

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМЕНІ В.М. КОРЕЦЬКОГО
НАН УКРАЇНИ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА У ДОСЛІДЖЕННЯХ МОЛОДИХ УЧЕНИХ

Збірник тез учасників
конференції молодих учених
13 грудня 2022 р.

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ
НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМЕНІ
В.М. КОРЕЦЬКОГО НАН УКРАЇНИ**

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ,
ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА
У ДОСЛІДЖЕННЯХ МОЛОДИХ УЧЕНИХ**

**Збірник тез учасників
конференції молодих учених
13 грудня 2022 р.**

Київ 2023

УДК 94:1+34(100+477)

A-43

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 7 від 17 жовтня 2023 р.)*

Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених: збірник тез учасників конференції молодих учених / за заг. ред. к.і.н., доцента Солошенко В.В. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. 223 с.

Відповідальні редактори: м.н.с. *Лушчак В.В.*,
к.і.н., доцент *Хойнацька Л.М.*,
м.н.с. *Іванов Д.І.*

У збірнику наукових праць представлені тези учасників шостої конференції молодих учених «Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених», проведеної Державною установою «Інститут всесвітньої історії НАН України», Інститутом історії України НАН України, Інститутом філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, Інститутом держави і права імені В.М. Корецького НАН України у грудні 2022 року.

Конференція молодих учених покликана популяризувати історичну, філософську та юридичну науку, залучити до обговорення актуальних проблем історії, філософії та права молодих науковців.

УДК 94:1+34(100+477)

A-43

Actual problems of history, philosophy and law in researches of young scholars: collected articles of the participants of the sixth conference of young scholars / under general edition of Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Soloshenko V.V. Kyiv: State Institution “The Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”, 2023. 223 p.

Editors-in-chief: Junior Research Fellow, *Lushchak V.V.*,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor, *Khoinatska L.M.*,
Junior Research Fellow, *Ivanov D.I.*

In the collection of academic works there are presented articles of the participants of the conference of young scholars “Actual problems of history, philosophy and law in researches of young scholars”, which was organized by the State Institution “The Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, H. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine, V.M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine in December 2022.

The conference of young scholars was expected to promote studies in history, philosophy and law, as well as to engage young researchers in the discussion on the actual historical, philosophical and legal issues.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори. Передрук можливий в разі посилання на автора і видання.

The authors are responsible for the accuracy of information, which contains in the published materials. Reprinting is possible with reference to the author and publication.

© Державна установа «Інститут
всесвітньої історії НАН України», 2023

ЗМІСТ

Передмова	10
------------------------	----

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Чалий А.О.	
Роль Османської імперії в Семилітній війні (1756–1763 рр.)	13
Хоменко П.П.	
Російська агресія 1792 р. та польська політична еліта	17
Срібняк М.І.	
Заходи української військово-санітарної місії з налагодження репатріації полонених українців з Німеччини (1919 р.)	23
Котляр О.А.	
Концептуальні підходи до американської зовнішньої політики напередодні вступу США у Другу світову війну	30
Сергійчук Т.І.	
Початок Другої світової війни і українська політична еміграція уєнерівського напрямку	36
Клімчук Ю.А.	
Поляки у антинацистському русі опору Франції в роки Другої світової війни	42
Лушак В.В.	
Зовнішня політика США щодо Радянського Союзу у перші тижні президентства Гаррі Трумена	50
Шатілов Є.В.	
Вплив Другої світової війни на спорт у Великій Британії та СРСР: порівняльний аспект	60
Бачинська Ю.В.	
Гендерний аспект режиму Франсіско Франко: ідеологічний вимір	67
Савельєв В.С.	
Історія видатної індійської жінки-вченої Едавалат Каккат Джанакі Аммал	76
Іванов Д.І.	
Особливості зовнішньополітичної програми Ліберально-демократичної партії Великої Британії (1992–2010 рр.)	84

Мудрієвська І.І.

Інституційний вимір реалізації політики пам'яті в Естонській Республіці наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. 91

Сафар'янс Є.В.

Ключові соціально-економічні перетворення в Республіці Молдова в 1990-х рр. 100

Моціяка О.П.

Економічний вплив Туреччини на Балканах у період політичної діяльності Ахмета Давутоглу (2009–2016 рр.) 104

Процюк А.С.

Німецько-американські культурні зв'язки за часів президентства Дональда Трампа (2017–2021 рр.) 108

Дронів В.В.

Роль уряду у зростанні міжнародного туризму в Австралії 114

Войтко Ю.О.

Становлення охорони здоров'я як глобальної проблеми міжнародного співтовариства 123

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ**Біла К.В.**

Військово-кінна повинність селян: до питання матеріального забезпечення армії Російської імперії у другій половині ХІХ ст. 131

Сльозкін М.О.

Образ євреїв на сторінках газет «Громадська думка» і «Рада» 136

Ніколайчук Д.О.

Акціонерні страхові товариства під час Першої світової війни на території українських губерній: організаційні практики 142

Петелько Я.В.

«Образ влади» у рефлексіях подільських селян у 1918 р.: регіональний аспект 146

Яблонська Д.Р.

Формування мережі інститутів народної освіти в УСРР на початку 1920-х рр. 152

Підгірна Л.М.

Українсько-турецькі відносини у контексті діяльності «Стамбульської платформи» Державного центру УНР в екзилі у 30-ті рр. ХХ ст. 157

Воробей О.В.

Побутові питання мирного населення оточеного Чернігова (24 лютого 2022 – 02 квітня 2022 р.) за матеріалами експедиційних досліджень	166
---	-----

ФІЛОСОФІЯ ТА ПРАВО**Анучіна В.В.**

Підходи до розуміння суб'єктності поняття «ось-буття» у сучасному гайдегерознавстві	174
--	-----

Павлик Н.

Досвід тілесності в джайнській йозі традиції шветамбара.....	182
--	-----

Афошина Д.Є.

Національна ідея в українському ліберальному дискурсі кінця XIX – початку XX ст.	186
--	-----

Вацик Ю.Р.

Місце екзистенційного страху смерті у формуванні національної ідентичності.....	194
--	-----

Карачевцева Л.М.

Екофеноменологія та екологічна етика.....	200
---	-----

Кулик А.О.

Поняття особистості у феноменологічній філософії в першій половині XX ст.	208
---	-----

Богданова В.В.

Військові дії як підстава для звільнення від господарсько- правової відповідальності	215
---	-----

Відомості про авторів	220
------------------------------------	------------

CONTENT

Preface	10
----------------------	----

WORLD HISTORY

Chalyi A. The Role of the Ottoman Empire in the Seven-Year War (1756–1763).....	13
Khomenko P. The Russian Aggression of 1792 and the Polish Political Elite	17
Sribniak M. Measures of the Ukrainian Military and Sanitary Mission to Organize the Repatriation of Ukrainian Prisoners of War from Germany (1919)	23
Kotliar O. Conceptual Approaches to American Foreign Policy on the Eve of the US Entry into World War II.....	30
Serhiichuk T. The Beginning of the Second World War and the Ukrainian Political Emigration of the UPR Wing.....	36
Klimchuk Yu. Poles in the Anti-nazi Resistance of France During the Second World War.....	42
Lushchak V. US Foreign Policy Towards the Soviet Union in the First Weeks of Harry Truman's Presidency.....	50
Shatilov Ye. The Impact of the Second World War on Sport in Great Britain and the USSR: a Comparative Aspect.....	60
Bachynska Yu. The Gender Aspect of Francisco Franco's Regime: the Ideological Dimension	67
Saveliev V. The Story of the Eminent Indian Woman Scientist Edavalath Kakkat Janaki Ammal	76

Ivanov D.

- The Peculiarities of the Foreign Policy Program of the Liberal Democrats Party in Great Britain (1992–2010) 84

Mudriievska I.

- The Institutional Dimension of the Implementation of the Politics of Memory in the Republic of Estonia at the End of the 20th – Beginning of the 21th..... 91

Safarians Ye.

- Key Socio-Economic Transformations in the Republic of Moldova in the 1990s. 100

Motsiika O.

- Turkey's Economic Influence at the Balkans under Ahmet Davutoglu (2009–2016) 104

Protsiuk A.

- German-American Cultural Connections During Donald Trump's Presidency (2017–2021)..... 108

Droniv V.

- The Role of Government for the Growth of International Tourism in Australia..... 114

Voitko Yu.

- The Emerging of Healthcare as a Global Problem of the International Community 123

HISTORY OF UKRAINE**Bila K.**

- Military Equestrian Duty of Peasants: on the Question of Material Supply of the Army of the Russian Empire in the Second Half of the 19th century 131

Slozkin M.

- Image of Jews on the Pages of «Hromadska Dumka» and «Rada» Newspapers 136

Nikolaichuk D.

- Joint Stock Insurance Companies during the First World War on the Territory of Ukrainian Governations: Organizational Practices 142

Petelko Ya.

- «Image of Authority» in the Reflections of Podil Peasants in 1918: Regional Aspect 146

Yablonska D.

Formation of the Network of Public Education Institutions in the USSR at the Beginning of the 1920s.....	152
--	-----

Pidhirna L.

Ukrainian-Turkish Relations in the Context of Stambul Platform of the State Center of the Ukrainian People's Republic in the 1930s.....	157
---	-----

Vorobiei O.

Domestic Issues of the Civilians in Surrounding Chernihiv (24.02.22 – 02.04.22.) According to the Materials of Expedition Research.....	166
---	-----

PHILOSOPHY AND LAW**Anuchina V.**

Approaches to Understanding the Subjectivity of the Concept «Dasein» in Modern Heidegger Studies.....	174
---	-----

Pavlyk N.

Bodily Experience of Yoga in Śvētāmbara Jainism.....	182
--	-----

Afoshyna D.

National Idea in the Ukrainian Liberal Discourse in the Late 19th – Early 20th Century.....	186
---	-----

Vatsyk Yu.

The Role of the Existential Fear of Death in the Formation of the National Identity	194
---	-----

Karachevtseva L.

Ecophenomenology and Ecological Ethics	200
--	-----

Kulyk A.

The Concept of Personality in the Phenomenology in the First Half of the 20th Century	208
---	-----

Bohdanova V.

Military Actions as a Ground for Exemption from Economic and Legal Responsibility.....	215
--	-----

Information about Authors	220
--	------------

ПЕРЕДМОВА

З 24 лютого 2022 р. населення України змушене жити в умовах повномасштабної війни та військового стану. Але, незважаючи на постійні повітряні тривоги, ракетні удари, ядерну загрозу та всі ті лиха, які принесла із собою Російська Федерація, народ України продовжує жити, працювати та чинити опір неспровокованій агресії. Війна змінила не лише життя та побут українців, вона внесла зміни у сприйняття багатьох речей від морально-світоглядних до інституційних. На наших очах відбувається перегляд систем цінностей, міжнародного порядку, правових норм та законів, функціонування ООН, НАТО, ЄС тощо. Завданням молодих учених є культивування цих нових сенсів, візій та ревізій, які виникли внаслідок російської агресії.

У цьому контексті важливого значення набула шоста Всеукраїнська конференція молодих учених «Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених», яка відбулася 13 грудня 2022 р. в онлайн режимі – Zoom формат. Організаторами заходу виступили Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», Інститут історії України НАН України, Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України та Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Конференції подібного формату вже стали традиційними і проводяться починаючи з 2017 р. Конференція об'єднала молодих учених з багатьох міст України. У заході взяли участь представники різних академічних установ, університетів, освітніх та музейних інституцій Києва, Львова, Запоріжжя, Хмельницька, Дніпра, Івано-Франківська, Кам'янець-Подільська.

Під час відкриття конференції у вітальному слові до її учасників заступник директора з наукової роботи ДУ «Інсти-

тут всесвітньої історії НАН України», кандидат історичних наук, доцент Вікторія Віталіївна Солошенко зазначила, що, не дивлячись на надскладні часи та надзвичайні умови, подібні конференції мають велику цінність як для професійного розвитку молодих учених, так і підтвердження незламності українського духу. Було наголошено на важливості об'єднання зусиль та посилення наукової комунікації між молодим поколінням українських учених, особливо в умовах неоголошеної війни. Після вступного слова, робота Всеукраїнської наукової конференції продовжилася в рамках наступних секцій: всесвітня історія, історія України, філософія та право. Згаданий науковий захід був насичений цікавими виступами та плідними обговореннями.

За результатами роботи конференції було підготовлено до видання цей збірник тез учасників конференції. До публікацій у збірнику «Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених» 2023 р. долучилися аспіранти, молоді учені провідних наукових установ НАН України та університетів, вчителі та музейні працівники.

Представлені у збірнику наукові праці авторів згруповані за трьома напрямками відповідно до секцій роботи конференції: всесвітня історія, історія України, філософія та право. Вони мають різні хронологічні рамки і широку географічну репрезентативність. У наукових розвідках даного збірника проаналізовані актуальні проблеми міжнародних відносин, історії країн світу, історії України від XIX ст. до сьогодення, досліджені актуальні питання філософії, права та різні суспільно-політичні проблеми.

Маємо надію, що традиція проведення конференцій молодих учених та видання на їх основі збірників буде продовжена та розширена у наступні роки, незважаючи на нові виклики перед Україною та світом.

За можливість займатись науковою діяльністю у цей непростий час, ми завдячуємо героїчним діям Сил оборони

України, які попри суттєву технічну та людську перевагу ворога, продовжують боронити нашу країну та виганяти ворога з нашої землі.

*Член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор
Директор Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
А. І. Кудряченко*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

А.О. Чалий

аспірант

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

РОЛЬ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В СЕМИЛІТНІЙ ВІЙНІ (1756–1763 рр.)

Семилітня війна (1756–1763 рр.) вважається одним із найважливіших конфліктів, який сформував колоніальну систему світу. Окремі вчені називають цю війну першою «світовою» – через розмах (воювали на суші і на морі), масштаб (воювали на трьох континентах) і за чисельністю вояків (сотні тисяч з різних сторін). Головне питання, чому така могутня держава як Османський султанат не брала участі у війні, або як уникла можливості стати ареною боротьби між іншими державами? Що допомогло, або завадило османам отримати певні виграти?

Ключові слова: Османська імперія, Семилітня війна, міжнародні відносини, Близький Схід, Східне питання.

The Role of the Ottoman Empire in the Seven-Year War (1756–1763)

The Seven Years' War is widely regarded as the first "World War" due to its scale and role in reshaping world structure in the second half of the XVIII century. Main question, why despite all chances Ottoman Empire did not take part in massive European scramble and did not for first glance gain any pros? Abstracts tries to prove that Ottomans did not participate not only because they had their own wars and other problems, but carry on the plans to wait till all sides reached the stalemate and only then intervene.

Key words: Ottoman Empire, Seven Years War, international relations, Middle East, Eastern question.

Роль Османської імперії в Семилітній війні на перший погляд не дуже яскрава і не викликала особливого зацікавлення у дослідників, через те, що османи в ній участі не брали, а продовжували війни з Російською імперією, яка, повільно, але все ж просувалася до Північного Причорномор'я. Більшість досліджень присвячені аналізу бойових дій, дипломатії та долі неєвропейських елементів у імперіях: індійців та американських індіанців, які в цій війні воювали за всі сторони, що й обернулося для них тяжкими наслідками. Тим не менш, європейці не забували про свого колись грізного ворога і не полишали намірів з ним нарешті покінчити, виходячи не тільки із суто стратегічних інтересів, а й з релігійних – перемогти ворогів християнської віри. Про це свідчать численні плани щодо майбутнього перебігу коаліційної війни європейців проти османів (куди запрошували навіть новостворену Російську імперію) та територіального розподілу земель османів, що хоч і виглядали фантастичними, але сприймалися авторами серйозно в численних марних намаганнях їх реалізувати. Проте реалії Семилітньої війни змусили європейців відсунути ці питання на задній план, активізувавши їх лише наприкінці століття [1, р. 7]. Але як османи самі реагували на такий здавалося б тектонічний конфлікт навколо них, як ставилися до ворогуючих і чи мали якісь ідеї щодо нього?

Для османів події Семилітньої війни резюмувалися тривалими і негативними по результатах війнам з австрійцями (1718–1730 рр.), росіянами (1736–1739 рр.) та персами (1732–1746 рр.). Війна за Австрійську спадщину (1740–1748 рр.) дала можливість османам передихнути. Сама ситуація війни всіх проти всіх не була чимось надзвичайним, але в реаліях «мілітарної революції» – збільшення військових контингентів та витрат на війну – зумовила появу коаліційності, яка стала нормою та навіть обов'язковою умовою, оскільки більшість держав не витримували тривалих війн між собою. Це явище, в свою чергу, викликало так звану «дипломатичну революцію»

– створення більш-менш сучасного дипломатичного корпусу, протоколу, стандартів, стаціонарних посольств тощо, бо в попередні роки й століття дипломатична діяльність була спорадичною та не спиралася на довгострокові державні інтереси. Османи в такій ситуації намагалися повністю використати свої можливості [2], намагаючись плести сітку взаємозалежності між державами, які в попередні роки не мали б з османами діла. Головна геостратегічна ідея османів – захист своїх володінь на Балканах, Україні, Кавказі та Африці – визначала їх головну реформаційну ідею – використати нові технології та знання європейців проти них самих, тобто створити чи розвинути ті галузі, в яких європейці випереджали османів. Методи використовувались різноманітні: крадіжка та закупівля озброєння, запрошення на службу військових чи науковців, копіювання установ і правил європейців у військовій справі, виробництві пороху і зброї, суднобудуванні, фортифікації та військовій логістиці. Без налагодження тривалих і інституціолізованих відносин ці завдання неможливо було б виконати. Зазначені процеси почалися ще від великого посольства 1721 р. до Франції, але саме події Семилітньої війни їх пришвидшили.

Османи намагалися грати на обох сторонах, використовуючи зацікавленість як французів, так і пруссаків у союзниках, тим паче, що з французами відносини сягали XVI ст. і були підтверджені капітуляціями у XVIII ст. Оскільки основними суперниками для османів були Російська та Австрійська імперії, то звісно допомагати треба було насамперед їхнім ворогам, що й реалізувалося в торгівельній угоді з Пруссією 1761 р. [3, р. 406, 407]. Ця угода була першою в дипломатичній діяльності Османської імперії й змінила парадигму світосприйняття османів впродовж XVIII ст., примусивши до контакту з іншими країнами [4, s. 285–286].

Навіть із британцями, які відносно довгий час перебували поза полем зору, османи намагалися встановити контакти,

незважаючи на постійні напади британських приватирів (піратів під урядовою егідою) на північноафриканські бейліки, васально залежні від Османського султанату та постійні коливання британських урядів, які то встановлювали торговельні обмеження, то їх послаблювали [5, р. 191.192]. Хто б не переміг в європейській війні – становище османів при цьому не змінилося б, бо головний ворог османів – Австрійська та Російська імперії, за їх задумом, мали виснажити себе і в наступні роки не були б здатними до масованих бойових дій проти будь яких країн, що відповідало інтересам османів.

Стратегічна мета османів полягала у наступному: у випадку нападу Австрії – убезпечити балканські володіння, а то й розширити їх, повністю витіснивши австрійців з Балкан, знищивши так званий «військовий кордон». У разі нападу Росії – убезпечити Кримський Ханат, та, як програма максимум, відбити Азов – головне місто-фортецю-порт для російського флоту, що було малоймовірно оскільки на середину XVIII ст., російський флот якісно переважав османський, остаточно перейшовши від парусно-гребельного до цілковито парусного.

Отже, османи, які не були залучені в європейський конфлікт, не змогли використати результати війни на власну користь. Прорахувалися вони і в своїх оцінках. Російська імперія не послабилася, як того очікували, і у 1768 р. розпочала нову переможну війну проти Османської імперії, яка не втрачала надію поквитатися з кривдниками і повернутися в світових відносинах до складу системоутворюючих держав, за допомогою дипломатії та стратегії «емуляції» дорівнятися до своїх ворогів у всіх сферах.

Використані джерела та література:

1. Djuvara T.G. Türk İmparatorluğunun Paylaşılması Hakkında Yüz Proje (1281–1913). İstanbul: Türkiye iş bankası kültür yayınları. 563 s.

2. Demir U. 1768 savaşı öncesi Osmanlı diplomasisi (1755–1768). Doktora tezi. İstanbul: Marmara üniversitesi, 2012. 340 s.
3. Kurtaran U. XVIII. yüzyıl osmanlı-avusturya siyasi ilişkileri. *Tarih Okulu Dergisi*. 2014. No. XVII. S. 393–419.
4. Kurtaran U. Sultan birinci Mahmud ve dönemi (1730–1754). Doktora tezi. Konya: Selçuk üniversitesi, 2012. 326 s.
5. Talbot M. British–Ottoman relations, 1661–1807 commerce and diplomatic practice in eighteenth-century Istanbul. Woodbridge: The Boydell Press, 2017. 256 p.

П.П. Хоменко

аспірант

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ 1792 р. ТА ПОЛЬСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА

Приєднання короля Станіслава Августа до Торговиці під час російського вторгнення суттєво вплинуло на долю та подальше існування Речі Посполитої. Трагічні наслідки, що мали місце після короткого періоду правління Торговицької конфедерації, були швидко оцінені та засуджені. Протягом наступних десятиліть науковий дискурс базувався переважно на знаннях, запозичених з польської історіографії. Насамперед він зводився до особистих симпатій чи неприязні до польського короля, без врахування обставин війни з Росією 1792 року.

Ключові слова: Річ Посполита, політика Росії, польські політичні еліти.

The Russian Aggression of 1792 and the Polish Political Elite

The accession of King Stanislaw Augustus to Targovica was one of the most important events at the height of the Russian invasion, which significantly influenced the fate and future existence of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The tragic consequences that took place

after the short period of rule of the Trade Confederation made attempts to evaluate and condemn very quickly. During the following decades, this discourse was based mainly on the knowledge of the events known only in Polish historiography, very often reduced to personal sympathies or dislikes for the Polish king, often without deep facts and circumstances of the events of the war with Russia in 1792.

Key words: *Polish–Lithuanian Commonwealth, politics of Russia, Polish political elites.*

На початку 1792 р. міжнародне становище Речі Посполитої різко погіршилося. Згідно з попередженнями, що приходили з Петербургу, російська інтервенція в Польщу мала відбутися в середині травня. Вступу армії вторгнення мала передувати заява польській владі від російського посла.

У березні-квітні 1792 р. у Петербурзі відбулися жорсткі переговори між головними російськими міністрами та групою польських і литовських заколотників щодо інтервенції в Річ Посполиту з метою скасування реформ парламенту, що були ухвалені на сеймах з 1788 р. і відновлення російського протекторату. Це мали здійснити російська армія та конфедерація, утворена змовниками, що зібралися в Петербурзі. Армія мала зламати опір польського війська і забезпечити вільні умови для створення місцевої, а потім загальної конфедерації. Не менш, якщо не більш важливим був політичний аспект, особливо легітимність інтервенції та її перебіг.

Російсько-польський конфлікт, що насувався, поставив перед польською елітою фундаментальне питання: зберігати нейтралітет чи вступати у війну, сподіваючись на якісь відчутні вигоди. Дві групи сподівалися, що нова політична ситуація в Європі дозволить Речі Посполитій відродитися через війну. Одну з них очолив особисто Станіслав Август Понятовський, який наполягав на згоді з російською імператрицею та розраховував, що цей союз зміцнить його позиції.

Було зрозуміло, що Річ Посполита не спроможна здійснити серйозного супротиву військам Катерини II. Економічний і

політичний підйом останньої третини XVIII ст. в країні не був настільки значним, щоб змінити співвідношення сил між Польщею та її східним сусідом.

Російські війська не докладали великих зусиль, щоб зламати слабкий супротив польської армії, тим більше що прихильники конфедерації переходили на їх бік, всіма своїми діями підживляли обороноздатність країни. Зрештою, польські надії на перемогу були остаточно зруйновані приєднанням короля Станіслава Августа до конфедератів 23 липня, що викликало обурення не тільки в солдатів. З цього моменту війна практично завершилась, а Варшава була зайнята російськими військами.

Оцінка приходу короля до торговичан – справа не з легких. Проте звинувачення в тому, що король із самого початку планував державну зраду і підтримав Конституцію 3 травня лише для того, щоб зберегти свою посаду, виглядають надто різкими. Станіслав Август, схоже, був прихильником системних реформ, вірячи в можливість відмови Росії від претензій, заснованих на старих гарантіях. Коли його надії були розбиті російським втручанням, Станіслав Август усе ще обманював себе, що це не є синонімом повалення всіх реформ. Він приєднався до конфедерації, сподіваючись, що навіть під російським протекторатом певні зміни збережуться. Однак не можна погодитися з оцінкою Адама Замойського, сформульованою у творі «Останній король республіки», що приєднання короля до Торговицької конфедерації було єдиним способом зберегти невелику стабільність під протекцією Росії [1, с. 72]. Слід зазначити, що ситуація ще не була безнадійною і польське військо, на відміну від короля, зовсім не думало про капітуляцію. Критична оцінка приєднання короля до Торговицької конфедерації впливає насамперед з його віри в неможливість перемогти росіян. Сам Станіслав Август, наляканий московською владою, не вірив у можливість зупинити царську армію. Він став під захист Катерини II, сподіваючись, що та не допустить подальшого розколу країни.

Ставлення польських еліт до Росії за часів Великого сейму змінювалося залежно від внутрішньої та міжнародної ситуації. Антиросійський курс, прийнятий Річчю Посполитою на першому етапі сейму, зумовлювався багатьма факторами. По-перше, пруські обіцянки спонукали до антиросійських виступів. Ці заяви зміцнили патріотичну партію, яка почала дедалі сміливіше відмовлятися від російських гарантій. По-друге, придворна партія не змогла протистояти парламентській більшості, не маючи реальної підтримки Росії, яка зайняла вичікувальну позицію. Катерина II нічого не зробила для того, щоб схилити на свій бік польську громадську думку. Вона обмежилася помірною погрозою, бо такою можна вважати заяву посла Штакельберга. Навіть у погрозах вона була нерішучою і без особливих протестів погодилася на виведення російських військ із Речі Посполитої. Виникло замкнуте коло ненависті до Росії. З одного боку, Сейм перебував під постійним тиском антиросійської громадської думки, з іншого – на радикалізацію суспільних настроїв не мали вплинули сміливі дії влади, спрямовані проти Росії.

Становище польського монарха було надзвичайно важким. Гасло «король з нацією, нація з королем» реалізовано лише після укладення польсько-прусського союзу в 1790 р. На початковому етапі Великого сейму король дотримувався проросійської позиції, застерігаючи від негативних наслідки виходу із союзу зі східним сусідом, що дискредитувало його в очах більшості сейму. Для сучасників розрив з Росією трактувався як остаточне скидання ярма залежності від Катерини II. Для Станіслава Августа припинення неефективного захисту російських гарантій – можливістю долучити націю до спільної роботи над Конституцією, прийнятою 3 травня 1791 р. під гаслом «король з нацією». У Польщі не до кінця усвідомлювали ступінь небезпеки, яка загрожувала з боку Москви. Катерина II вміло вела подвійну гру. З одного боку, місце ненависного і критикованого Штакельберга зайняв стриманий

Булгаков, який зміг надовго приспати пильність поляків. З іншого боку, Росія просто чекала слушного моменту, щоб скасувати Конституцію, щоб «зло не пустило коріння». Треба визнати, що видовище було поставлено блискуче і збентежило короля і партію реформаторів. Царська держава стала справжнім ворогом, якого треба було перемогти, щоб зберегти свій суверенітет і Конституцію.

Приєднання до Торговицької конфедерації, небажання підтримувати власне військо – це фактично згода на відновлення колишнього російського впливу в Речі Посполитій. Захоплення влади Торговицькою конфедерацією і, насамперед, другий поділ Польщі сприяли різкій критиці російської політики щодо Речі Посполитої під час Чотирирічного сейму.

Постаті Катерини II у польській історіографії приділено багато уваги. Детально проаналізовано мотиви рішення підтримати Торговицю, скасування урядового акту та наступного поділу. Цю проблему цікаво підняв Валеріан Калінка у своїй дисертації «Катерина II і політика Росії», написавши: «Небагато в історії прикладів помсти за досить мізерну провину, настільки глибоко продуману, всеосяжну, тихо підготовлену і здійснену таким чином. Для цієї гри були задіяні майже всі європейські сили. (...) Усе лише для того, щоб дозволити цариці розправитися з Польщею на самоті, скасувати роботу 3 травня, розігнати її прихильників, розтоптати націю та короля» [1, с. 98]. Однак не тільки особиста помста визначила дії цариці. Як зазначив Броніслав Дембінський, скасування російської гарантії було в очах імператриці найбільшою революцією, яка тільки могла бути, це було початком і неминучою ознакою анархії. Російський розум уже не міг прийняти думки, що польський уряд може бути незалежним і національним. Вацлав Токарж у статті «Два останні розділи» справедливо пов'язував дії Катерини II щодо Польщі із загальнополітичною ситуацією в Європі. Аналізуючи становище Речі Посполитої у другій половині XVIII ст., він зазначив – тоді утвер-

дилося переконання, що розділи Польщі були найлегшим виходом із будь-якої міжнародної кризи [2, с. 175].

Генрік Коцой у статті «Росія та розділи Польщі та втрата східних кордонів» зауважив, що політика цариці щодо Польщі була нічим іншим, як бажанням реалізувати плани московських царів, отримати вихід до Балтійського моря та відігравати певну роль у загальноєвропейській політиці 1790 р. Мотиви, якими керувалася Катерина II у підтримці прибічників Торговиці, поваленні конституцій, здійснення поділів, аналізувалися і в європейській історіографії [3, с. 145].

Цікаві висновки щодо політики царського режиму до Польщі зробив Михайло Геллер у книзі «Історія Російської імперії». Посилаючись на думку видатного історика Василя Ключевського, він зазначає, що головними завданнями зовнішньої політики країни за царювання Катерини II були: забезпечення виходу до Чорного моря, об'єднання з Росією українських і білоруських земель, що належали Польщі, зміцнення позицій у Балтійському регіоні [4, с. 231]. Відомий англійський історик Норман Дейвіс у своїй праці «Серце Європи, коротка історія Польщі», аналізуючи політику Росії щодо Речі Посполитої, писав: «Насправді жоден із трьох поділів Польщі (...) не був запланований заздалегідь. Вони стали необхідністю внаслідок нестримного прагнення Росії запобігти реформам будь-якою ціною, і вони підкупили Берлін і Відень за їхню згоду діяти безкарно щодо Польщі. Нарешті Катерина II, мабуть, побачила, що протекторату більше не існує і нема чого захищати» [5, с. 83].

Не слід забувати, що критична оцінка російської політики щодо Речі Посполитої не рівнозначна оцінці Катерини II як імператриці Росії. Навіть поляки, усвідомлюючи шкоду, яку зазнала Річ Посполита від Москви, відгукувалися про імператрицю з повагою. Не випадково в 1792–1793 рр. саме прибічники Торговиці, а не Катерина II, були предметом найжорстокішої критики в тогочасній публіцистиці. Саме їх звинувачу-

тили в тому, що вони призвели до лавини нещасть, які звалилися на Річ Посполиту. Тому ми можемо поставити запитання: чи поляки не обманювалися, вважаючи, що якби не зрада змовників, то не було б російської інтервенції?

Використані джерела та література:

1. Zamoyski A. Ostatni król Polski, tł. E. Hordynka, opr. A. Zgorzelska. Warszawa, 1994.
2. Kalinka W. Katarzyna II i polityka Rosji, [w] Przegląd Polski, zeszyt V, rok II, listopad 1867. Kraków, 1867. S. 315, 316.
3. Dembiński B. Rosja a Rewolucja Francuska. Kraków, 1896. 240 s.
4. W. Tokarz, Dwa ostatnie rozbiory. Przyczyny upadku Polski. Kraków, 1917. 249 s.
5. Kocój H. Rosja a rozbiory Polski i utrata kresów wschodnich, [w] *Przeszłość, terażniejszość i przyszłość Polaków na Wschodzie*, red. M. Szczerbiński i T. Wolsza, Konferencja naukowa 8–9 maja 2001 w Gorzowie Wielkopolskim, Prace Naukowe, tom. VII, Światowa Rada Badań nad Polonią. Gorzów Wielkopolski, 2001. 23 s.
6. Heller M. Historia Imperium Rosyjskiego, przeł. E. Melech i T. Kaczmarek. Warszawa 2000. 444 s.
7. Davies N. Serce Europy. Krótka historia Polski. Londyn, 1995. 276 s.

М.І. Срібняк

аспірантка

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ЗАХОДИ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВО-САНІТАРНОЇ МІСІЇ З НАЛАГОДЖЕННЯ РЕПАТРІАЦІЇ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ З НІМЕЧЧИНИ (1919 р.)

У статті йдеться про діяльність Військово-санітарної місії для справ полонених вояків-українців у Німеччині. Внаслідок несприятливої військово-політичної ситуації в Центральній-Східній Європі провести репатріацію полонених українців у широких масштабах

не виявлялося можливим. Не сприяли проведенню репатріації й внутрішньополітичні події, зокрема, анексія частини українських земель більшовиками. Розкрито зусилля місії з репатріації полонених українців, які мали об'єктивно позитивні наслідки.

Ключові слова: репатріація, Військово-санітарна місія, полонені українці, Німеччина.

Measures of the Ukrainian Military and Sanitary Mission to Organize the Repatriation of Ukrainian Prisoners of War from Germany (1919)

The article deals with the activities of the Military and Sanitary Mission on the affairs of Ukrainian prisoners of war (POWs) in Germany; its task was to organize their repatriation to their homeland. Though, due to unfavorable military and political situation in Central-Eastern Europe, it was not possible to carry out the repatriation of Ukrainian POWs on a large scale. Internal political events, particularly the annexation of part of the Ukrainian lands by the Bolsheviks, also did not contribute to the successful repatriation process. Despite this, the efforts of the mission to repatriate Ukrainian POWs had objectively positive consequences.

Key words: repatriation, Military and Sanitary Mission, Ukrainian prisoners of war, Germany.

Перша світова війна – епоха кривавих конфліктів, численних геополітичних трансформацій та переміщень сотень тисяч людей. Українці опинилися на перетині геополітичних інтересів переможців і переможених у цій війні, що стало важливим чинником у подальших перипетіях національно-визвольних змагань українців на Батьківщині та поза її межами. Відсутність впевненості у майбутньому та залежність від зовнішніх чинників визначали долю українців, які воювали на фронтах світової війни під стягами Російської та Австро-Угорської імперій, і були взяті у полон. Кінець війни та укладення Комп'єнського перемир'я не гарантували полоненим українцям омріяної свободи та повернення до рідних осель. І лише не-

втомна праця українських дипломатичних та допоміжних організацій вселяла надію побачити рідні краєвиди та близьких.

Метою даного дослідження є аналіз процесу репатріації з теренів Німеччини (1919 р.) полонених українців, що воювали у складі армії Російської імперії, й висвітлення діяльності Української військово-санітарної місії у справах полонених. Джерельна база дослідження представлена низкою нормативно-правових документів (звітами, рапортами), службовим листуванням та джерелами особового походження, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) і Центральному військовому архіві Польщі.

Станом на листопад 1918 р. полонені українці перебували в багатьох таборах, у т.ч. й в однонаціональних – Раштатт, Вецляр і Зальцведель (Німеччина) та Фрайштадт (Австро-Угорщина). Задля привернення їх симпатій, з метою подальшого використання, Центральні держави заохочували розвиток культурно-просвітницької діяльності поміж українців та представників інших народів, які утримувалися у таборах. Завдяки плідній діяльності представників Союзу Визволення України у таборах вдалося організувати видавництво газет, налагодити культурно-мистецьке життя, створивши аматорські театри та різні гуртки. Відродження українських самостійницьких прагнень, постання Української Центральної Ради та укладення Брестського мирного договору дозволило провести перші організовані обміни полоненими (на цьому етапі йшлося про обміни інвалідами). Залежність економіки Центральних держав від примусової праці полонених призвела до звільнення і неефективності репатріації на масовому рівні [1].

Попри складнощі, у рамках згадуваного договору, кілька тисяч полонених українців були звільнені з таборів Німеччини впродовж 1918 р. Частина з них увійшла до складу новоутворених двох синьожупанних та Сірожупанної дивізій, що стали складовою частиною українського національного

війська. Проте переважна більшість українців залишалася на теренах Німеччини та Австро-Угорщини до кінця Першої світової війни. Укладення Комп'єнського договору, криза та розпад імперських структур зумовили хвилю масової репатріації, коли десятки тисяч полонених залишили табори (або місця своєї праці) самовільно. Значну роль у міжнародному повоєнному врегулюванні відіграв Версальський мирний договір (червень 1919 р.), де питанню репатріації полонених був присвячений окремий IV розділ. Згідно з його положеннями створено спеціальну Комісію Антанти, яка разом з німецькими представниками була уповноважена вирішувати всі питання, пов'язані з репатріацією полонених.

Перемога Антанти, а відтак її вирішальне слово у питаннях репатріації та несприйняття самостійницьких державних прагнень українців, створила нові перепони для повернення полонених українців на Батьківщину. Складна військово-політична ситуація на території України, побоювання більшовицького просування вглиб Європи, зумовлене проголошенням Угорської Радянської Республіки Белою Куном, об'єктивно загальмували процес репатріації протягом кількох місяців після завершення війни [4, р. 167]. Ці обставини ускладнили роботу українських дипломатичних та допомогових організацій, які практично не мали підтримки з боку країн-переможців, до того ж бракувало коштів, транспорту, логістики переміщення полонених із залученням урядів сусідніх з Україною держав.

Найнефективніше до налагодження процесу репатріації приєдналася Українська військово-санітарна місія у справах полонених у Німеччині. Вона була заснована ще за часів Гетьманату в другій половині 1918 р. на чолі з полковником Костем Новохацьким при Військовому міністерстві Української Держави. У середині січня 1919 р. відбулася зміна керівного складу і більшості персоналу, а також її реорганізація з комісії на Військово-санітарну місію для справ полонених у Німеччині, що супроводжувалося низкою наказів і розпо-

ряджень від імені Головного Отамана Директорії УНР С. Петлюри [3, арк. 2–4].

Своїм головним завданням Військово-санітарна місія вбачала «нести поміч нещасним жертвам війни, висвободити їх з полону і віддати їх їхній рідні на Україні». У своїй діяльності Місія звітувала інституціям, таким як Посольству у Берліні, Військовому міністерству, Міністерству закордонних справ і, опосередковано, Міністерству народного здоров'я й опікування. У складі Військово-санітарної місії була низка відділів (медико-санітарний, інформаційний, господарський, рахівничий та культурно-просвітній), в яких працювали лікарі, фельдшери, медсестри, співробітники секцій і канцелярський персонал [2, спр. 5, арк. 51, 52; спр. 24, арк. 4; спр. 3, арк. 28–35].

Заходи Військово-санітарної місії з налагодження репатріації включали перемовини з Комісією Антанти, урядом Німеччини та представництвами інших держав про звільнення полонених українців з таборів, звітування та узгодження планів репатріації з українськими міністерствами і відомствами, ухвалення домовленостей про логістику (транспорт, харчування) для повернення полонених на Батьківщину тощо. Здебільшого розглядалися два основні способи для проведення репатріації українців – сухопутний і морський [1, с. 197].

У першій половині 1919 р. реалістичною альтернативою видавалася репатріація через територію новопосталої Чехословаччини. Уряд держави на чолі з Т. Масариком усіляко сприяв подібним ініціативам. Чехословацька влада сприяла в отриманні вагонів для перевезення полонених та оформленні віз і дозволів на перетин кордонів. Планувалося, що Чехословаччина надаватиме 50 вагонів щоденно для подальшої репатріації полонених українців до Галичини влітку 1919 р. [2, спр. 5, арк. 32]. Однак окупація Галичини армією Ю. Галлера спричинила закриття даного евакуаційного шляху. Заборона маршала Ф. Фоша на проведення репатріації для вихідців з Російської імперії задля перешкодження їхньої

рекрутації у більшовицькі війська ще більше ускладнила діяльність Військово-санітарної місії та змушувала узгоджувати кожну окрему групу репатріантів з Комісією Антанти [4; 5, р. 25].

Для реалізації планів звільнення українців та налагодження гуманітарної допомоги Місія до серпня 1919 р. мала безпосередньо контактувати з «Міжсоюзницькою комісією з репатріації російських полонених у Берліні» у м. Спа у співпраці з Міжнародним Червоним Хрестом [5, р. 25]. Проте вже 13 серпня 1919 р. відповідальність за звільнення полонених з теренів Німеччини була покладена на німецький уряд, зокрема Військове міністерство. Тоді ж Військово-санітарна місія запропонувала три шляхи евакуації полонених з території Німеччини: 1) з Гамбургу морем через Гібралтар до Одеси чи Миколаєва; 2) з Регенсбургу Дунаєм до Браїля, Одеси чи Миколаєва; 3) залізницею через Чехію й Румунію або Польщу [2, спр. 5, арк. 60].

Зрештою, уряд Німеччини був зацікавлений у швидкому проведенні репатріації, зокрема через складну економічну ситуацію в державі та складнощі із забезпеченням перебування і харчування українців у таборах. Проте німецькі урядовці могли надати потяги лише в межах власних кордонів, а пароплавами сама Німеччина могла обмежено користуватися із дозволу Великої Британії. Враховуючи несприятливу фінансову та політичну ситуацію для українського уряду, альтернатива винаймати приватні пароплави для проведення репатріації виявився нерентабельною без можливості покриття вартості витрат [2, спр. 5, арк. 60].

Станом на другу половину 1919 р. полонені українці мали можливість скористатися для евакуації лише кількома сухопутними маршрутами. Частині полонених у Німеччині в цей час продовжували видавати індивідуальні свідоцтва, що дозволяло їм репатріюватися додому через Австрію й Югославію, однак такі заходи були обмежені. Натомість, завдяки

складним дипломатичним перемовинам був відкритий евакуаційний шлях для українців через Румунію до Чернівців у співпраці з румунським Міністерством залізниць. Однак невдовзі румунсько-український кордон був закритий через несприятливі військово-політичні обставини. Шлях через Польщу був також недоступним. Проте у зв'язку з перемовинами Директорії УНР з Польщею був налагоджений діалог для домовленостей щодо переїзду полонених через територію Польщі [2, спр. 5, арк. 60, 61; спр. 24, арк. 121–134].

Подібні політичні та логістичні перепони негативно впливали на настрої полонених українців, які були змушені чекати на евакуацію в тяжких умовах полону. Попри клопітку працю Військово-санітарної місії в Німеччині з пошуком альтернатив для проведення евакуації полонених українців, зусилля її співробітників були малоефективними для проведення повномасштабної репатріації полонених, які залишалися в Німеччині після Першої світової війни. У 1920 р. у таборах активізувалися радянські агітатори, які закликали полонених залишати табори шляхами, організованими більшовиками. На жаль, багато полонених українців, зневірених полоном та відсутністю достатніх ресурсів для організації репатріації в українських організацій, підпадали під вплив більшовицької пропаганди і виїздили з таборів вже покладаючись на допомогу радянської дипломатії [2, спр. 24, арк. 36, 37].

Проте Українська Військово-санітарна місія у справах полонених у Німеччині гідно виконувала свої завдання, хоча їх реалізація була ускладнена цілим комплексом причин у політичній та дипломатичній площині. В умовах обмежених фінансових та людських ресурсів, складних дипломатичних переговорів та постійної зміни геополітичної ситуації Місія залишалася опорою для полонених, надавала їм гуманітарну допомогу і культурно-мистецьку підтримку. Заходи українських дипломатичних і допомогових організацій щодо репатріації полонених у 1918–1920 рр. є унікальним свідченням епохи та символом незламності та стійкості української нації.

Використані джерела та література:

1. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 pp.). К., 1999. 296 с.
2. ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 1. Спр. 5, 14, 24.
3. WBH CAW, Zespół Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska». Sygnatura I.380.1.88–90.
4. Nachtigal R. The Repatriation and Reception of Returning Prisoners of War, 1918–22. *Immigrants & Minorities: Historical Studies in Ethnicity, Migration and Diaspora*. 2008. Vol. 26. P. 157–184.
5. Willis F. Herbert Hoover and the Russian Prisoners of World War I: A Study in Diplomacy and Relief, 1918–1919. Stanford University Press, 1951. 67 p.

О.А. Котляр

аспірантка

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО АМЕРИКАНСЬКОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ НАПЕРЕДОДНІ ВСТУПУ США У ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

У статті проаналізовано концептуальні підходи до американського зовнішньополітичного курсу напередодні вступу США у Другу світову війну, що були сформовані на офіційному та неофіційному рівнях. Визначено особливості інтерпретації американської зовнішньополітичної традиції та її ідеологічних конструкторів у досліджуваній період, а також вплив на формування стратегії у перші роки війни. Відзначено недоліки термінологічного інструментарію осмислення зовнішньої політики США в історіографії досліджуваного періоду.

Ключові слова: зовнішньополітична традиція США, Друга світова війна, ізоляціонізм, інтервенціонізм.

Conceptual Approaches to American Foreign Policy on the Eve of the US Entry into World War II

The speech analyzed the conceptual approaches to the American foreign policy on the eve of the US entry into World War II, which were formed at the official and unofficial levels. The features of the American foreign policy tradition interpretation and its ideological constructs in the period under study, as well as the influence on the formation of strategy in the first years of the war, are determined. The shortcomings of the terminological tools for understanding US foreign policy in the historiography of the period under study are also noted.

Key words: *US foreign policy tradition, World War II, isolationism, interventionism.*

Дискусії в політичних колах і публічна полеміка, що велися навколо проблеми участі США у Другій світовій війні напередодні офіційного вступу країни у міжнародний конфлікт, зазвичай трактуються як традиційне протистояння ізоляціоністів та інтервенціоністів. Власне, й історія зовнішньої політики США першої половини XX ст. найчастіше репрезентується як боротьба двох нібито протилежних візій американської міжнародної стратегії – ізоляціоністської та глобальної: остання мала забезпечити країні світове лідерство. Навколо згаданих термінів сформувалася й історіографічна традиція, у якій міжвоєнний період в історії США завершується символічною «поразкою» ізоляціонізму в державній політиці на користь вибору лідерства США у процесах досягнення миру й повоєнного облаштування світу. Такий підхід є одним з наслідків спадщини школи «Міфів та символів» в американських студіях, представники якої розглядали розвиток культури й суспільства США крізь призму набору ментальних конструкцій та колективних уявлень, притаманних американському народові. Попри беззаперечний вплив національних міфів (як то концепції «міста на пагорбі», «визначеної долі», теорії фронтиру та ін.) на формування зовнішньо-

політичної думки, такий погляд на її імперативи значно обмежує дослідження та симпліфікує висновки.

Ізоляціонізм у розумінні відмови країни від зовнішніх зв'язків став поширеним історіографічним міфом. Його можна віднести радше до ідеологічної риторики, аніж до практичного політичного принципу. Зокрема, В. Вільямс, автор праці «Трагедія американської дипломатії», застосовує термін унілатералізм, який у випадкові США ґрунтувався на доктрині Монро, передбачав уникнення альянсів та надання переваги одностороннім зносинам з іноземними державами. Саме прихильники унілатералістського підходу, яких помилково ототожнюють з реальною міжнародною ізоляцією, кваліфікували Х статтю Статуту Ліги Націй як втручання у внутрішні справи США, що обмежує державний суверенітет країни. Із цього приводу сенатор від штату Айдахо В. Бора заявив, що Вудро Вілсон «хоче купити мир ціною будь-якої частини нашої [американської – авт.] незалежності» [1].

Саме адміністрація Вудро Вілсона, запропонувавши проєкт нового світоустрою після Першої світової війни у вигляді «14 пунктів», розширила розуміння інтернаціоналізму – іншого терміну, який фігурував в дослідженнях формування зовнішньополітичного курсу США напередодні вступу у Другу світову війну як антитеза до ізоляціоністської позиції. Однак в різних назвах та інтерпретаціях американський інтернаціоналізм зустрічався протягом всієї історії США в документах і промовах: йдеться і про месіанські погляди перших колоністів-пуритан, і про «імперію свободи» та «американський проєкт» Томаса Джефферсона, і про миротворчу діяльність Теодора Рузвельта, яку останній розглядав як захист універсальних демократичних цінностей, що підтримувались Америкою.

Іншим концептуальним підходом до зовнішньополітичного курсу, який активно обговорювався серед прихильників відмови США від участі у Другій світовій війні, був регіоналізм.

Ще на початку адміністрації Франкліна Делано Рузвельта політику «великого кийка» щодо країн Латинської Америки замінила політика добросусідства, яка засвідчила прагнення США якісно змінити власну роль у регіоні. 23 вересня у 1939 р. за ініціативою Ф.Д. Рузвельта була скликана Панамська конференція з метою забезпечення нейтралітету латиноамериканських країн. У мемуарах держсекретар США К. Галл (1933–1944 рр.) назвав ідею Ф.Д. Рузвельта зі створення Панамериканської зони безпеки експериментом [2, с. 619]: у міжнародному праві подібних прецедентів не було, тому воюючі сторони могли легко її оскаржити. Однак в ідеологічному контексті це не мало великого значення, адже декларування нейтралітету традиційно легітимізовувала доктрина Монро, яка на момент початку війни давно не виконувала функції захисту Західної півкулі від зовнішнього втручання, а скоріше постулювала суверенітет США у своїх зовнішньополітичних діях. Одночасно масштаби нової світової війни поставили питання щодо доцільності обмеження «лінії оборони» США лише Західною півкулею.

Суспільна думка та її моральні імперативи, керовані ідеєю «хорошої» або «поганої» війни, впливали на зовнішньополітичний курс США на початку Другої світової війни. Очевидно, досвід Першої світової війни тлумачився американцями як «поганий». У 1931 р. Дж. Адамс в «Історії Америки» називав цю війну епохальною подією в історії західного світу, адже вона стала зустріччю двох світів – Старого, європейського, і Нового, американського. Відмова США від ратифікації Версальського договору, на його думку, лише підтвердила унікальний шлях розвитку країни та засвідчила подолання колоніального минулого через відмову перетворитися на анти-Європу і частину світу колишньої метрополії. У другій половині 1930-х рр. з'явилась прірва між такою риторикою та реальністю. У колонці в газеті «The Washington Post» від 23 березня 1939 р. журналіст Волтер Ліппманн

характеризував суспільну думку як таку, що вважає неможливою залишатися в надійній ізоляції в разі початку війни. На переконання В. Ліппмана, ставлення до конфлікту визначається наявністю моральних суджень щодо нього, тому через дії Адольфа Гітлера «суспільна думка більше не нейтральна» [3].

Останнє якнайкраще усвідомлювала американська зовнішньополітична еліта, погляди якої відіграли вагомий роль у переосмисленні післявоєнної стратегії США. У грудні 1939 р. уряд країни ініціював створення Консультативного комітету з проблем міжнародних відносин, мета якого полягала у формуванні бачення нового світового прядку і місця в ньому США. Показово, що до комітету увійшли як чиновники Державного департаменту, так і члени, які не були офіційними представниками держави. У меморандумі, написаному Лео Пасвольським, дипломатом і радником держсекретаря, однією з функцій комітету визначався «перегляд основних принципів, які мають закласти основу бажаного світового порядку, сформованого... з огляду на інтереси Сполучених Штатів» [4, с. 20]. Керування у політиці винятково національним інтересом було гаслом урядів країни з часів війни за незалежність (1775–1783 рр.). Саме до нього після завершення Першої світової війни апелювали противники вступу США до Ліги Націй, які вважали приєднання до організації принесенням у жертву національного інтересу. За міжвоєнне десятиліття американська інтелектуальна еліта сформувала його нову концепцію, що розглядала національний інтерес як щось більше ніж фізичний захист країни від військового нападу.

Таку думку просував, зокрема, журналіст Генрі Люс, який в есе «Американське століття», опублікованому в лютому 1941 р., визначив національним інтересом США світове домінування. На його думку, США мали оголосити свої військові цілі та вступити у війну, аби виправдати власне існування у якості «арсеналу демократії» [5, с. 61]. Однак подібні інтерпретації національного інтересу і претензії на роль нового

гегемона не знаходили загального схвалення. З метою протидії участі країни у війні був сформований комітет «America First» (AFK): його назва майже повторювала передвиборчий лозунг Воррена Гардінга. Комітет також керувався ідеєю пріоритету «національних інтересів» і не визнавав ідеологічного характеру цієї війни, інтерпретуючи її як чергову сутичку імперських держав за економічні інтереси.

Публічна полеміка демонструвала наявність політичного розколу істеблішменту, чого остерігався Ф.Д. Рузвельт. На початку війни президент розглядав можливість надання союзникам допомоги зброєю без застосування американської армії. Таким чином, Ф.Д. Рузвельт намагався надати США роль «арсеналу демократії», світового арбітра і одночасно нейтральної держави. Проте усвідомлення неминучості втягування у війну спонукало до роботи із суспільством, інструментом якої стали «Бесіди біля каміна». У публічних промовах президент апелював до національної винятковості американців, яка накладала на них особливий «борг перед людством». К. Галл у мемуарах ставив завдання донести до американців ідею, згідно якої, вони мали взяти на себе відповідальність за створення нового світового порядку, а не лише приєднання до нього після війни [2, с. 732]. Не відходячи від традиційного постулату про захист національних інтересів – економічних, внутрішньополітичних та безпекових – адміністрація Ф.Д. Рузвельта привела націю до розуміння необхідності створення глобальної перспективи зовнішньої політики США, яку мають прийняти й інші країни.

Концептуальні підходи, що застосовувались в американській зовнішній політиці напередодні вступу США у Другу світову війну, демонструють детермінантну роль традиції в американській зовнішньополітичній думці та можливі форми її інтерпретації. Дискусії, що розгорнулися навколо потенційного приєднання країни до світового конфлікту віддзеркалюють нерозривність зв'язку зовнішньополітичної думки із

проблемою американської національної ідентичності та безпеки. Сьогодні російська агресія знову фокусує увагу США на моделі здійснення міжнародного лідерства та формуванні репрезентативного образу держави на політичній арені та у свідомості нації. Заміщення образу ворога та рішення щодо допомоги Україні у війні проти Росії вчергове запустили механізм переосмислення наявної традиції та її адаптації до нових умов, що має на меті надалі легітимізувати реалізацію Америкою глобального лідерства.

Використані джерела та література:

1. William E. Borah Speech On The League Of Nations [November 19, 1919]. URL: <https://www.historycentral.com/documents/Borah.html>
2. Hull C. The Memoirs of Cordell Hull. Vol I. New York: The Macmillan Company, 1948. 916 с.
3. Lippmann W. An estimate of American public opinion about foreign affairs. *The Washington Post*. 1939. URL: <https://sas-space.sas.ac.uk/8540/>
4. Notter H. Post World War II Foreign Policy Planning. United States. Department of State, 1987. 587 p.
5. Luce H. The American Century. *Life*. 17 February 1941. P. 61–65.

Т.І. Сергійчук

аспірант

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ УЕНЕРІВСЬКОГО НАПРЯМУ

У даних тезах зроблена спроба короткого огляду позиції української політичної еміграції уенерівського спрямування щодо початку Другої світової війни. Основним матеріалом для огляду являвся тижневик Тризуб, котрий видавався у еміграції з 1925 по

1940 рр. у Парижі. Тижденьник був неофіційним органом Державного Центру УНР в екзилі і тому є цілком ілюстративним джерелом для дослідження поглядів тієї частини української еміграції, що орієнтувалася на нього.

Ключові слова: Друга світова війна, українська еміграція, УНР, «Тризуб».

The Beginning of the Second World War and the Ukrainian Political Emigration of the UPR Wing

In these theses, the author made an attempt to briefly review the position of the Ukrainian political emigration of the UPR (Ukrainian People's Republic) wing in relation to the beginning of the Second World War. The main material for the review was the Tryzub (Trident) weekly, which was published in exile from 1925 to 1940 in Paris. The weekly was an unofficial organ of the State Center of the Ukrainian People's Republic in exile and therefore is a completely illustrative source for researching the views of that part of the Ukrainian emigration that was oriented towards it.

Key words: Second World War, Ukrainian emigration, UPR, «Tryzub».

Друга світова війна назавжди змінила історію людства. Вона призвела до загибелі десятків мільйонів людей на земній кулі, радикально змінила політичну карту планети і так чи інакше вплинула на всі країни та народи світу. Україна, як і в Першу світову війну, стала ареною боротьби для великих держав: через її територію проходили фронти, мільйони українців брали участь у бойових діях (переважна більшість у складі Червоної армії). Проте на самому початку війни, станом на 1939 р., українські землі перебували у складі чотирьох держав – СРСР, Польщі, Румунії та Угорщини (яка окупувала на початку цього року Карпатську Україну). Війна почалася з нападу гітлерівської Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. і з цього моменту українські землі відчули на собі тягар цієї бійні, оскільки до складу II Речі Посполитої входили Східна

Галичина та Волинь за Ризьким мирним договором 1921 р., підтвердженням у 1923 р. Антантою. Близько 100 тис. українців було мобілізовано до лав польської армії.

Українська політична еміграція пильно слідкувала за буремними подіями, які розгорталися у світі. Націоналістичне крило, очолюване ОУН, спершу схилялося до держав Осі, які за думкою багатьох націоналістів мали допомогти відбудувати українську державність на уламках СРСР та Польщі. Проте частина української еміграції, яка залишалася вірною Уряду УНР в екзилі (Державний центр УНР, далі – ДЦ УНР) мала іншу думку і відчувала однакову відразу як до тоталітарного режиму в СРСР, так і до Третього Райху. Одним з головних виразників ідей та поглядів цієї частини еміграції був тижневик «Тризуб», заснований 1925 р. за ініціативою Симона Петлюри. На сторінках цього видання ретельно відслідковувалися усі політичні події, які стосувалися України. Редакція журналу та автори статей приділяли велику увагу і загальноєвропейським справам, висвітлювали основні політичні події, які відбувалися протягом міжвоєнного періоду.

Політична криза, в яку поринула Європа, і загострення боротьби великих держав, не могли не відобразитися на сторінках «Тризубу». Українська еміграція ретельно відслідковувала усі важливі міжнародні події, розуміючи, що вони так чи інакше вплинуть на подальшу долю України.

Перші згадки про можливість загальноєвропейського конфлікту на сторінках тижневика з'являються задовго до початку повномасштабної війни. Так, ще восени 1937 р. О. Лотоцький (його ім'я було приховане під псевдонімом *Observer* – *авт.*) писав, що «в Європі війни немає, її нібито ніхто не бажає й усі бояться її, але всі немов стоять покрай її і кожної хвили чекать на неї». Автор відзначав, що усі держави Європи, навіть менші, постійно озброюються попри часті скрутне фінансове становище і стоять наготові майбутньої війни. Британія, як писав О. Лотоцький, витрачала

небачені за всю її історію «скажені гроші», а Німеччина «проводить маневри, які вона не робила і за часів Кайзера перед Великою війною».

На той момент О. Лотоцький не вважав, що війна може початися в Європі. На користь цієї думки він наводив той аргумент, що Громадянська війна в Іспанії хоч і спровокувала втручання інших європейських держав з обох сторін конфлікту, все ж не призвела до прямого зіткнення між ними. На його думку, причина полягала в тому, що «війни ніхто не хоче» і всі готуються тільки до оборони, а не до нападу. Є досить показовим, що двома ворогуючими таборами О. Лотоцький вважав новостворену вісь Берлін-Рим, якій проти-стоїть вісь Париж–Прага–Москва. Арбітром між ними виступає Британія. Він вважав, що насправді війни міг хотіти лише сталінський СРСР, для того, щоб розпалити світову революцію. О. Лотоцький дійшов висновку, що Великобританія має вмовити Францію розірвати з СРСР. В іншому випадку війна розпочнеться тільки на сході континенту і «не буде мати вигляду справжньої війни, а буде дуже подібною до того самого невтручання, яке ми ще й сьогодні спостерігаємо в Іспанії» [1, с. 12–14].

Привертає увагу думка кількох авторів тижневика про долю Карпатської України, яка проголосила незалежність у березні 1939 р. Попри те, що редакція співчувала боротьбі закарпатських українців і наголошувала на тому, що «карпатські брати захищаючи свій коханий край, боронили перед байдужим світом честь і славу Нації Української», все ж таки вважала її безнадійною. Автори відкидали думку, що український народ зможе здобути державність чужими багнетами, вочевидь посилаючись на те, що Августин Волошин та інші діячі Карпатської України мали значні сподівання на допомогу Німеччини (як відомо А. Волошин звернувся з окремим зверненням до Адольфа Гітлера з цього приводу) [2, 14–17].

Привернула увагу редакції тижневика також спроба західних демократій – Великобританії та Франції у травні 1939 р.

укласти угоду з Радянським Союзом щодо спільного альянсу проти країн Осі, передусім Третього Райху. Позиція авторів полягала в тому, що цей альянс в перспективі не приніс би нічого західним демократіям і виграти від нього могла тільки більшовицька Москва, яка, на їх думку, змогла б продовжити час панування над поневоленими нею народами. В тижневику було опубліковано висновки, які впливали зі звернення голови уряду УНР В. Прокоповича до британського прем'єр-міністра Н. Чемберлена. Головними тезами висновків було те, що Москва використовує Комінтерн для експансії комуністичних ідей, а відтак являє собою постійну загрозу для цивілізації; неросійські народи поневолені Москвою і далі продовжують свою боротьбу і цей факт об'єктивно обмежує обсяги військової допомоги, яку СРСР міг би надати західним державам; Україна не вважає себе пов'язаною пактами, що на думку уряду УНР, були нелегітимно укладені від її імені московським урядом [3].

У липневому номері Тризубу констатувалося, що «давно вже весь світ не переживав такого тривожного літа як сього року». Незважаючи на формальний мир, на думку редакції, в Європі йшла війна економічна і війна нервів. Найгарячішою точкою тогочасної європейської кризи (як згодом виявилось – справедливо) автори тижневика визначили Данциг (Гданьск). Редакція закликала емігрантів з «Великої України» зберігати «особливу обережність, стриманість і холонокровність». Видання закликала дотримуватися нейтралітету на той випадок, якщо наявне загострення протиріч призведе до відкритої війни [4].

«Сталося...сьогодні вранці німецьке військо розпочало загальний наступ на Польщу і в кількох місцях перейшло її кордон. Благородні спроби врятувати мир і, досягши справедливого порозуміння уникнути збройного конфлікту – не повелися», – такими словами розпочався номер Тризубу за 1 вересня 1939 р. після серпневої затримки. «Німеччина напа-

даючи на Польщу, ставить Європу і світ під загрозу незчислимим бід, безмежного нещастя і нечуваної руйни» – йшлося на сторінках тижневика. Попри доволі лояльне ставлення у довоєнні роки до гітлерівської Німеччини УНРівського крила еміграції, з огляду на яскраво виражену антибільшовицьку риторику Гітлера, з початком повномасштабної війни уряд УНР в екзилі, а разом з ним і редакція Тризубу зайняли чітку антинацистську позицію [5].

Проаналізувавши вищенаведений матеріал можна зробити певні висновки. По-перше, в українській еміграції було чітке розуміння того, що в Європі й світі назріває міжнародна криза, яка може привести до нової великої війни. По-друге, українська еміграція як до початку війни, так і після, вважала своїм головним ворогом СРСР, який для неї був не тільки ворогом України, але й головним провокатором міжнародної кризи та нестабільності. Цей факт мав ключовий вплив на погляди української еміграції уенерівського крила на війну, котра розпочалася в Європі та на її зовнішньополітичну орієнтацію. По-третє, хоча ДЦ УНР і близька йому частина емігрантських кіл спочатку доволі лояльно ставилися до гітлерівської Німеччини, вважаючи її потенційним союзником у боротьбі з більшовиками, одразу після початку війни вони чітко зайняли сторону західних демократій – Великобританії та Франції, і виступили на підтримку Польщі, а Німеччина була засуджена за агресію та за пакт з більшовиками. Незважаючи на тимчасову втрату державності, українська політична еміграція зберігала чітке усвідомлення національних інтересів, пильно відслідковувала зміни в міжнародній обстановці і вірила в те, що ці зміни зрештою призведуть до відродження незалежної Української держави.

«Як би не розгорнулися події, – українці добре знають, де їх місце в страшних і рішучих перипетіях світової драми, що надходить в жажливій грозі і бурі воєнній. Ми разом з Францією, Англією і Польщею», – йшлося у заяві з приводу

початку війни. Редакція видання аргументувала це тим, що, стоячи на стороні вищезазначених країн, вона обстоює право і українського народу на державну самостійність. Звичайно, однією з причин такої зміни позиції було те, що Німеччина уклала з Радянським Союзом сумнозвісний пакт Молотова-Ріббентропа, у відкритій частині якого була угода обох сторін про ненапад і нейтралітет СРСР у конфлікті Райху з Польщею та Заходом, а в таємній (як дізналися згодом) про розподіл сфер впливу у Європі між двома державами, у тому числі західноукраїнських земель, котрі входили до складу Польщі. Створення німецько-радянського альянсу (хоч і тимчасового) в очах української політичної еміграції лояльної до ДЦ УНР нівелювало Третій Райх в якості потенційного союзника в боротьбі з більшовизмом, якого вважали головним ворогом.

Використані джерела та література:

1. Олександр Лотоцький (псевд.Observator). З міжнародного життя. *«Тризуб»*. 1938, ч. 38 (588). С. 12–14.
2. Олександр Лотоцький (псевд.Observator). З міжнародного життя. *«Тризуб»*. 1939, ч. 14–15 (664, 665). С. 14–17.
3. Данько М. Поневолені нації СССР і українська криза. *«Тризуб»*. 1939, ч. 20 (670). С. 4–8.
4. Данько М. Конфлікт між великодержавами і справа визволення України. *«Тризуб»*. 1939, ч. 26 (676). С. 2–6.
5. Редакційна передовиця. *«Тризуб»*. 1939, ч. 29–30 (679–80). С. 1–2.

Ю.А. Клімчук

доктор філософії, вчитель
Кульчієвецький ліцей

ПОЛЯКИ У АНТИНАЦИСТСЬКОМУ РУСІ ОПОРУ ФРАНЦІЇ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглядаються основні віхи участі поляків у антинацистському Русі Опору Франції, адже й досі у вітчизняній та

зарубіжній історіографії дана тема залишається маловивченою. Прослідковано участь польських патріотів у боях за визволення Франції в 1940–1944 рр. у різних військових формуваннях на території цієї країни. Виявлено, що в польському Опорі на теренах Франції виділилося два крила – перший, підтриманий емігрантським урядом у Лондоні, і другий, сформований під впливом Комуністичної партії Франції.

Ключові слова: поляки, нацизм, Рух Опору, Франція.

Poles in the Anti-nazi Resistance of France During the Second World War

The article examines the main milestones of poles' participation in the anti-nazi of the French Resistance, as this topic remains understudied in domestic and foreign historiography. The participation of polish patriots in the battles for the liberation of France in 1940–1944 in various military formations on the territory of this country was traced. It was revealed that two wings of the Polish Resistance on the territory of France stood out – the first, supported by the émigré government in London, and the second, formed under the influence of the Communist Party of France.

Key words: poles, Nazism, Resistance Movement, France.

Участь поляків у антинацистському Русі Опору Франції й досі залишається маловивченою. В польській історіографії після завершення Другої світової війни і до сьогодні є низка видань та публікацій на цю тему, однак більшість цих досліджень стосується або польських організацій, що діяли в рамках польської секції Французької комуністичної партії, або організацій, пов'язаних з польським урядом у Лондоні. Цих два політичних угруповання були досить вороже налаштовані одне до одного, що заважало ретельному вивченню проблеми. Така ж ситуація склалася і у французькій історіографії, адже через політичні погляди не завжди публікувались в пресі ті чи інші матеріали щодо комуністичного крила польського Опору в Франції. Тому актуальним постає видання

узагальнюючої праці щодо підпільної та партизанської діяльності всіх польських організації того часу в складі Руху Опору на території Франції.

На початок Другої світової війни на території Франції проживало 500 тис. поляків [1, р. 462], переважно робітників. Після завершення Першої світової війни Франція відчувала велику потребу в робочій силі для відбудови країни. Десятки тисяч поляків у пошуках роботи та кращих умов життя оселялися в північних та центральних департаментах Франції. У промислових і гірничодобувних районах Півночі країни (насамперед департаменти Нор і Па-де-Кале) поляки влаштовувались на роботу на шахти і заводи, а в центральних районах (департаменти Гар, Тарн, Тарн і Гаронна, Лот і Гаронна, Ізера, Дордонь, Ельзас та Лотарингія) працювали переважно в легкій промисловості. У Парижі, крім робітників і ремісників, зосереджувалась також і польська інтелігенція, яка відвідувала наукові і мистецькі гуртки [2, р. 143].

Після вересневої поразки 1939 р. до Франції прибуло ще близько 30 тис. поляків. Почалось формування частин польської армії на теренах Франції для боротьби проти спільного ворога. Згідно франко-польського договору від 9 вересня 1939 р. замість формування раніше запланованої однієї дивізії, передбачалось створення цілої армії. У червні 1940 р. польські збройні сили на Заході налічували 84 461 осіб, у тому числі понад 75 тис. у Франції. Була створена 1-ша дивізія гренадерів, 2-га піхотна дивізія, окрема єгерська бригада Подгалє, 10-та танкова бригада, 3-тя і 4-та піхотні дивізії та кілька ескадрилів польських Військово-повітряних сил. Ці бойові підрозділи брали участь у кампанії 1940 р. на французькій землі, в ході якої одна частина відступила до Великої Британії, куди прибув і польський уряд. Друга частина перейшла франко-швейцарський кордон і була інтернована. Підрозділи, що залишилися у Франції після підписання франко-німецького перемир'я, було розформовано. Значна частина

вояків, які залишились у вільній зоні, стала основою майбутнього польського Опору в Франції, що почав формуватися відразу після німецької окупації [3, р. 27]. Варто відзначити, що в польському Опорі виділилося два крила – перший, підтриманий емігрантським урядом у Лондоні, і другий, сформований під впливом Комуністичної партії Франції.

Близько 15 тис. польських вояків, які перебували у вільній зоні, скориставшись допомогою влади Віші та польського консульства, опинились в Польській трудовій компанії. Польське консульство незабаром стало центром розвідки на користь союзників. Генерал Ф. Кліберг був призначений головою «Польських збройних сил у Франції» та передавав розвідувальні дані до консульства [4, р. 86].

6 вересня 1941 р., за підтримки Генерального консула Польщі у Франції А. Кавальковського (псевдонім Юстин), за згодою польського уряду в Лондоні та у тісній співпраці з французьким Опором створено таємну організацію – «Польська організація боротьби за незалежність» (POWN – Polska Organizacja Walki o Niepodleglosc). Організація здійснювала розвідку, диверсії, друк та розповсюдження підпільної преси польською, французькою та німецькою мовами. Крім того, дана Організація, яка в 1943 р. налічувала 4 тис. членів, забезпечувала учасників Опору зброєю, засобами радіозв'язку та вибухівкою, яку надавали союзники [5, р. 221]. POWN була відокремленою від французьких організацій і лише частково підкорялася політичній і військовій владі французького Опору на завершальному етапі звільнення країни від окупантів (навесні 1944 р.).

Генерал Ф. Кліберг у 1942 р. встановив тісні контакти з французьким генералом А. Жиро. Було досягнуто домовленості щодо застосування польського війська в разі висадки військ союзників на півдні Франції.

Під кінець 1942 р., у відповідь на висадку англо-американських військ у Північній Африці, німецька влада провела

операцію «Антон», остаточно окупувавши всю територію Франції. Почалося масове інтернування поляків до Іспанії в табір Міранда-дель-Ебро. «Польські збройні сили у Франції» очолив полковник Й. Якліч. У складніших умовах вони продовжувати таємну розвідувальну діяльність. Центрами діяльності були: на сході – Гренобль; у центрі – Нім і на заході – Обер [3, р. 28]. Відповідно до нової ситуації реорганізовувалась мережа таборів і притулків для поляків, продовжувалась таємна підготовка до повстання, основу якого мали скласти вояки трудових компаній.

У ніч з 22 на 23 липня 1943 р. на територію Франції був десантований полковник А. Здроевський, призначений начальником польських військових операцій на території Франції [1, р. 465]. Він перебував у тісному контакті з генералом М. Кенігом, головнокомандуючим FFI – Французьких Внутрішніх сил.

У боротьбі зі спільним ворогом між французами та поляками склались досить дружні стосунки. У складі FFI перебували польські формування. Дуже складна організація FFI включала різноманітні секції, зокрема направлення десантованих осіб до місця призначення, зв'язку, розвідки, розпосудження підпільної преси, листівок тощо.

Розвідувальні підрозділи передавали цінну інформацію про німецькі ракетні пускові майданчики, які згодом обстрілювала союзницька авіація. Завданням диверсійних груп було руйнування телеграфних та високовольтних ліній, зведення барикад на дорогах, руйнування залізничних колій тощо. Їхня місія також полягала в тому, щоб після проведення відповідної пропаганди серед німецької армії чи Організації Тодта, сприяти дезертирству з її лав насильно мобілізованих поляків/ельзасців, які згодом брали участь у визволенні Франції в рядах POWN чи інших осередках французького Опору. В результаті, на бік патріотів перейшло 15 тис. осіб з Вермахту і 10 тис. з Організації Тодта [2, р. 129].

Недаремно генерал Д. Ейзенхауер порівнював сили Опору з 8-ма військовими дивізіями. Не останню роль у Русі Опору відігравали польські частини, які вели відкриту боротьбу з Вермахтом у різних департаментах Франції. Зокрема, 14 рот польських збройних сил у Франції сформували батальйони «Vilnien», «Lwovien», «Poznanien», які воювали в Канталі і Коррезі; Варшавський батальйон брав участь в операціях в Ізері і Альпах; підрозділ «Адама Міцкевича» боровся на теренах Монтсо-ле-Мінес; підрозділ «Маврикій» діяв у Тарні і Кармо; підрозділ «Тадеї Костюшко» та батальйон «Етьєн» під командуванням капітана С. Годлевського воював у районі Сент-Етьєн; біля Ліона діяв батальйон Анрі Домбровського, а в Діжоні – батальйон «Сталінград». У липні 1944 р., за місяць до визволення Ізера, учні польського ліцею Вільяр-де-Ланс брали участь у боротьбі проти німців разом із французькими партизанами на плато Веркор. З 27 поляків, переважно у віці від 16 до 19 років, загинуло 11, серед яких було 2 учителя та шкільний лікар.

Активно боролися польські патріоти у Центральній і Південній Франції. В районі Тулузи значна кількість поляків воювала у складі 35-ї бригади FTP-MOI. В Альпах Верхньої Савойї багато польських вояків діяло у складі 2-ї піхотної єгерської дивізії. В районі Гренобля діяли: «Варшавський» батальйон капітана Баржицького, батальйон капітана Бялінського, батальйон капітана Блюма, 25-й батальйон ім. Лозінського, сім окремих рот і навіть дві артилерійські батареї, сформовані з вояків Вермахту, які перейшли на бік Опору.

У Південно-західній частині Франції чисельність польських частин була також значною. Сформовано 8 польських батальйонів і 5 рот, у тому числі один моторизований. На Сході близько 500 польських партизанів воювали у лавах FTPF і FFI, близько 1,5 тис. осіб стали членами Польської патріотичної міліції. Вони діяли у Верхній Марні, Марні та Арденнах. В Ельзасі був сформований батальйон «Жоанвіль»

під командуванням Ф. Перла, а в Нормандії – польський батальйон «Ернест».

На Півночі країни, де зосереджувалась переважна більшість польського населення, в серпні 1944 р. поширився страйк шахтарів, які згодом брали участь у боях проти нацистів у складі FTRF, атакували шляхи сполучення, контрольовані противником. Сформовані частини «Гданськ», «Люблін», «Краків», що брали участь у боях за визволення Лілля, Валансьєна та інших населених пунктів. Кількість учасників загалом складала близько 9 тис. осіб [1, р. 468–471].

Польські підрозділи POWN діяли разом з формуваннями FFI в департаментах Кот д'Ор, Юра, Сона і Луара. Коли було встановлено контакт між POWN і Комітетом національного визволення Франції, бойові групи під проводом полковника А. Здроевського приєдналися до FFI на основі угоди, укладеної в Ліоні 28 травня 1944 р. між генералом Ч. Дельмасом, військовим делегатом Тимчасового уряду Французької Республіки та А. Здроевським. Організація POWN була не єдиною, що брала участь в Опорі на території Франції. Існували й інші групи Опору, наприклад, організовані Французькою комуністичною партією. Найбільш чисельною була польська частина робочої сили іммігрантів – MOI (Main-d'œuvre immigrée), яка перебувала в тісній співпраці з лівим крилом французького Опору. Членами польськомовних груп MOI були переважно колишні вояки інтернаціональних бригад Іспанії, бригади імені Ярослава Домбровського та ін. Загалом, близько 3 тис. осіб [3, р. 29].

Поляки також вступали до молодіжних батальйонів Опору. Після агресії гітлерівської армії на СРСР у червні 1941 р. поляки стали основою Організації Опору MOI – Французьких франтирів і партизан (FTR).

З 1944 р. почали формуватися польські комітети національного визволення PKWN (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego), керовані комуністичною партією Польщі, яка во-

роже ставилась до POWN – під орудою польського уряду в екзилі у Лондоні.

Учасниками Опору були й члени Польської Соціалістичної Партії, яка на початку 1941 р. в департаменті Нор і Па-де-Кале сформувала дві таємні організації – S i Orzel Biały (Білий Орел). Вони мали на меті інформувати поляків, що перебували на території Франції, про розвиток військової ситуації на фронтах та пропагувати серед них ідеали Опору та боротьби з німцями [1, р. 473].

Таким чином, поляки брали активну участь у боях за визволення Франції в 1940–1944 рр. у різних військових формаціях: у лавах POWN, PKWN, відділах FTP-MOI, відділах FFI регулярних Збройних сил Польщі на території Франції. За підрахунками дослідників на сьогодні ми можемо говорити про щонайменше 50 тис. польських патріотів-учасників французького Опору, тобто 10% усього польського населення Франції. Втрати були значні, їх оцінюють у 5 тис. осіб. Це дозволяє нам говорити про «польський Опір у Франції», який разом з іншими підпільними рухами, за підтримки союзників, відіграв важливу роль у визволенні Європи від нацизму.

Використані джерела та література:

1. Zgórnjak M. La résistance polonaise en France sous l'occupation hitlérienne 1940–1944. *Revue du Nord*. 1975. Tome 57. № 226. juillet–septembre. P. 461–474.
2. Soufflet G. Maquisards russes en Bourgogne. Histoire du détachement Leningrad 1943–1944. Paris: Éditions de l'Armançon, 2016. 191 p.
3. Ponty J. Les polonais dans la résistance en France. *Hommes & Migrations*. 1991. № 1148. P. 27–29.
4. Medrala J. Les réseaux de renseignements franco-polonais: 1940–1944. Paris: Editions L'Harmattan, 2005. 420 p.
5. Soufflet G., Beurier J. Les Téméraires: une histoire neuve de la Résistance. Cités et maquis à Montceau-les-Mines avant mai 1944. Paris: Nouvelle, 2020. 403 p.

В.В. Луцак

молодший науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА США ЩОДО РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В ПЕРШІ ТИЖНІ ПРЕЗИДЕНТСТВА ГАРРІ ТРУМЕНА

У дослідженні постановлено під сумнів популярну тезу окремих американських істориків-ревізіоністів про те, що президент Г. Трумен радикально змінив політику Ф. Рузвельта щодо СРСР та пришивидиив початок «холодної війни». Встановлено, що зовнішня політика США на початку президентства Г. Трумена спрямовувалася на реалізацію та дотримання Ялтинських домовленостей та цілком відповідала підходам Ф. Рузвельта щодо міжнародних проблем.

Ключові слова: Г. Трумен, СРСР, польське питання, ядерна зброя.

US Foreign Policy towards the Soviet Union in the First Weeks of Harry Truman's Presidency

The research debunks the popular thesis of some American revisionist historians that President Truman changed F. Roosevelt's policy towards the USSR and accelerated the start of the Cold War. It was established that the US foreign policy at the beginning of H. Truman's presidency was aimed at the implementation and observance of the Yalta Agreements and fully corresponded to F. Roosevelt's approaches to international problems.

Key words: H. Truman, USSR, Polish question, nuclear weapons.

12 квітня 1945 р., під час свого четвертого терміну на посаді очільника Білого дому, помер один із найвизначніших президентів в історії США – Ф. Рузвельт. Його віце-президент Г. Трумен, який пробув на цій посаді менше трьох місяців, очолив країну у дуже напруженій міжнародній ситуації. Як

зазначає американський історик та біограф Г. Трумена Р. Доноуан: «Міжнародні відносини були у постійному русі через війну. Проте Трумен не мав жодного дня досвіду ведення закордонних справ. Навпаки, його робота як сенатора була зосереджена на внутрішніх проблемах... Таким чином, під час однієї із найбільших дипломатичних криз в історії, Трумен знав про події переважно з того, що він читав у газетах і чув навколо Капітолійського пагорба» [3, р. 13–14]. Інший біограф 33-го президента зазначає, що «Трумен не мав жодного досвіду у відносинах з Великобританією чи Росією, і він не знав особисто Черчилля або Сталіна. Він не знав потрібних людей. Він не знав Гаррімана. Він не знав свого держсекретаря... Він не мав досвіду у зовнішній політиці, не мав власних експертів чи досвідчених радників, до яких можна було б звернутися по допомогу» [5, р. 355]. Тому під час перших місяців свого президентства Г. Трумен слідував порадам радників та дипломатів з попередньої адміністрації, які, варто зазначити, за Ф. Рузвельта втратили свій ключовий голос у міжнародних справах.

У перший робочий день Г. Трумена як президента (у п'ятницю 13 квітня), держсекретар Е. Стеттініус представив йому стислу оцінку міжнародної ситуації, спеціально підготовлену Державним департаментом. Документ був пронизаний критикою радянської поведінки. У зведенні йшлося про те, що після Ялти Кремль зайняв «тверду та безкомпромісну позицію майже з усіх основних питань» [6, р. 24–28]. І одним із ключових питань, що постало перед адміністрацією Трумена, стало формування польського уряду.

На період Ялтинської конференції існувало два польських уряди. Перший, що визнавався західними союзниками як легальний уряд Польщі в еміграції, представляли члени польського уряду, які після нападу Німеччини на Польщу, були змушені евакуюватись у Лондон. Другий – фактично створив Радянський Союз після визволення Червоною армією терито-

рії Польщі від нацистів. СРСР був сповнений рішучості сформувати у Польщі режим лояльний до Москви. З цією метою, всупереч протесту Ф. Рузвельта, радянський уряд визнав Тимчасовий уряд у Варшаві, який контролювався комуністами.

Питання нового польського уряду стало одним із центральних на конференції у Ялті. Під тиском Й. Сталіна союзники ухвалили рішення про створення у Польщі Тимчасового уряду народного єднання на базі варшавського уряду. Найкраще, що вдалося зробити Ф. Рузвельту та В. Черчиллю – це укласти угоду зі Й. Сталіним про те, що комуністичний режим має бути реорганізований таким чином, щоб до нього увійшли демократичні сили як із самої Польщі, так і поляки з-за кордону. На додачу, ухвалено «Декларацію про звільнену Європу», яка разом із Атлантичною хартією мала стати запобіжником від одноосібних дій СРСР із встановлення «дружніх» режимів в країнах Східної та Центральної Європи. Однак, кожна сторона інтерпретувала питання представницького польського уряду на власний розсуд. Для СРСР реорганізація означала скромні зміни в складі комуністичного варшавського уряду, для американців та британців – новий уряд, що мав обиратися на вільних, демократичних виборах.

Рішучі дії нової адміністрації щодо польського питання обмежувались тією обставиною, що на часі була конференція у Сан-Франциско (25 квітня – 26 червня 1945 р.), на якій мав бути сформований Статут ООН. Участь СРСР розцінювалась як важливий фактор її успіху та подальшої життєздатності ООН у цілому. В контексті цього адміністрація Трумена вирішила використати приїзд міністра закордонних справ СРСР В. Молотова на конференцію, щоб, зокрема, обговорити ключові питання та розбіжності, які виникли між країнами після Ялти. Передбачалось проведення двох зустрічей – 22 та 23 квітня.

Напередодні приїзду В. Молотова, Г. Трумен мав розмову із послом США в СРСР А. Гарріманом (1943–1946 рр.), який

за час перебування у Москві став прихильником жорсткого курсу щодо Радянського Союзу. А. Гарріман сказав президенту, що СРСР намагався зробити дві речі одночасно: співпрацювати з союзниками, і в односторонньому порядку розширити свій контроль над сусідніми державами. Водночас, він зазначив, що СРСР не хотів розривати відносини із Сполученими Штатами, оскільки йому потрібна американська допомога для відновлення після війни. У контексті цього, американський посол у телеграмах до Державного департаменту наполягав на тому, що повоєнна американська фінансова допомога має надаватися СРСР лише у тому випадку, якщо він співпрацюватиме із США у вирішенні міжнародних питань [9]. Долари, на думку посла, були одним із найефективніших наявних засобів, щоб впливати на політичні процеси у Європі та заводити укрупненню та укріпленню радянської сфери впливу. За тиждень до смерті Ф. Рузвельта А. Гарріман у телеграмі до Е. Стеттініуса зазначив, що інтереси Сполучених Штатів мають бути захищені від «егоїстичних» радянських цілей шляхом запровадження більш «позитивної» економічної політики. У той час, як Сполучені Штати повинні намагатися співпрацювати з Радянським Союзом, така співпраця має відбуватися «завжди на основі послуги за послугу». Це означає пряме узгодження економічної допомоги США з вирішенням політичних проблем і з Радянським Союзом» [10]. Не дивлячись на це, на запитання А. Гаррімана чи реалізовуватимуть Сполучені Штати свої плани щодо ООН, якщо росіяни вийдуть з неї, Г. Трумен відповів, що «без росіян не було б великої світової організації» [3, р. 38–39].

За кілька днів до візиту В. Молотова у Сполучені Штати, 21 квітня, стало відомо, що Москва відхилила запит Держдепартаменту та підписала Договір «Про дружбу, взаємодопомогу та повоєнну співпрацю з Польською Республікою», тим самим офіційно визнавши варшавський режим законним урядом. Більше того, як стало зрозуміло згодом, В. Молотов

привіз із собою пропозицію долучити маріонетковий варшавський уряд до установчої конференції ООН, що означало б його міжнародне визнання. Такими зухвалими діями, очевидно, Й. Сталін намагався з'ясувати наскільки далеко може зайти американський уряд у поступках, усвідомлюючи, що США потребують співпраці із СРСР у питаннях створення ООН та завершення війни з Японією. Наступною мала бути відповідь адміністрації Трумена – прийняти пропоновані зміни чи висловити рішучий протест.

Перша зустріч президента Трумена з В. Молотовим відбулася 22 квітня у Blair House, де зупинився міністр по дорозі у Сан-Франциско. Досить швидко, після загальних слів та ввічливого обміну репліками, розмова перейшла до польського питання. Г. Трумен, як і його попередник, намагався донести радянському представнику думку про те, що уряд Польщі – це найважливіша невирішена проблема, яка має серйозний вплив на громадську думку американців. Зі свого боку, В. Молотов підкреслив, що це питання є життєво важливим для Радянського Союзу, оскільки Польща межує з СРСР. Меседж був зрозумілий – питання щодо уряду Польщі, поза радянською інтерпретацією Ялти, не підлягає обговоренню, так як воно напряму пов'язане із національною безпекою країни Рад.

В. Молотова більше турбувало, чи залишаться чинними взяті Ф. Рузвельтом у Ялті зобов'язання щодо Далекого Сходу¹. За умови подальшого схвалення Чан Кайші, Ф. Рузвельт запропонував Й. Сталіну певні територіальні, політичні та

¹ В обмін на обіцянку підтримати в Китаї Чан Чайші замість Мао, а також обіцянку вступити у війну проти Японії Сталін отримав суттєві територіальні поступки: оренду Порт-Артура як радянської військово-морської бази, спільну китайсько-радянську експлуатацію Китайсько-Східної та Південно-Маньчжурські залізниці, володіння південним Сахаліном та Курильськими островами (тоді належали Японії).

торговельні поступки на Далекому Сході. Натомість Й. Сталін зобов'язався вступити у війну з Японію за два-три місяці після капітуляції Німеччини. Для стратегів США розгортання радянських військ проти Японії на азіатському театрі бойових дій мало велике значення. Це могло запобігти затяжній війні з величезними американськими втратами. У відповідь на питання В. Молотова президент Трумен відповів, що взяті в Ялті зобов'язання щодо Далекого Сходу залишаються в силі [3, р. 39].

На наступний день Г. Трумен зустрічався зі своїми радниками у рамках підготовки до другої зустрічі з В. Молотовим. Президент опинився у ситуації, коли напередодні проведення конференції ООН, основні розбіжності між союзниками не були вирішені. Військовий міністр Г. Стімсон закликав до стриманості. Він зазначив, що, не розуміючи наскільки серйозно вони (СРСР – В. Л.) ставляться до польського питання, Сполучені Штати можуть опинитися у небезпечній ситуації. Протилежну пораду дав міністр ВМС Дж. Форрестол, який ненавидів комунізм і не довіряв Й. Сталіну. Адмірал флоту В. Легі (головний військовий радник при Ф. Рузвельті) підкреслив, що розрив із Радянським Союзом матиме серйозні наслідки. Проте він вважав, що СРСР слід подати чіткий сигнал про те, що США виступають за незалежну Польщу та представницький уряд. Генерал Дж. Маршалл також закликав до стриманості, наголошуючи на надії, що СРСР вчасно вступить у війну з Японією, щоб допомогти американським військам. За оцінками генерала, втрати американців могли скласти від п'ятисот тисяч до мільйона людей [6, р. 417]. У кінцевому підсумку обговорення звелось до поради твердо дотримуватися американської позиції щодо Польщі, але не поспішати з розривом із Радянським Союзом, особливо через військову ситуацію на Далекому Сході.

Ввечері того самого дня відбулась друга зустріч Президента із В. Молотовим. Г. Трумен, спілкуючись через свого

радника та перекладача Ч. Болена, відразу перейшов до справи, – він шкодує, що не досягнуто суттєвого прогресу у польському питанні. Потім очільник Білого дому висловив думку, значення якої навряд чи пропустив уряд, що сподівався на американську допомогу у повоєнному відновленні. Повторюючи тезу Ф. Рузвельта, Г. Трумен нагадав у розмові із радянським дипломатом, що жодна міжнародна фінансова політика у Сполучених Штатах не може бути успішною без громадської підтримки. Це стосується і економічної допомоги. Президент Трумен зазначив, що кошти мають бути асигновані Конгресом. Повертаючись до стратегії А. Гаррімана та Держдепартаменту щодо використання доларів для запобігання радянському впливу у Східній Європі, Г. Трумен наголосив, що сподівається, що Москва врахує ці чинники при вирішенні польського питання. Потім Президент передав В. Молотову ноту для Й. Сталіна, в якій говорилося, що Ялтинська угода може бути виконана лише за умови, якщо до Москви для консультацій буде запрошено групу польських демократичних лідерів. У попереджувальному тоні в повідомленні йшлося про те, що невиконання угоди «серйозно похитне впевненість у єдності трьох урядів та їх рішучість продовжувати співпрацю в майбутньому, як це було в минулому». В. Молотов сказав Г. Трумену, що його уряд хоче співпрацювати зі Сполученими Штатами та Великобританією. Все, про що він просить, відповів Трумен, щоб СРСР виконали ялтинські домовленості [1, р. 213]. Щодо пропозиції Радянського Союзу про те, щоб представників варшавського Тимчасового уряду було запрошено до Сан-Франциско, то 4 травня президент США надіслав Й. Сталіну телеграму, зазначивши, що така пропозиція є абсолютно неприйнятною для уряду Сполучених Штатів» [6, р. 255].

У Польщі, через гостроту японської війни та непоступливість радянського уряду, Президент США не мав простору для маневру. Всупереч умовам Атлантичної хартії та мрії про

самовизначення для всіх націй, війна завершувалася тим, що Радянський Союз цілеспрямовано нав'язував свою владу (через створення маріонеткових урядів) на території Центрально-Східної Європи. Слід зазначити, що радянський диктатор не приховував застосування середньовічної логіки сили у міжнародних відносинах. В одній із трьох розмов з югославським комуністом (згодом дисидентом, критиком соціалізму та тоталітаризму) М. Джиласом у 1945 р. Й. Сталін виклав свої погляди на своєрідність війни, що ведеться: «Ця війна не така, як у минулому; той, хто займає територію, також нав'язує їй власну соціальну систему. Кожен нав'язує свою систему тією мірою, якою його армія може це зробити. Інакше й не може бути» [2, р. 90].

25 квітня, у день відкриття конференції у Сан-Франциско, відбулась важлива розмова між президентом Труменом та військовим міністром Г. Стімсоном². Предметом зустрічі, яку ініціював Г. Стімсон, було питання ядерної зброї – її військове застосування та дипломатична складова [6, р. 85]. Важливість зустрічі обумовлювалася тим фактом, що колишній сенатор та віце-президент Г. Трумен, як і більшість інших американських високопосадовців, не знав про надсекретну розробку ядерної зброї. На той час, коли Г. Трумен став президентом на створення бомби, окрім колосальної науково-технічної роботи, вже витратили два мільярди доларів. Якщо Президенту й потрібна була порада, то саме у цьому питанні.

Г. Стімсон прибув до Білого дому у супроводі із бригадним генералом Л. Гровсом, військовим керівником програми Ман-

² Г. Стімсон – старший радник президента Рузвельта з питань військового застосування ядерної енергії, який безпосередньо відповідав перед президентом за роботу Мангетенського проєкту. У своїх спогадах зазначає, що починаючи з 1941 р. і до своєї відставки у 1945 р., був пов'язаний із усіма найважливішими рішеннями щодо розвитку та використання атомної енергії [8, р. 612, 613].

геттен (кодова назва секретного проєкту зі створення бомби). Г. Стімсон повідомив президента Трумена, що «протягом чотирьох місяців США, ймовірно, створять найжахливішу зброю, не відому людству, одна бомба якої може знищити ціле місто» [8, р. 635].

В адміністрації Рузвельта бомба розглядалася як частина військових зусиль. Передбачалося, що вона буде використана як тільки буде доступна. Проте не всі дотримувались такої думки. Наприклад, генерал Д. Ейзенхауер одного разу висловив Г. Стімсону надію, що Сполучені Штати не будуть першими, хто застосує таку «жахливу» зброю [4, р. 443]. Заступник міністра ВМС Р. Бард та генерал Дж. Маршалл вважали, що застосуванню бомби має передувати попередження противника. Однак переважна більшість політиків, які були поінформовані про проєкт, висловлювалась за використання бомби. Очевидно, саме це мав на увазі Г. Стімсон, коли писав пізніше: «Жодного разу, з 1941 по 1945 рік, я ніколи не чув від Президента чи будь-якого іншого відповідального члена уряду пропозиції не використовувати атомну енергію у війні» [8, р. 613].

Ця частина історії бомби стосується її застосування на війні. Інша – дипломатичного значення володіння атомною бомбою, її впливу на співвідношення сил у світі, особливо між Сполученими Штатами та Великобританією, партнерами з розробки зброї, з одного боку, та Радянським Союзом, з іншого.

Слід зазначити, що у серпні 1943 р. на Першій Квебекській конференції Ф. Рузвельт та В. Черчилль офіційно домовилися, що «жодна зі сторін не буде передавати будь-яку інформацію про бомбу третім особам, крім як за взаємною згодою» [7, р. 83–85]. Таким чином, на цьому етапі американське планування не пішло далі рішення зберегти бомбу в англо-американському секреті, підготувати її для можливого використання проти Японії та зберегти англо-американську монополію

після війни. Крім того, почала укорінюватись ідея, що володіння бомбою може бути використане для торгів зі Й. Сталінім і, таким чином, для вирішення складних дипломатичних проблем.

Важливо наголосити, що під час зустрічі Г. Стімсон зачитав Президенту меморандум. У ньому йшлося про те, що Сполучені Штати не можуть нескінченно зберігати монополію на бомбу, і що поширення цієї зброї серед інших країн може призвести до руйнування цивілізації, оскільки жодна відома система контролю не могла впоратися із подібного роду загрозою. Міністр запропонував, і Г. Трумен погодився, створити спеціальний комітет для консультування президента щодо майбутньої ядерної політики. У підсумку Г. Стімсон став головою групи, названої Тимчасовим комітетом. На пропозицію міністра Г. Трумен призначив Дж. Бірнса (який невдовзі стане державним секретарем) своїм особистим представником у комітеті, що надало останньому впливовий голос у ядерній політиці США.

Таким чином, зовнішня політика США щодо Радянського Союзу в перші тижні президентства Г. Трумена була направлена на реалізацію та дотримання Ялтинських домовленостей, зокрема, щодо Польщі; забезпечення участі СРСР у перемозі над Японією; завершення переговорів між союзниками та Радянським Союзом щодо юридичного оформлення ООН. Г. Трумену доводилося покладатися на радників Державного департаменту, які набагато менше симпатизували співпраці з СРСР, ніж Ф. Рузвельт. На початку своєї каденції Г. Трумен не став раптово змінювати зовнішньополітичний курс та цілі попереднього президента.

Використані джерела та література:

1. Bohlen C. Witness to History: 1929–1969. New York: W.W. Norton, 1973. 562 p.

2. Djilas M. *Conversations with Stalin*. Harmondsworth: Penguin Books, 1967. 171 p. URL: <https://www.bannedthought.net/USSR/Stalin/MilovanDjilas-ConversationsWithStalin-1967-OCR.pdf>
3. Donovan R. *Conflict and Crisis: The Presidency of Harry S. Truman, 1945–1948*. New York: W.W. Norton, 1977. 473 p.
4. Eisenhower D. *Crusade in Europe*. Garden City, New York: Doubleday & Company Inc., 1948. 559 p.
5. McCullough D. *Truman*. New York: Simon & Schuster, 1992. 1117 p.
6. *Memoirs by Harry S. Truman. Volume I. Year of Decisions*. Garden City, New York: Doubleday & Company Inc., 1955. 596 p.
7. Sherwin M. *A World Destroyed: Hiroshima and Its Legacies* [3rd Edition]. Stanford, California: Stanford University Press, 2003. 375 p.
8. Stimson H., Bundy M. *On Active Service in Peace and War*. New York: Harper & Brothers, 1948. 698 p.
9. The Ambassador in the Soviet Union (Harriman) to the Secretary of State. Moscow, February 14, 1944. Document 959. *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1944. Europe*. Volume IV. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1944v04/d959>
10. The Ambassador in the Soviet Union (Harriman) to the Secretary of State. Moscow, April 4, 1945. Document 622. *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1945. Europe*. Volume V. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945v05/d622>

Є.В. Шатілов

аспірант

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ВПЛИВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА СПОРТ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ ТА СРСР: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

У даній публікації розглядається вплив подій Другої світової війни на спортивне життя у Великобританії та СРСР протягом

останніх років військового конфлікту і першого повоєнного періоду (1943–1946 рр.). Проаналізовано стан спортивної інфраструктури, основних спортивних інституцій у Великобританії та СРСР протягом даного періоду, основні трансформації порівняно з довоєною добою. Якщо спортивне життя у Великій Британії в цілому мало змінилось у порівнянні з міжвоєнним періодом, то на спорт в СРСР Друга світова війна здійснила колосальний вплив.

Ключові слова: спорт, СРСР, Велика Британія, Друга світова війна.

The Impact of the Second World War on Sport in Great Britain and the USSR: a Comparative Aspect

This publication examines the impact of the events of the Second World War on sports life in the Great Britain and USSR during the last years of the military conflict and the first post-war period (1943-1946). The state of the sports infrastructure, the main sports institutions in the Great Britain and USSR during this period, the main transformations compared to the pre-war period are analyzed. If sports life in Great Britain has not changed at all compared to the interwar period, the Second World War had a colossal impact on sports in the USSR.

Key words: sport, USSR, Great Britain, World War II.

Друга світова війна була важливим чинником, який, подекуди, докорінно змінив життя цілих держав. Серед інших суспільно-політичних процесів, які зазнавали колосального впливу війни, спорт, звісно був не виключенням. У повоєнному світі змінювалось як сприйняття ролі спорту у житті суспільства так і низка дрібніших аспектів у підходах, правилах, форматах тощо. У цій публікації ми спробуємо порівняти вплив Другої світової війни на спортивне життя двох провідних тогочасних держав – Великої Британії та Союзу радянських соціалістичних республік (СРСР). Ці країни, які брали активну участь у війні, відіграючи центральні ролі у антигітлерівській коаліції, у міжвоєнний період активно культивували спорт, як у Великій Британії так і в СРСР він став

частиною державної ідеології, ідентичності. Ми намагатимемось прослідкувати ці трансформації на трьох основних рівнях:

1) інфраструктурному – як воєнний стан, бойові дії вплинули на стан спортивної інфраструктури (стадіонів, басейнів та інших споруд аналогічного призначення);

2) персональному – як війна вплинула на спортсменів, якими були їхні життєві траєкторії, стратегії виживання, як змінилась їхня роль у суспільстві після війни;

3) звичаєвому – які зміни відбулися у глобальних поглядах на спорт, його роль у суспільстві, культивування різних його дисциплін.

Тема спорту під час Другої світової війни та впливу бойових дій на спортивне життя в країні неодноразово досліджувалась різними фахівцями. Так, про вплив війни на спорт в СРСР писали у своїх працях Ю. Філатов, Е. Арсланбекова, В. Вербицький, І. Бондаренко. Подібну проблематику, але стосовно Великої Британії висвітлювали у своїх працях Н. Бейкер, М. Тейлор, Б. Ходжсон, Т. Мейсон. Утім, дослідники переважно фокусувались на впливі війни на спорт у конкретних державах, майже не звертались до порівняльного аналізу у висвітленні цієї проблематики.

Спортивна інфраструктура є фундаментом для розбудови системи масового спорту. Її наявність дає можливість широкому загалу долучатись до культивування тих чи тих спортивних дисциплін. У ході бойових дій спортивна інфраструктура часто зазнає руйнувань. І СРСР і Велика Британія до початку Другої світової війни мали розгалужену спортивну інфраструктуру: остання розбудовувала її десятиліттями, переважно громадськими зусиллями, тоді як у Радянському Союзі така ініціатива виходила насамперед від держави. Не дивлячись на те, що обидві країни стали аренами бойових дій (Велика Британія зазнавала бомбардувань майже до самого кінця Другої світової війни), об'єми знищеної і пошкодженої

інфраструктури суттєво відрізняються – якщо Велика Британія, переважно, зберегла довоєнну інфраструктуру, то в СРСР вона суттєво постраждала. За приблизними підрахунками руйнувань зазнали понад 16 тис. підприємств – у радянській системі фізкультури саме підприємства часто будували у себе спортивну інфраструктуру. У післявоєнній радянській пропаганді стадіон об'єднав у собі три символи: воєнних втрат, місця, де гартувались герої війни та повернення до нормального життя. У номері журналу «Фізкультура і спорт», одного з основних радянських спортивних видань, за 1945 р. був вміщений вірш під назвою «Стадіон», автор Вадим Мальков написав наступні рядки: «Стадион рожденные тобою / в дни войны прославлены в боях / Стадион, ты нас готовил к бою / В этом честь великая твоя» [1, с. 13]. Один з кореспондентів газети писав про відкриття республіканського стадіону у Києві, якому надавалося велике пропагандистське значення, адже офіційною датою відкриття мало стати 22 червня 1941 р. Репортаж розпочинається історією офіцера-фронтовика і киянина Павла Коваленка, який знаходить у себе той самий довоєнний квиток-запрошення і з ним йде на відкриття арени, автором якої виступив архітектор Михайло Гречина. У матеріалі ми можемо побачити контраст між періодом німецької окупації та нинішнього часу, «мірилом» виступає стан стадіону: «У темні дні німецької окупації стадіон пустував... Спортивні павільйони частково були розібрані, усі інші руйнувались. І тільки після звільнення України знову тут загуділа пила, застукав молоток» [3, с. 13–14].

У Великій Британії спортсмени теж втратили частину своєї інфраструктури, але це пов'язано з іншими причинами. Так, під час лихоліть війни уряд стимулював заводити більше власних городів. Під такі імпровізовані городи часто розпачувались поля для гольфа, локації для собачих перегонів. Із завершенням війни такі локації стали повертати власникам, почалось відновлення їхнього призначення. Так кореспондент

газети «Таймс» писав, що варто бути обережнішим і поки не здійснювати таке переобладнання, адже мешканцям островів ще потрібен врожай. [2, р. 9]. Загалом інфраструктура вціліла: імперський стадіон Уемблі, найбільша арена країни, успішно пережила воєнні часи і навіть у 1945 та 1946 р. товариство «Стадіон Уемблі Лімітед», яке управляло цим великим об'єктом (він крім імперського стадіону включав в себе і Імперський басейн) повідомило про рекордний прибуток. [2, р. 9]. Це вирізняло Велику Британію з поміж інших європейських країн, де пролягала лінія фронту. Тому рішення провести перші післявоєнні Олімпійські ігри 1948 р. у Лондоні є цілком зрозумілим: місцеві арени, що перебували у цілком задовільному стані, приймуть усі основні змагання.

На персональному рівні ми бачимо і спільні і відмінні риси у контексті впливу Другої світової війни у СРСР та Великобританії. Враховуючи настільки масовим спортивний рух був у обох державах до війни, цілком зрозуміло, що велика кількість спортсменів брала участь у воєнних діях. Кореспонденти газети «The Times» скаргились, що, нажаль, у змаганнях з крикету чи регбі не вдається досягти довоєнного рівня – і не тільки через інфраструктурні проблеми, а і через те, що багато відомих спортсменів загинули у ході війни або переїхали у більш безпечні краї. У СРСР ситуація була ще більш катастрофічною: загинули або залишились непрацездатними приблизно 18% фахівців з фізичного виховання від довоєнної кількості та 16% тренерів. Багато спортсменів брали участь у бойових діях: таких особистостей винятково героїзували і те, що фізкультурник воював у лавах Червоної армії чи був учасником партизанського загону, додавало йому особистого пієтету у післявоєнні роки, і в подальшому. У 1945 р. журнал «Фізкультура і спорт» публікував біографії спортсменів і спортсменок, які проявили себе на фронті. У номері 2-3 за 1945 р. вміщена розповідь про бігуна на довгі дистанції Сергія Пржевальського, який, будучи одним з найбільш здібних бігунів

країни, пішов на фронт і у 1941 р. отримав важке поранення [3, с. 16–17]. Там само міститься стаття про багаторазового чемпіона СРСР Миколу Корольова, який у 1941–1942 рр. долучився до партизанського загону, цей етап його біографії був проілюстрований світлиною [3, с. 20–21]. Такі матеріали писались за схожим шаблоном: їхні герої мали непросте дитинство чи шлях становлення, добивались успіхів у спорті, з початком війни приймали рішення виконати свій обов'язок та йшли у військо, згодом повертались до своєї діяльності, відзначались успішними виступами або йшли у суміжну сферу (тренерство, спортивна медицина, наука тощо). Успішні результати тут не чергуються з негативними: не розповідається про тих фізкультурників, хто загинув чи отримав інвалідність. Також у перші повоєнні роки медіа не ставили у приклад тих спортсменів, чії біографії могли містити суперечливі данні (наприклад, ті, хто були репресовані).

Нарешті, на звичаєвому рівні ми спостерігаємо деякі трансформації і кардинально нові шляхи, які обирають для себе СРСР та Великобританія. Британський дослідник Н. Берк, який зробив ґрунтовне дослідження про трансформації у спортивній сфері Великобританії після Другої світової війни, відзначав у британському соціумі парадоксальне поєднання прагнення змін (обрання лейбористського уряду) та бажання опиратись на сталі авторитети і звичаї [4, р. 102]. На думку автора, спорт лишився тією сферою, на яку війна вплинула досить мало: не відбулося жодних революцій у спортивних організаціях і асоціаціях, суттєво не змінились провідні функціонери, значно не трансформувались правила. Єдиною прикметною дискусією, що спалахнула у післявоєнну добу, було обговорення співвідношення аматорського і професійного у спорті. Британці були прихильниками саме аматорства, вважали, що такий спорт має бути жорстко відокремлений від професійного. Попри те, що воєнна ситуація зумовила певну гнучкість щодо цих норм (аматори могли тренуватись і

певний час перебувати у професійних клубах, проте не могли отримувати винагороду), більшість провідних спортивних асоціацій країни підтвердили заборону професійного спорту: значними виключеннями були лаунж-теніс, гольф і, частково, крикет (дозволили грати спільно аматорам і професіоналам при певній перевазі любителів) [4, р. 110]. Прикметні спроби британських спортивних функціонерів зберегти довоєнний статус-кво, чи не основними «китами» якого були аматорство і невтручання сторонніх акторів в управління спортом (насамперед, держави). Радянські тенденції були протилежні: маючи спорт, зовсім не інтегрований у міжнародну структуру, перші післявоєнні роки тамтешні спортивні функціонери працювали над встановленням і зміцненням зв'язків із закордонними спортивними структурами. Так 1945 рік ознаменувався легендарним туром московського «Динамо». Протягом листопада команда зіграла з чотирма професійними клубами Англії, Вельса та Шотландії – «Челсі», «Арсеналом», «Кардіфом» та «Рейнджерс Глазго». Два матчі радянські футболісти виграли, два зіграли у нічию, загальна різниця забитих і пропущених м'ячів була 19:9 на користь «Динамо» [5, с. 4–7]. У журналі «Фізкультура і спорт» розповідали про встановлення контактів радянської збірної зі спортсменами з Югославії [3, с. 26–27].

Друга світова війна значним чином вплинула на спорт у СРСР та Великобританії. Цей вплив простежується як на інфраструктурному так і на персональному рівні, але найбільше він помітний у трансформації самої ідеї спорту. Повоєнна ситуація підняла у Великобританії дискусію щодо професіоналізації спорту, і хоча значних зрушень не відбулось протягом усіх 1940-х рр., тим не менш вони відбудуться пізніше і наприкінці ХХ ст. саме Великобританія запропонує успішний шлях становлення спортивної індустрії. У той самий час в СРСР почали розуміти роль спорту, як м'якої сили, що сприяє поширенню власної ідеології і теж почали активну

інтеграцію у міжнародний спортивний рух, що суттєво контрастувало з ізоляцією і спробою активної розбудови альтернативного робочого спортивного руху у 1930-рр.

Використані джерела та література:

1. Мальков В. Стадион. *Физкультура и спорт*. 1945. № 1. С. 13.
2. Lord Mottistone. Another record year. *The Times*. 1945. March 9. P. 9.
3. Озмидов В. Воля к победе. *Физкультура и спорт*. 1945. № 2–3. С. 13–27.
4. Baker N. The amateur ideal in a society of equality: change and continuity in Post - Second World War British sport, 1945–48. *The International Journal of the History of Sport*. 1995. 12:1. P. 99–126.
5. Исаков П. Совершенствоваться чтобы побеждать. *Физкультура и спорт*. 1945. № 4–5. С. 1–10.

Ю.В. Бачинська

аспірантка

Запорізький національний університет

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ РЕЖИМУ ФРАНСІСКО ФРАНКО: ІДЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Засади гендерної політики режиму Ф. Франко ґрунтувались на ідеології, базисом якої були консервативний католицизм, традиціоналізм, націоналізм, антилібералізм. Гендерна політика культивувала закріплення в суспільних практиках статево-рольової моделі, яка базувалась на біологічному детермінізмі. Гендерні відносини містили нерівності, закріплені на інституційному рівні. В період лібералізації режиму Ф. Франко відбулось часткове зменшення гендерної нерівності.

Ключові слова: Ф. Франко, ідеологія, гендерна нерівність, гендерна політика.

The Gender Aspect of Francisco Franco's Regime: the Ideological Dimension

The principles of the gender policy of F. Franco's regime were based on an ideology based on conservative Catholicism, traditionalism, nationalism, and anti-liberalism. Gender policy cultivated the consolidation in social practices of the sex-role model, which was based on biological determinism. Gender relations contained inequalities fixed at the institutional level. During the period of liberalization of F. Franco's regime, there was a partial decrease in gender inequality.

Key words: *F. Franco, ideology, gender inequality, gender politics.*

Проблема гендерних відносин актуальна з міркувань суспільної значимості. Її обговорення викликає гострі дискусії та, подекуди, контраверсійні теорії та судження. Метою роботи є дослідження цього питання у контексті ідеології режиму Ф. Франко в Іспанії, що дозволить розкрити специфічні аспекти здійснення гендерної політики, які відображали авторитарний характер влади.

Зазначене питання широко обговорювалося у науковій літературі. І. Адріан Галвес у своїх дослідженнях спиралась на концепцію взаємозв'язку політичної культури і гендерної політики [1]. М. Морено Секо [2], Т. М. Ортега Лопес [3] досліджували ідейні витоки франкістського гендерного дискурсу в консервативних, традиціоналістських та конфесійних політичних концептах. Питання про конструювання моделі жіночої поведінки через соціальні інститути неодноразово висвітлювалось у дослідженнях М. Алонсо Перес [4], Е. Фуріо Бласко [4], Г. Рамірес Масіаса [5], Х. С. Манріке Аррібаса [6].

Початок ХХ ст. позначився для Іспанії прощанням із імперським минулим і необхідністю вибору нового шляху розвитку, що посилило в суспільстві внутрішню напругу та нестабільність. На зміну політичній культурі і традиціям ХІХ ст. прийшли масові рухи. Як зазначав Хосе Ортега-і-Гассет: «Я сумніваюся, чи були інші історичні епохи, де юрба пра-

вила б так безпосередньо, як у наш час» [7, с. 20]. Військова диктатура Мігеля Прімо де Рівери була спробою подолати соціальні та економічні проблеми, які давно накопичились. Однак, його політика зазнала краху, як і монархічна форма правління.

У 1931 р. в Іспанії була проголошена Друга республіка, очолювана урядом соціалістів та республіканців. У політичній системі відбулись зміни на користь плюралізму ідеологій, багатопартійності та можливості політичного представництва для широкого спектру соціальних груп. Соціальні взаємозв'язки змінили свій характер: традиційно патріархальний уклад почав поступатись місцем більш збалансованому гендерному представництву. Але такий курс і зрівняння жінок і чоловіків у громадянських, економічних свободах та виборчому праві за Другої республіки викликали несприйняття з боку консервативних кіл суспільства.

Внутрішнє політичне протистояння та непослідовність соціалістичного уряду у вирішенні нагрілих проблем створили підґрунтя для появи та активності альтернативних політичних проєктів. До протилежного політичного табору належали партії і рухи консервативного, традиціоналістського і правого спрямування. Саме їх представникам, які в результаті перемоги у Громадянській війні 1936–1939 рр. прийшли до влади, належало сформувати програму, що мала дати відповідь на найгостріші виклики суспільного життя.

Попри побудову широкого репресивного апарату в перший період свого існування, режим Ф. Франко відмовився від перетворення примусу та насилля на основні інструменти управління державою.

Ідеологія франкізму стала інтегральною для всіх політичних течій правого спектру. У 1937 р. відбулось об'єднання Іспанської фаланги із Традиціоналістською партією, яка виражала політичні прагнення карлістів.

Франкізм стояв на засадах консервативного католицизму, традиціоналізму, націоналізму, антилібералізму. Апелювання

до звичаїв, традицій і націоналізму мало патріархальний характер, базуючись на сентименті до старовини і колишньої імперської величі. Релігійні переживання підкреслювали суворий аскетизм, возвеличувались моделі поведінки минулих століть, побудовані на патріархальності, авторитаризмі родинної структури. Базис ідеології франкізму побудований саме на цих підвалинах. Вказані постулати лягли в основу програми гендерної політики і механізмів її реалізації, які відображали авторитарний характер влади.

Щодо ідеологічних витоків консервативних антифеміністичних концепцій дослідниця Тереза Марія Ортега Лопес зазначає: «Від позитивістської соціології, соціального дарвінізму, віталізму, органіцизму і теорії нерівності статей з'явилась ціла лавина антифеміністичних концепцій» [3, с. 162]. Гендерна політика режиму Ф. Франко спиралась на ідею біологічного детермінізму, згідно якої взаємодія статей відбувалась за статево-рольовими моделями, де жінки – це матері та дружини, а чоловіки – захисники.

Гендерний аспект політики режиму Ф. Франко відображає ієрархізованість іспанського суспільства і принцип елітаризму у доступі до владних ресурсів. Під час Громадянської війни франкісти активно залучали жінок до повстанського руху, як того вимагали обставини. Але навіть за цих обставин жінки перебували в рамках статево-рольової моделі, за якої вони відігравали допоміжну роль. Після перемоги франкістів у громадянській війні ці ідеологічні концепти екстраполювалися на все іспанське суспільство. «У франкістському національно-католицькому ідеологічному корпусі жінки виконували роль дружин, матерів і резерву тих духовних цінностей традиціоналізму і католицизму, які зробили незабутній внесок у формування духу іспанського націоналізму...» [3, с. 170].

Католицька Церква відігравала надзвичайно важливу роль у житті іспанського суспільства, особливо у повоєнний період. Її моральний авторитет і світоглядний вплив використо-

увався владою в якості інструмента впровадження своєї політики. Церковні канони чітко окреслювали ролі чоловіка та жінки, розмежовуючи сфери їх діяльності. Організація «Католицька жіноча асоціація» перебувала поза адміністративним підпорядкуванням державним органам, проте її діяльність не суперечила політичній кон'юктурі того періоду. Представниці організації виступали на позиціях католицького жіночого руху. «Їх поведінка відповідала диференційованим символічним гендерним атрибутам, які, як ми бачили, наділяли жінку самовідданими і благочестивими материнськими рисами, елементами, що прокладали шлях до жіночого апостольства» [2, с. 276].

Найпотужнішою масовою жіночою організацією була «Жіноча секція», заснована в 1934 р. як допоміжна ланка партії «Іспанська фаланга». До її функцій входила організація допомоги ув'язненим членам партії, їх родинам, а також розповсюдження пропагандистської літератури. Після перемоги франкістів у Громадянській війні вона отримала монопольне право організації жіночого руху в державі [8, с. 400]. В ідейному плані «Жіноча секція» абсолютно залежала від партії і була її продовженням, а не самостійним політичним суб'єктом. Діяльність «Жіночої секції» культивувала і укріплювала стереотипне уявлення, що основне покликання жінки – бути матір'ю та господинею, а чоловіка – матеріально забезпечувати родину. «... «Жіноча секція» в першій половині 1940-х рр. підтримувала тезу, що інтелект є справою чоловіків і що жінка ніколи не створювала механічних винаходів і геніальних музичних творінь...» [4, с. 9].

Навіть освітня система зазнала істотних змін під впливом гендерної політики. У 1945 р. вийшов новий Закон «Про освіту», який встановив роздільне навчання для дівчат і хлопців, закріпивши принцип диференційної гендерної соціалізації [8, с. 402]. Навчальна програма була спрямована на опанування дівчатами тих предметів, які в майбутньому мали

допомогти у веденні домашнього господарства та догляді за дітьми. [9, с. 136]. У сфері освіти застосовувався «прихований навчальний план», який відтворював гендерні стереотипи та ранжував хлопців та дівчат відповідно до статево-рольових моделей.

Ідеологія культивувала гегемонну маскулінність як суспільний ідеал. Нею експлуатувались стереотипні уявлення про героїзм, самопожертву, силу, релігійність. Гендерні схеми поведінки диктували модель чоловічої поведінки з гіперβολізованими маскуліnnими рисами. «На основі різних тверджень ми можемо чітко окреслити формування уявної тріади дитина-солдат-монах» [10, с. 85,86]. Юнацькі табори мали на меті виховувати в хлопцях дисципліну, гідність, товариськість – якості, які вважались «типово чоловічими» [10, с. 87]. Внаслідок злиття рис «воїна» і «ченця» формувався архетипний образ чоловіка, який мав поєднувати в собі моральні чесноти ревного католика і воїна, готового відважно боротися за процвітання Батьківщини.

Втім, стрункість ідеологічних конструктів піддавалась випробуванням часу. Навіть прибічники державного традиціоналістського курсу почали висувати ліберальніші ідеї, в яких переосмислювались питання щодо місця жінки в соціумі, можливості виходу за рамки патріархальної моделі родини із її обмеженнями. У 1950-х рр. представниці «Католицької жіночої асоціації» почали активніше залучатись до співпраці із Всесвітнім союзом католицьких жіночих організацій. Тож, таку еволюцію в поглядах можна пояснити впливом інтелектуальних течій. «Публікації Марії Кампо Аланже, Лілі Альварес або Мері Салас, створення в 1956 р. рефлексійної групи *Amistad Universitaria*...сприяли поширенню нових пропозицій, які переформулювали ідентичність жінок і функції католицьких активістів» [2, с. 276]. Одразу варто зазначити, що вказані ідейні концепти не були масовим явищем і репрезентували думки меншості. Але прикметною була поява нового погляду

на гендерну політику режиму Ф. Франко саме в середовищі його ідейних сподвижників.

Економічна та політична автаркія режиму Ф. Франко вичерпала свій потенціал і постала необхідність пошуку ного шляху розвитку держави. У середовищі державного апарату можна виділити дві основні групи, які мали протилежні моделі майбутнього політичного устрою. Умовні «консерватори» стояли на позиціях продовження заданого курсу на відміну від «лібералів», які виступали за економічні реформи, посилення міжнародних зв'язків, послаблення державного контролю над економічним сектором. В ролі «технократів» виступали представники релігійної організації «Опус Деї», які врешті домоглися перегляду засад державної політики, що існувала до кінця 1950-х рр.

Перемога «ліберального проєкту» вплинула на ідеологію, освіту, законодавство, політику, вийшовши далеко за рамки суто економічних реформ. Оскільки ідеологія адаптувалась до вимог часу та ситуації, це знайшло відображення у здійсненні гендерної політики. Показовим є приклад «Жіночої секції», яка почала позбавлятися дискурсу щодо прийняття жіночих статево-рольових моделей лише у якості дружини та матері. «Автономія та громадські функції, дозволяли поєднувати принципи Хосе Антоніо з новими потребами розвитку, артикулювати інший дискурс про матір, яка працювала в жіночих професіях» [11, с. 249].

Нерівності, «вбудовані» в соціальні інститути, втрачали колишню гостроту. У дискурсі щодо гендерних ролей, знайшло місце для погляду на жінку, як учасницю економічного життя і трудових відносин. Утилітарний підхід щодо гендерних відносин поставив під питання ідеологічний конструкт, який вибудовувався після приходу до влади Ф. Франко. Потреби часу вимагали перегляду попередньої політики, як такої, що не відповідала нинішнім умовам та потребам соціального добробуту і економічного розвитку держави.

22 червня 1961 р. було ухвалено Закон «Про права жінок» [12], який відкривав жінкам обмежений доступ до ринку праці. Закон від 28 грудня 1966 р. зняв останні обмеження щодо можливості жінок обіймати посади в судовій сфері [13]. Закон від 5 грудня 1968 «Про внесення змін до приписів Закону про місцеве самоврядування» визначав заміжніх жінок як повноправних виборців [14]. Прогресивні зміни сприяли досягненню рівних прав та можливостей для жінок.

Отже, гендерний аспект ідеології режиму Ф. Франко зазнав суттєвої трансформації, пройшовши шлях від авторитарного до лібералізованого варіанту патерналізму. В перші роки по завершенню Громадянської війни та в період автаркізму ідеологія включала в себе ідеї біологічного детермінізму, гендерної поляризації, андроцентризму та патріархальності. Саме вони визначали зміст гендерної політики, яка будувалась на принципах гендерної нерівності та взаємодоповнюваності жіночої та чоловічої ролі в родині та соціумі.

Реформи періоду лібералізації франкістського режиму торкнулись багатьох сфер, зокрема: економічної, соціальної, ідеологічної, політичної. Гендерна політика позбулась відверто дискримінаційних рис і відкрила доступ жінкам до участі в економічному, соціальному та політичному житті держави. Це було однією з ланок політики, яка полегшила перехід до демократії після смерті Ф. Франко.

Використані джерела та література:

1. Adrian Galvez I. Fascismo en femenino y las trece procuradoras a Cortes Franquistas: ¿una experiencia política de poder? *Pensar con la historia desde el siglo XXI: actas del XII Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*. Madrid, 2015. P. 5485–5504.
2. Moreno Seco Mónica. Ideal femenino y protagonismo de las mujeres en las culturas políticas católicas del franquismo. *Arenal*. 2008. Vol. 15 Núm. 2. P. 269–293.

3. Ortega Lopez T. M. Contra el feminismo: movilización, represión y sublimación del modelo femenino tradicional en la primera mitad del siglo XX en España. *Revista de Humanidades*. 2020. № 41. P. 157–180.
4. Alonso Perez M., Furió Blasco E. El papel de la mujer en la sociedad Española. *HAL*. 2007. № 19. P. 1–40.
5. Ramirez-Macias G. El Franquismo Autárquico, la Mujer y la Educación Física. *Social and Education History*. 2014. Vol. 3. No. 1. P. 78–102.
6. Manrique Arribas J. C. La Educación Física femenina y el ideal de mujer en la etapa franquista. *Revista Internacional de Medicina y Ciencias de la Actividad Física y el Deporte*. 2003. Vol. 3 (10). P. 83–100.
7. Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас. Нью-Йорк: Видання організації оборони чотирьох свобод України (ООЧСУ), 1965. 158 с.
8. Бачинська Ю. В. Діяльність жіночих організацій Іспанії у період становлення режиму Ф. Франко. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2022. № 6 (58). С. 398–404.
9. Rodríguez Martínez D. La Sección Femenina de Falange como guía adoctrinadora de la mujer durante el Franquismo. *Asparkia*. 2017. № 30. P. 133–147.
10. Colledemont Pujadas E., Cercós Raichs R. La representación del cuerpo masculino como dispositivo de propagación de un ideal. *Contrapontos*. 2022. Vol. 22, № 1. P. 82–96.
11. Rodriguez Lopez S. La Sección Femenina, la imagen del poder y el discurso de la diferencia. *Feminismo/s*. 2010. N. 16. P. 233–257.
12. Ley 56/1961, de 22 de julio, sobre derechos políticos profesionales y de trabajo de la mujer. *BOE*. 1961 de 24 de julio. Núm. 175. P. 11004,1005. URL: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1961-14132>
13. Ley 96/1966, de 28 de diciembre, suprimiendo la limitación establecida en el apartado c) del número dos del artículo tercero de la Ley de 22 de julio de 1961 sobre derechos de la mujer. *BOE*. 1966 de 29 de diciembre. Núm. 311. P. 16392. URL: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1966-19731>

14. Ley 82/1968, de 5 de diciembre, modificando los preceptos de la Ley de Régimen Local, relativos a la elección de Concejales por el tercio familiar en el sentido de que se incluya entre los electores y los elegibles a la mujer casada. *BOE*. 1968 de 7 de diciembre. Núm. 294. P. 17564–17565. URL: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1968-1448>

В.С. Савельєв

аспірант

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ІСТОРІЯ ВИДАТНОЇ ІНДІЙСЬКОЇ ЖІНКИ-ВЧЕНОЇ ЕДАВАЛАТ КАККАТ ДЖАНАКІ АММАЛ

Це дослідження присвячене Е.К. Джанакі Амал (1897–1984 рр.), видатній індійській жінці, генетику та фахівцю в галузі географії рослин, професорці ботаніки Мадраського університету. Сьогодні її ім'я майже забуто, що видається несправедливим, оскільки вона зробила значний внесок у розвиток індійської науки і як дослідниця, і як організатор.

Ключові слова: *колоніалізм, наука в Індії, жінки-вчені, Е.К. Джанакі Амал.*

The Story of the Eminent Indian Woman Scientist Edavalath Kakkat Janaki Ammal

This research is devoted to E.K. Janaki Ammal (1897–1984), an outstanding Indian woman, geneticist and specialist in the field of plant geography, professor of botany at the University of Madras. Today, her name is almost forgotten, which seems unfair, since she made a significant contribution to the development of Indian science both as a researcher and as an organizer.

Key words: *colonialism, science in India, women scientists, E.K. Janaki Ammal.*

Історія науки та історія колоніалізму вивчалися незалежно одна від одної аж до 1970-х рр., коли виникла соціальна історія науки. Історики, які першими займалися вивченням науки часів англійського панування в Індії, намагалися змінити загальну картину колоніальної науки, яка зображувалася в Англії як «служниця науки метрополії». Багато в чому їхні дослідження були спрямовані на те, щоб показати вклад колоніальних вчених, більшість з яких складали білі поселенці та їх нащадки. Однак, у той же час, безумовно, колоніальна експансія мала вирішальне значення на розвиток науки в Індії. Наприкінці XIX – на початку XX ст., на думку співробітниці університету Сасека (Великобританія) В. Дамодаран, вчені-індуси піддавалися жорсткій дискримінації з боку колоніального істеблішменту. У 1920 р. П.К. Рей, засновник індійської хімічної школи, нарахував лише 18 індусів серед 213 наукових співробітників у 11 колоніальних наукових організаціях [1, с. 284]. У XIX ст. панувала думка про те, що індуси нездатні до оригінальної роботи у природничих науках. В основному історіографи зосередилися на вкладі місцевих учених-чоловіків у розвиток колоніальної науки, роль учених-жінок їх мало цікавила. Автор цих тез має намір заповнити цю прогалину, зосередившись на внеску Е.К. Джанакі Аммал в науку.

Джанакі Аммал народилася в Талассері, штат Керала, 4 листопада 1897 р., у сім'ї, що належить до низької касті Тія [2]. Вона мала складний родовід. Її мати була незаконно-народженою дочкою англійського державного службовця Дж. Хеннінгтона (J. Hannington), що належав до відомої родини, яка протягом кількох поколінь жила в Індії. Її батько був вихідцем із освіченої індуської сім'ї з касті Тія і працював під керівництвом Дж. Хеннінгтона. Е.К. Джанакі Аммал була десятою дитиною. Вона росла у великому будинку на березі моря. Сім'я була небагатою, але вела вестернізований спосіб життя, тому дівчатка здобували англійську освіту. Кастовій депривації були протиставлені західні норми

та цінності, і багато малабарських членів касти Тія змогли завдяки британській системі освіти «піднятися нагору». Е.К. Джанакі Аммал навчалася у місцевій школі для дівчаток, пізніше отримала ступінь бакалавра з ботаніки в Коледжі королеви Марії (Queen Mary's college) у Мадрасі (сучасний Ченнаї) [3]. Дівчата, що у них народилися, мали європейський колір шкіри і змішані риси, тому їм важко було знайти пару.

Аммал обрала кар'єру вченої, а не заміжжя, що дало їй свободу пересування та можливість вирватися з середовища, де вона зазнавала дискримінації за ознаками раси, касты та гендеру. Так почалася її кар'єра науковиці. Можливо, саме її маргінальний статус як жінки та змішане расове походження допомогли їй вийти за межі тих обмежень, які накладали раса, каста та гендер. Працюючи викладачем у Жіночому християнському коледжі (Women's christian college) у Мадрасі, вона отримала стипендію від Мічиганського університету, де у 1931 р. захистила докторську дисертацію з природничих наук.

В Індії, як і в інших країнах, вища освіта була недоступною для жінок. Соціальним реформаторам на початку ХХ ст. вдалося досягти певних успіхів у цьому напрямі у найбільших містах типу Бомбея, Мадраса та Калькутти. Але це ніяк не змінювало того факту, що грамотних серед жінок у 1913 р. було менше 1%, а загальна кількість жінок, які навчалися у коледжах, становила близько 1 тис. осіб. Той факт, що Аммал в умовах расової, кастової та гендерної дискримінації вдалося досягти успіхів у науці, свідчить про її неабиякі здібності, завзятість і силу характеру. Потім дівчина повернулася до Мічиганського університету, який, вона закінчила, отримавши ступінь магістра з ботаніки у 1926 р. завдяки стипендії Барбура, і отримала ступінь доктора філософії у 1931 р. Її дисертація мала назву «Дослідження хромосом у *Nicandra Physaloides*». Університет також нагородив її почесним LLD у 1956 р. [4].

Розвиток науки, що відбувся наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., ніяк не сприяв входженню до неї жінок. Тим не менш,

Аммал змогла кинути виклик прийнятим упередженням та стати професійним ученим. Вона працювала в таких визнаних наукових організаціях, як британський Інститут Джона Іннеса, Королівське садівниче товариство, а також у Ботанічній службі Індії, кожна з яких була суто чоловічою епархією. Але так було не завжди. Спочатку жінок допускали до проведення досліджень у ботаніці та садівництві. Протягом ХІХ ст. Королівське ботанічне товариство та Королівське садівниче товариство були єдиними науковими асоціаціями, які приймали на роботу жінок. В результаті жінки, які хотіли займатися вивченням рослин, повинні були мати наставника-чоловіка і Аммал не була винятком. У Мічигані Аммал працювала під керівництвом Х.Х. Бартлетта (H.H. Bartlett), професора ботаніки, який мав широкі інтереси від ботаніки до історії науки і який пізніше надихнув її на дослідження в галузі етноботаніки. Важливо зазначити, що на зворотному шляху із США до Індії Аммал провела рік (1931–1932 рр.) в Інституті Джона Іннеса, який лідирував у галузі генетичних досліджень. Там вона познайомилася з К.Д. Дарлінгтоном, що започаткувало їх багаторічне листування та співробітництво. К.Д. Дарлінгтон (1903–1981 рр.), за словами його біографів, належав до великої школи генетиків, еволюціоністів та біологічних статистиків, основи якої були закладені знаменитими вікторіанцями – Чарльзом Дарвіном та Френсісом Гальтоном.

У 1932 р. Аммал повернулася до Індії, де у 1934 р. стала співробітником Імперського інституту цукрової тростини (Imperial sugar cane institution). Вона писала К.Д. Дарлінгтону, що має намір зайнятися цитологією *Saccharum*. Вона активно працювала за цим напрямом, але зіштовхнулася з опором з боку індійського чоловічого істеблішменту, який перешкоджав публікації її робіт. Вона неодноразово скаржилася на труднощі з публікаціями К.Д. Дарлінгтону. Але й він не був позбавлений забобонів. В цілому високо оцінюючи роботу Аммал, він стверджував, що ряди вчених цитологів в Індії досить чис-

ленні, але цитологічні роботи, які становлять серйозний інтерес, йому невідомі. Слова К.Д. Дарлінгтона відображають типове для того часу ставлення англіїців до індійських вчених, які, як вважалося, були нездатні до творчих та новаторських досліджень. Аммал, у свою чергу, критикувала ставлення вчених британців до індійських учених, які працювали в одному з нею інституті. Ця критика супроводжувалася її розчаруванням через своє залежне становище. У цей час вона розпочала роботу над отриманням нових гібридів *Saccharum-Vambusa*, яка була успішно закінчена, а її результати опубліковані в журналі «Nature» у 1938 р. Після цього вона перейшла до роботи над гібридом *Saccharum-Zea*, про що хотіла доповісти на Генетичному конгрес в Единбурзі. Аммал звернулася до К.Д. Дарлінгтона з проханням надіслати їй індивідуальне запрошення, побоюючись, що інакше їй на конгрес не потрапити. На нашу думку, ревниве ставлення колег-чоловіків до її успіхів було зумовлене не тільки її гендерною, а й кастовою приналежністю, оскільки переважна більшість індійських вчених складали брахмани.

Сьомий міжнародний генетичний конгрес мав відбутися з 23 по 30 серпня 1939 р. 600 генетиків із 55 країн зібралися в Единбурзі та серед них була Е.К. Джанакі Аммал. Однак конгрес був змушений закритися достроково у зв'язку з початком Другої світової війни. Усі воєнні роки дослідниця прожила у Великобританії. Майже весь цей час вона працювала асистентом разом із К.Д. Дарлінгтоном в Інституті Джона Іннеса, де він став директором у 1939 р. У 1945 р. побачила світ їх спільна робота «Хромосомний атлас культивованих рослин», який здобув широке визнання. У 1946 р. Аммал покинула Інститут Джона Іннеса і перейшла на роботу до Королівського садівничого товариства, ставши, таким чином, першою жінкою, яка увійшла до штату цієї організації та отримувала зарплату. У цей період вона вивчала магнолії, їх цитологію та проводила експерименти з їх гібридизації. На запрошення

тодішнього прем'єр-міністра Індії Джавахарлала Неру прийняти призначення спеціального офіцера з реорганізації Ботанічної служби Індії (BSI), вона повернулася до Індії в 1951 р. Амал також очолила Центральну ботанічну лабораторію в Аллахабаді та виконувала спеціальні обов'язки в Регіональній дослідницькій лабораторії в Джамму і Кашмірі [5].

Важливо наголосити, що після Другої світової війни Індія здобула незалежність, а 1950-ті рр. були дуже важливим десятиліттям для індійської науки. Ряд патріотично налаштованих вчених вважали, що автономія від прямого урядового втручання та проведення фундаментальних досліджень – це дуже важливі складові для прогресу індійської науки. Але переміг інший погляд. На перше місце було поставлено потреби держави у розвитку власного виробництва та заміщення імпорту. Був розроблений план створення системи національних лабораторій, включаючи Центральну ботанічну лабораторію. Альянс між індійським політичним керівництвом та науковою елітою призвів до зростання утилітаризму. Деякі вчені, зокрема й Амал, критикували такий підхід, вважаючи, що відмова від підтримки університетів згубна для майбутнього індійської науки.

Займаючись науковою в Індії, Амал стала ініціатором досліджень з цитології. У перші роки вона активно працювала у Продовольчій комісії, але висловлювала невдоволення з приводу проєктів на кшталт радянського агронома Трохима Лисенка і його абсурдних заяв, остерігаючись появи псевдонауки у новій незалежній Індії. У 1955 р. Амал стала професором Мадраського університету. Поступово, як показують її публікації та листи, Амал все більше хвилювала політика держави, щодо не тільки розвитку природничих наук, а й охорони навколишнього середовища. Вона наголошувала на важливості вивчення ботанічних знань тубільних спільнот Індії та її охорони, також її дуже хвилювала масова вирубка лісів в Індії у 1950-ті рр., яка виправдовувалася економічними

міркуваннями. У 1955 р. Аммал змогла добитися від уряду схвалення її плану щодо реорганізації Ботанічної служби Індії. Багато зусиль вона доклала також для створення у 1957 р. Центрального національного гербарію.

Інституційна реорганізація, що проводилася Аммал, була важливою для посилення ботанічної науки та стимулювання досліджень. Таким чином, вона виступила як ефективний організатор науки, що скоріше було притаманно чоловікам. У той же час вона, як і раніше, у формальній ієрархії займала підпорядковане становище і мала виконувати вказівки чоловіків-керівників. Аммал звільнилася з Ботанічної служби у листопаді 1959 р. Рада з наукових та промислових досліджень звернулася до неї із проханням допомогти в організації нових регіональних лабораторій. Вона успішно впоралася з цим завданням, після чого очолила ботанічний відділ Регіональної дослідницької лабораторії у штаті Кашмір, ставши провідною фігурою в індійській науці. У 1960–1970-х рр. вона працювала над великою кількістю дослідних проєктів та статей, керувала аспірантами. Постійно листуючись з К.Д. Дарлінгтоном, вона докладно розповідала про свої дослідження, включаючи роботи з етноботаніки. Але, водночас, вона часто скаржилася, що «за рідкісними винятками індійська наука – це просто копіювання того, що було зроблено на Заході», і що вона «дуже розчарована роботою, яка ведеться в університетах».

У 1960-ті рр. Д.К. Дарлінгтон перейшов від вивчення хромосом до соціальної генетики та до інтерпретації мови, класу, раси та суспільства у біологічних термінах. Він завжди цікавився зв'язками між людиною, культурою та біологією. У 1927 р. Д.К. Дарлінгтон вступив до «Товариство євгеніки». У 1947 р. разом із біологом Р.А. Фішером він заснував журнал «Спадковість», в якому публікувалася і Аммал. У цих його інтересах не було нічого незвичайного. Упродовж перших сорока років генетика була синонімом євгеніки. Е.К. Джанакі Аммал також відчувала інтерес до євгеніки, вступивши ще 1931 р. в «Товариство євгеніки». Вона допомагала Д.К. Дар-

лінгтону з етнографічним матеріалом, що стосується племен і каст в Південній Індії. Ця тематика її зацікавила, коли вона взялася до вивчення лікарських рослин. Однак вона не поділяла та не пропагувала ідей К.Д. Дарлінгтона про соціальну генетику, обмежуючись публікацією своїх біологічних робіт.

Після виходу на пенсію Джанакі продовжувала публікувати оригінальні результати своїх досліджень, надаючи особливу увагу лікарським рослинам та етноботаніці. У польовій лабораторії Мадраського університету, де вона жила і працювала, вона створила сад лікарських рослин. Як генетик, який працював у Королівському садівничому товаристві Garden Wisley на початку 1950-х рр., д-р Джанакі досліджувала вплив колхіцину на низку деревних рослин [6].

В останні роки життя Аммал продовжувала активно займатися науковими дослідженнями. Вона працювала над створенням нових гібридів, а також над проектом з цитогеографії квіткових рослин та над хромосомним атласом лікарських рослин. Але її діяльність набула і нового напрямку – захист реліктових лісів Індії. Після відставки у 1978 р. з Мадраського університету, вона продовжувала проводити досліді в університетській ботанічній лабораторії; її пристрасть до науки не ослабла [7]. Її останній лист до К.Д. Дарлінгтона датується 4 липнем 1980 р. У цьому році він помер. На цьому закінчилося листування, яке тривало півстоліття. Е.К. Джанакі Аммал померла 8 лютого 1984 р., працюючи у своїй лабораторії. Їй було 87 років. Чи була Аммал феміністкою? Вона віддала перевагу самотньому життю, повністю присвяченому науці. Вона не пов'язувала свої проблеми з тим, що вона була жінкою у світі чоловіків, або з тим, що вона не була «білою» у майже виключно «білому» науковому істеблішменті. Принаймні вона про це не говорила і не писала. На нашу думку, вона швидше практикувала, а не проповідувала фемінізм протягом свого життя і продемонструвала особистим прикладом, що відданість науці цілком сумісна з належністю до жіночої статі.

Використані джерела та література:

1. Damodaran V. Gender, race and science in twentieth-century India: E.K. Janaki Ammal and the history of science. *History of science*. Cambridge, 2013. Vol. 51. Pt. 3. P. 283–307.
2. Mohite N.S., Kaur H. Indian Daughters of Science: Stories of 21 Indian Women Scientists and their Lives, Struggles & Achievements. OrangeBooks Publication, 2022. 152 p.
3. McNeill L. The Pioneering Female Botanist Who Sweetened a Nation and Saved a Valley. *Smithsonian Magazine*. URL: <https://www.smithsonianmag.com/science-nature/pioneering-female-botanist-who-sweetened-nation-and-saved-valley-180972765/>
4. Nair S.P. Chromosome Woman, Nomad Scientist: E.K. Janaki Ammal, A Life 1897–1984. Routledge India, 2022. 650 p.
5. Nayar M.P. In Memoriam: Dr E.K. Janaki Ammal (1897–1984). *Bulletin of the Botanical Survey of India*. 1985. 27 (1–4). P. 265–268.
6. Janaki Ammal E.K. The effect of the Himalayan uplift on the genetic composition of the flora of Asia. *The Journal of the Indian Botanical Society*. 1960. Vol. 39. P. 327–334.
7. EK Janaki Ammal: The 'nomad' flower scientist India forgot. *BBC News*. 14 November 2022. URL: <https://www.bbc.com/news/world-asia-india-63445015>

Д.І. Іванов

молодший науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ОСОБЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ПРОГРАМИ ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ (1992–2010 рр.)

У запропонованій до уваги читача публікації розглянуто особливості еволюції зовнішньополітичної програми Ліберально-демократичної партії яка займала унікальну нішу проєвропейської політичної сили у британській політиці. З розпадом соціалістичного табору зовнішньополітичний компонент політичної про-

грами ліберальних демократів зазнав суттєвої ревізії, що розглянуто у цій розвідці. У публікації висвітлено позицію партії по ключових питаннях британської зовнішньої політики постбіполярного періоду: майбутня роль НАТО, європейська політика Сполученого Королівства та менеджмент локальних конфліктів.

Ключові слова: Велика Британія, зовнішня політика, НАТО, ЄС, локальні конфлікти.

The Peculiarities of the Foreign Policy Program of the Liberal Democrats Party in Great Britain (1992–2010)

This paper examines the foreign policy doctrine of the Liberal Democrats party in Great Britain, known for its distinctive pro-European stance within the realm of British domestic politics. The collapse of the Soviet bloc in the early 1990s caused a revision of the foreign policy doctrine of the Liberal Democrats, which is analyzed in this article. The author explores the party's positions on several critical aspects of British foreign policy during the post-bipolar era. These aspects include the future role of NATO, British European policy, and the management of local conflicts.

Key words: Great Britain, foreign policy, NATO, EU, local conflicts.

Ліберал-демократи ведуть свою історію від вігів та Ліберальної партії, які відіграли ключову роль в історії британської державності. Протягом XIX ст. ліберальні уряди регулярно керували країною, конкуруючи за владу з консерваторами. У той період партія позиціонувала себе як захисник інтересів середнього класу (промисловців) та дрібної буржуазії. Після завершення Першої світової війни популярність лібералів поступово спадала, що було пов'язано із зростаючою популярністю робітничої лейбористської партії та втраченою актуальністю політичної повістки партії, яка стала надто схожою на консервативну. У зовнішній політиці ліберали сповідували принципи інтернаціоналізму, засновані на доктрині політичного ідеалізму, та істотно вплинули на формування зовнішньополітичної доктрини лейбористів.

Наступна віха в історії партії пов'язана з поразкою лейбористів на виборах 1979 р., що призвела до розколу партії та виходу з неї так званої «банди чотирьох» (Д. Оуен, Ш. Уільямс, Б. Роджерс, Р. Дженкінс), які звинуватили нове партійне керівництво у заграванні з лівими радикалами. Після виходу з партії вони заснували Соціал-демократичну партію, яку очолив колишній міністр закордонних справ у лейбористському уряді Дж. Калахена лорд Д. Оуен. Враховуючи ідеологічну близькість цих двох партій, у 1981 р. вони об'єдналися в політичну силу Альянс СДП-ліберали, яка 1988 р. була перейменована, для спрощення назви, на Ліберал-демократичну партію. Протягом досліджуваного періоду ліберал-демократи мали досить вагомий вплив на політику завдяки стабільній підтримці 15–20% електорату, що дозволяло їм мати фракцію в Палаті громад у діапазоні 40–60 депутатів. Партія і надалі була вірна ідеології лібералізму, відстоюючи реформу англіканської церкви, перехід на пропорційну виборчу систему та декриміналізацію наркотиків. Окрім цього, ліберал-демократи були загальновідомі своєю підтримкою євроінтеграційного процесу.

Під час передвиборчої кампанії 1992 р. ліберальні демократи презентували доволі нестандартну для британського політичного дискурсу зовнішньополітичну програму [1]. Тим часом як консерватори і лейбористи ставилися до євроінтеграційного проекту з різним ступенем скепсису, через бажання зберегти британський суверенітет, ліберал-демократи пішли зовсім іншим шляхом. Вони проголосили курс на посилену інтеграцію, спрямовану на федералізацію європейської спільноти на демократичних засадах. Під час очікуваного президентства Великої Британії в Раді міністрів ЄЕС вони планували активно сприяти його розвитку в цьому напрямку. Як й інші британські партії, ліберальні демократи підтримували подальше розширення європейського інтеграційного простору (т. зв. «Європейської співдружності»). Пропонували

провести максимально можливу децентралізацію повноважень, надавши регіонам можливість самостійно вирішувати некритичні для функціонування держави питання. Велика Британія мала б вступити в Економічний та Монетарний союз, запровадити євро як валюту і підтримати створення незалежного фінансового регулятора – Європейського центрального банку. Окрім того, ліберал-демократи підтримували розвиток наукового співробітництва з іншими європейськими країнами та створення Європейської агенції з захисту навколишнього середовища. На противагу консерваторам, ліберал-демократи схвалювали імплементацію в британське законодавство європейської Соціальної хартії. Цілком у дусі лібералізму, пропонували створити Білль про права європейського громадянина, який чітко сформулював цінності європейської спільноти. У рамках демократизації інституцій ЄЕС ліберал-демократи пропонували розширити повноваження Європарламенту та зробити Раду міністрів ЄЕС підзвітною парламентам. Для реалізації цих завдань передбачалося створити Європейський комітет при Палаті громад. Для підвищення ролі ЄЕС у глобальній політиці пропонувалося створити Спільну зовнішню та Спільну безпекову політику, які дозволили б здійснювати проєкцію дипломатичного впливу членів ЄЕС та в перспективі сформувати Об'єднане військове командування [1].

Подібно до лейбористів та консерваторів, ліберал-демократи виступали за підтримку молодих демократій Центральної та Східної Європи та надання консультацій країнам СНД щодо ліквідації ядерної зброї. Оборонну політику Британії мало бути переглянуто Палатою громад у зв'язку з розпадом біполярної системи та припиненням «холодної війни». Партія виступала за глобальне ядерне роззброєння, але погоджувалася, що потрібно підтримувати мінімально необхідний арсенал ядерного стримування до вирішення цього питання. Як і інші британські партії, ліберал-демократи наголошували на

необхідності реформування ООН та закликали зосередитися на вирішенні глобальних викликів – перенаселення, реформи світової фінансової й торговельної системи [1].

На наступних виборах 1997 р. партія продовжила попередній курс, спрямований на розвиток зв'язків з ЄС. У рамках цієї концепції ліберал-демократи пропонували реформу механізму прийняття рішень в європейських інституціях у бік демократизації та виступали за повне приєднання Британії до Спільного ринку. Питання переходу на євро мало бути вирішене за результатами проведення референдуму. Окремий акцент робився на кооперації правоохоронних органів європейських країн. Як і інші британські партії, ліберальні демократи обіцяли реформувати Спільну сільськогосподарську (Common Agricultural Policy) та Спільну риболовну політику (Common Fisheries Policy) ЄС, намагаючись отримати підтримку з боку фермерів та рибалок [2].

У питаннях оборони передбачалося зберегти наявний рівень збройних сил та підтримувати розширення НАТО. Дотримуючись інтернаціоналістського підходу в міжнародних відносинах, ліберал-демократи наголошували, що глобальна політика має здійснюватися на платформі міжнародного права. Пропонувалося розширити миротворчий корпус ООН та сприяти створенню міжнародного кримінального суду. У рамках боротьби з бідністю Ліберал-демократична партія наголошувала на необхідності списання державного боргу найбіднішим країнам. Вільна торгівля проголошувалася вкрай важливою для добробуту всього світу [2].

Наступні вибори 2001 р. відбувалися за нового лейбористського кабінету Т. Блера, який наголошував на важливості етичного виміру в ухваленні зовнішньополітичних рішень. Ліберальні демократи продовжували попередню лінію, акцентуючи у зовнішньополітичному блоці на вирішенні глобальних викликів. Для вирішення контрверсійного питання щодо продажу озброєнь недемократичним режимам пропонували

скасувати експортні субсидії для британського військово-промислового комплексу [3]. Партія обіцяла враховувати проблему захисту прав людини під час ухвалення зовнішньополітичних рішень. Подібно до консерваторів та лейбористів, ліберал-демократи позиціонували Велику Британію як арбітра у вирішенні регіональних конфліктів. Однак робили акцент на превентивних заходах, які б запобігали конфліктам, на відміну від лейбористської доктрини гуманітарної інтервенції, скерованої на боротьбу з їх наслідками, а не причинами. Питання британської «soft power» (пер. – «м'яка сила») згадувалося в обіцянці подальшої підтримки британських державних медіа BBC та Британської Ради з метою посилення британського культурного впливу [3]. Для підвищення ролі міжнародних інституцій пропонувалося провести аудит зобов'язань країн членів ООН перед організацією та реформу СОТ. Окремо варто зазначити пропозицію фінансування боротьби з епідемією ВІЛ/СНІД. Для боротьби з міжнародною корупцією пропонувалося імплементувати конвенцію ОЕСР [3].

Парламентські вибори 2005 р. відбувалися в тіні Другої іракської війни (2003 р.), проти участі в якій виступала фракція ліберал-демократів у парламенті. Партія вважала Другу іракську війну фатальною помилкою, котру необхідно виправити, підтримавши новий демократичний уряд Іраку. У європейській політиці партія розвивала попередні ідеї, пропонуючи провести реформи в інституціях ЄС, які б сприяли їм бути достатньо гнучкими після розширення. Питання Євроконституції пропонувалося винести на референдум [4].

Вибори 2010 р. стали тріумфом для ліберальних демократів. Партії вдалося створити коаліційний уряд разом з консерваторами Д. Камерона, який провів суттєву ревізію консервативної програми в напрямку її лібералізації. Програма ліберальних-демократів приділяла багато уваги питанням захисту навколишнього середовища у світі, стимулюванню переходу країн ЄС до низьковуглецевої економіки та внесенню

цілей із захисту навколишнього середовища до програми міжнародних інституцій [5, р. 57–61]. Пропонувалася реформа бюджету ЄС та відзначалася важливість активізації дій Союзу на зовнішньополітичній арені. Значна увага приділялася світовій фінансовій системі в рамках пропозицій реформи Світового банку та МВФ, боротьби з ухилянням від сплати податків [5, р. 66–69]. У питаннях оборони партія пропонувала відновити франко-британське співробітництво у військовій сфері та розширити загальноєвропейське оборонне співробітництво. Місія в Афганістані мала продовжуватися до стабілізації ситуації, тим часом як британський уряд здійснював би дипломатичний тиск на Іран, щоб зупинити його ядерну програму. Питання контролю продажу озброєнь пропонувалося вирішити шляхом підписання міжнародної угоди з торгівлі зброєю, яка мала регламентувати цей процес [5, р. 63–65].

Отже, партія ліберальних демократів займала унікальну нішу в британській політиці, яка, з одного боку, обмежувала її можливості через вузький обсяг політичного представництва, але з іншого – дозволяла впливати на діяльність консервативних та лейбористських урядів. Зовнішньополітична концепція ліберал-демократів мала багато спільного з новими лейбористами.

Підтримка багатостороннього (мультилатерального) підходу в міжнародних відносинах, ставка на взаємодію через міжнародні інституції та надання переваги дипломатичним інструментам над силовими, залишалися основними принципами Ліберально-демократичної партії. Ліберальні демократи завжди відстоювали важливість європейської інтеграції, яку вважали засобом побудови процвітаючої Європи, і в якій Велика Британія відігравала провідну роль. У питаннях оборони виступали з позиції миротворців, але зберігали реалістичне бачення ситуації.

Використані джерела та література:

1. Changing Britain for good: Liberal Democrat election manifesto, 1992. URL: <http://www.libdemmanifesto.com/1992/1992-liberal-manifesto.shtml>
2. Make the difference: The Liberal Democrat Manifesto 1997. URL: <http://www.libdemmanifesto.com/1997/1997-liberal-manifesto.shtml>
3. Freedom, Justice, Honesty: Liberal Democrat 2001 General Election Manifesto. URL: <http://www.libdemmanifesto.com/2001/2001-liberal-manifesto.shtml>
4. The Real Alternative: Liberal Democrat 2005 General Election Manifesto. Liberal Democrat Publications, 2005. 20 p.
5. Liberal Democrat Party. Change That Works for you: Liberal Democrat Manifesto 2010. Liberal Democrat Publications, 2010. 109 p.

І.І. Мудрієвська

к.і.н., старший науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

**ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ
ПАМ'ЯТІ В ЕСТОНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ
НАПРИКІНЦІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.**

Досліджено ключові аспекти діяльності провідних естонських інституцій, що працюють у сфері реалізації політики історичної пам'яті. Доведено, що установи відповідного профілю займаються вивченням скоєних тоталітарними режимами злочинів та порушень прав людини на території Естонії, а також аналізом тоталітарних ідеологій, які призвели до становлення таких режимів. Акцентовано на інформаційній діяльності інституцій, що здійснюється з метою донесення результатів досліджень до суспільства.

Ключові слова: *Естонська Республіка, політика пам'яті, інституції, тоталітарний режим, злочин.*

***The Institutional Dimension of the Implementation of the
Politics of Memory in the Republic of Estonia at the End of the
20th – Beginning of the 21th***

The key aspects of the activities of the leading Estonian institutions working in the field of implementation of the politics of memory are studied. It is noted that institutions of the correspondent profile are studied the crimes committed by totalitarian regimes and violations of human rights on the territory of Estonia, as well as the analysis of totalitarian ideologies that led to the formation of such regimes. It is emphasized on the information activities of institutions, which are carried out with the aim of reporting the research results to society.

Key words: *the Republic of Estonia, politics of memory, institutions, totalitarian regime, crime.*

Існує міцний взаємозв'язок між історичною пам'яттю суспільства та моделями національної поведінки. Серед досліджень політики пам'яті різних країн світу особливий інтерес, враховуючи нагальні потреби України, викликає дослідження політики пам'яті в Естонській Республіці. Пострадянська країна, що перебувала в умовах демократичного транзиту та декомунізації, Естонія стала прикладом успішних реформ, що дозволили їй досить швидко стати членом ЄС та НАТО. Естонська Республіка продемонструвала рішучість та результативність у реалізації політики дерадянізації та розриві з тоталітарним минулим. Саме в цій країні у 1990-х рр. почала формуватися зважена й науково обґрунтована політика історичної пам'яті, формування колективної пам'яті з наголосом на естонській ідентичності. Створення профільних комісій та установ, що досліджують злочини тоталітарних режимів на території Естонії (радянського 1940–1941 рр. та з 1944 р., нацистського 1941–1944 рр.), видання та донесення до громадськості результатів їх роботи, реалізація програм наукової співпраці фахівців гуманітарного профілю, розробка підручників історії стали важливими кроками на шляху до подо-

лання тоталітарного спадку. Варто відмітити те, що в Естонії не було і немає місця для компромісів, які можуть поставити під загрозу національні інтереси держави. Це стосувалося вирішення історичних, мовних питань і теми отримання естонського громадянства.

Метою дослідження є спроба стисло висвітлити ключові аспекти діяльності провідних естонських інституцій, що працюють у сфері реалізації політики історичної пам'яті.

Естонія відновила державну незалежність 20 серпня 1991 р., після «Співочої революції» та розпаду СРСР. Таким чином, після відновлення незалежності Естонська Республіка не будувала державу з початку, а проголосила себе правонаступницею Естонії, незалежність якої була проголошена 24 лютого 1918 р. Однак відповідно до таємного протоколу пакту Молотова–Ріббентропа 1939 р. відбувся розподіл балтійських земель між СРСР та Німеччиною, в результаті якого Естонія втратила свою державну незалежність і 1940 р. примусово приєднана до СРСР [1, с. 36].

Для вірного розуміння подій та процесів, які відбувалися в Естонії, слід мати на увазі, що на відміну від переважної більшості країн, в яких встановлено комуністичні чи фашистські тоталітарні режими, в Естонії ці режими були не «своїми», а окупаційними, нав'язаними відповідно до угод між великими державами. Естонський народ вважав окупаційні режими чужими і чинив їм опір [2, с. 1].

Після ліквідації окупаційного режиму і відновлення незалежності, в Естонії були відновлені конституційний порядок та державні структури, відбулася зміна політичної еліти внаслідок вільних виборів. Створена нова законодавча база та економічна система, розпочалася розбудова засад громадянського суспільства з діючими демократичними свободами та порядком. Успіх дерадянізації Естонії зумовлений повною відмовою від залишків системи СРСР.

Історичну пам'ять Естонії, як і інших країн Балтії, не спромоглася викривити радянська пропаганда. Досвід існування

незалежної держави суспільство сприймало крізь призму історичної пам'яті – ідеалізацією дорадянського періоду власної історії. Період радянської окупації мав трагічні наслідки.

Естонія на державному рівні зберігає пам'ять про радянські репресії. Значна увага приділяється пошуку місць, де знаходилися концтабори, могили репресованих, вшануванню пам'яті загиблих естонців.

14 червня країни Балтії спільно відзначають День пам'яті жертв комуністичних репресій, яких зазнала більшість балтійських родин.

Дослідженню окупаційних періодів та злочинів комуністичного та нацистського тоталітарних режимів в Естонії, поширенню інформації про них приділена велика увага як з боку держави, так і громадських установ, починаючи з 1990-х рр. У цьому контексті варто відмітити діяльність Естонської міжнародної комісії з розслідування злочинів проти людства Естонського інституту історичної пам'яті. Опубліковано низку звітів, наукових праць, сформовано велику кількість спеціалізованих виставок, проводиться просвітницька робота з підвищення обізнаності у суспільстві щодо відповідної тематики. Діють Музей окупацій та свободи Vabamu, Меморіал жертвам комунізму, також заплановано відкриття Міжнародного музею жертв комунізму.

У 1992 р. парламент створив Державну комісію з розслідування злочинів окупаційних режимів. Кінцевою метою цих розслідувань є видання «Білої книги» – наукового огляду збитків, завданих естонському народові у період радянської й нацистської окупацій [2, с. 14–15].

З 1998 р. дослідженням міжнародних злочинів та порушення прав людини, вчинених тоталітарними режимами в Естонії, а також ідеологій, які породили такі режими, займається Естонський інститут історичної пам'яті. 2008 р. з ініціативи президента Естонії Т. Х. Ільвеса відбулося становлення Естонського інституту історичної пам'яті, як самостійної інсти-

туції. Метою Установи було визначено надання громадянам Естонії всебічних та об'єктивних знань про права людини в Естонії під час радянської окупації [3].

За своєю структурою Естонський інститут історичної пам'яті був схожий на Естонську міжнародну комісію з розслідування злочинів проти людства, також відому як Комісія Макса Якобсона, засновану президентом Леннартом Мері в 1998 р., що розслідувала злочини проти людства, скоєні в Естонії під час німецької та радянської окупацій, на основі визначень геноциду, злочинів проти людяності та військових злочинів Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 р. Комісія Макса Якобсона не є судовим органом. Мета історичного розслідування Комісії полягала у з'ясуванні злочинів, що були скоєні та їх історичного походження [3].

З розслідування злочинів проти людства Комісією було опубліковано три звіти: «Радянська окупація в Естонії 1940–1941» (2004); «Німецька окупація в Естонії 1941–1944» (2001); «Радянська окупація в Естонії з 1944 року» (2008). Дослідження, які лягли в основу звітів Комісії, опубліковані у формі двох книг: «Естонія 1940–1945. Звіти Естонської міжнародної комісії з розслідування злочинів проти людства» (Таллінн, 2006), «Естонія з 1944 р. Доповіді Естонської міжнародної комісії з розслідування злочинів проти людства» (Таллінн, 2009) [3].

Комісія Макса Якобсона, досягла своєї мети, завершила роботу і припинила свою діяльність у грудні 2008 р. [3].

Естонський інститут історичної пам'яті продовжує роботу вище зазначеної Комісії з дослідження радянської доби в історії Естонії. Однак дослідження Естонського інституту історичної пам'яті виходять за рамки досліджень Естонської міжнародної комісії з розслідування злочинів проти людства, оскільки Установа також збирає дані щодо порушень прав людини, вчинених під час радянської окупації, які за юридичним визначенням не є злочинами проти людяності. З ог-

ляду на це Естонський інститут історичної пам'яті обрав Загальну декларацію прав людини, ухвалену ООН у 1948 р., як правову основу для свого історичного дослідження. Інститут детально вивчає життя за радянських часів, організовує збір спогадів, щоб точно та без ідеологічних упереджень визначити, як саме і якою мірою порушувалися права людини в Естонії. Зусиллями співробітників Інституту видано низку наукових праць на відповідну тематику [3].

У 2017 р. Інститут об'єднався з фондом Unitas (заснований 2008 р., попередня назва – Фонд розслідування комуністичних злочинів) у нову організацію, яка поєднає наукові дослідження антилюдських режимів (раніше відповідав Естонський інститут історичної пам'яті) з підвищенням обізнаності у суспільстві (раніше відповідав фонд Unitas). Нова організація продовжує називатися Естонський інститут історичної пам'яті [3].

В Естонії створений Меморіал жертвам комунізму, присвячений усьому естонському народу, який постраждав від терору Радянського Союзу. Меморіал складається з двох частин – місця з іменними табличками жертв (Подорож) і символічного Домашнього саду з інформативними текстами та локаційними каменями, що позначають місця терору. Частиною Меморіалу є пам'ятник естонським військовим офіцерам, які стали жертвами комуністичного терору. Імена понад 22 тис. осіб, які так і не повернулися додому, виписані на табличках з іменами Подорожі, символізуючи нещадну силу тоталітарної системи. Невід'ємною частиною меморіалу є електронна база даних, якою керує Естонський інститут історичної пам'яті та оновлює її відповідно до результатів досліджень [3].

Важливою інституцією реалізації політики пам'яті в Естонії є Музей окупацій та свободи Vabamu. Завдяки Фонду Кіслера-Рітсо з кінця 1990-х рр. розпочалося будівництво музею в Таллінні (відкриття відбулося у 2003 р.). Патронат над створенням установи взяв президент Естонської Республіки (1992–2001) Леннарт Мері. Ще на початку 1990-х рр. ініціа-

тори створення установи звернулися до співвітчизників у республіці та за її межами з проханням про надання свідчень, історичних світлин, відео, артефактів-свідків епохи, а також фінансової підтримки. Мета музею полягає в тому, щоб не лише ознайомити з новітньою історією народу Естонії від часів окупації до незалежності, але й надихнути відвідувачів замислитися над цінністю свободи, необхідністю дотримання справедливості. Експозиції музею присвячені окупаційним періодам історії Естонії у 1940–1991 рр. У своїй роботі зі збирання колекцій музей Vabamu фокусується на чотирьох основних напрямках: окупація, опір, відновлення та свобода [4].

Музейна колекція нараховує близько 40 тис. експонатів. За роки існування музею тисячі людей розповіли свої історії та пожертвували цінні предмети. До колекції увійшли рідкісні, написані в Сибіру на бересті листи та записники, предмети, виготовлені в таборах ГУЛАГу, експонати з діяльності руху опору в Естонії [4].

Музей займається організацією виставок. Однією з останніх стала інтерактивна пересувна виставка «Естонія знову набула незалежності: 30 років свободи та відповідальності», присвячена Естонії, демократії та свободі. Виставку створено (2021) до річниці відновлення незалежності країни. Жителі 15 міст Естонії мали можливість її відвідати. Мета Vabamu – за допомогою таких заходів нагадати, що свобода і демократія не є чимось само собою зрозумілим. Внесок кожної людини у побудову та підтримку незалежної демократії дуже важливий [4].

У контексті вивчення представленої теми дослідження заслуговує на увагу Міжнародний музей пам'яті жертв комунізму – перший у світі музей, який докладно спеціалізується на вивченні (глобальний огляд) злочинів комуністичних режимів. Музей покликаний допомогти науковій та освітній діяльності міжнародного рівня в цій галузі та гарантувати, щоб людиноненависницька сутність комуністичних режимів та

ідеологій не прийшла в забуття. Керований Естонським інститутом історичної пам'яті музей разом із науковим центром розташовуватиметься у Таллінні. Його підтримують як Естонська держава, так і провідні установи у сфері пам'яті в Європі та за її межами [5].

Музей заплановано створити у комплексі будівель колишньої Батарейної в'язниці (Таллін), яку упродовж ХХ ст. використовували як радянський, так і нацистський режими. Батарейна в'язниця – найсильніший символ радянського політичного терору, водночас вона є монументальним місцем пам'яті міжнародного значення, що допомагає зрозуміти людиноненависницьку сутність тоталітарних режимів. Поряд з тюремною історією, Батарей є унікальною в регіоні Балтії і Скандинавії збереженою оборонною спорудою, а також найбільшим в Естонії комплексом будівель у стилі класицизму, основна частина якого з 1997 р. перебуває на обліку як пам'ятка культури. Саме за початковою функцією – розміщення гармат в оборонній споруді – Батарей (фр. та нім. *batterie*) набула свою назву. Музей заплановано створити у східній частині комплексу Батарейної в'язниці площею близько 5 тис. кв. м, де збереглися справжні тюремні камери, розстрільна камера, коридори, тюремний двір із простором для прогулянок ув'язнених та багато інших елементів терору. Музей та науковий центр утворюють міжнародну коаліцію, до якої увійдуть відповідні регіональні та міжнародні установи, дослідники та експерти, які працюють у сфері історичної пам'яті [5].

Ідея створити музей у Батарейній в'язниці вперше прозвучала 1989 р. у громадській комісії при Естонському фонді культури. Про ініціативу створення музею та наукового центру, що діє при ньому, було оголошено на міжнародній конференції (23 серпня 2017 р.) у Таллінні в Загальноєвропейський день пам'яті жертв тоталітарних та авторитарних режимів. Під час конференції представники восьми європейських держав ухвалили спільну заяву щодо формування між-

народної установи для вивчення злочинів комунізму та вирішили скликати відповідну експертну групу.

Рішення про будівництво музею було ухвалене урядом Естонії 26 квітня 2018 р. Відкриття музею заплановано на 2026 р. Естонський інститут історичної пам'яті в останні роки займався тимчасовою експозицією «Комунізм – це в'язниця» в Батарей, одночасно працював над підготовкою будівництва музею [5].

Таким чином, провідні естонські інституції, що пов'язані із політикою пам'яті в країні, досліджують злочини, скоєні тоталітарними режимами, порушення прав людини, а також тоталітарні ідеології, що призвели до становлення таких режимів на території Естонії. За допомогою власної дослідницької та інформаційної діяльності беруть участь у боротьбі з людиноненависницькими режимами у ХХІ ст.

Використані джерела та література:

1. Орлова Т.В. Культурно-історичні передумови формування зовнішньої політики сучасної Естонії. *Історичні передумови становлення зовнішньополітичної орієнтації країн пострадянського простору: зб. наук. праць / за заг. ред. канд. іст. наук, доцента А.Г. Бульвінського / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». К.: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. С. 32–43.*
2. Ааду Олль. Эстония под оккупацией тоталитарного режима и восстановление открытого общества. URL: https://www.human-rightsestonia.ee/wp/wp-content/uploads/2012/06/est_rus_occup.pdf
3. Estonian Institute of Historical Memory. URL: <https://mnemosyne.ee/en>
4. Vabamu Museum of Occupations and Freedom. URL: <https://www.vabamu.ee/en>
5. International Museum for the Victims of Communism. URL: <https://patareiprison.org/en/>

Є.В. Сафар'янс

к.і.н., науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

КЛЮЧОВІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В РЕСПУБЛІЦІ МОЛДОВА В 1990-Х рр.

У тезах автор намагається визначити ключові соціально-економічні перетворення в Республіці Молдова впродовж 1990-х років. Проаналізовано проблеми, з якими зіткнулася держава в перші роки незалежності. Охарактеризовано причини, які посприяли встановленню курсу на зміцнення молдовської ідентичності.

Ключові слова: Республіка Молдова, соціально-економічні перетворення, Росія, окупація, криза.

Key Socio-Economic Transformations in the Republic of Moldova in the 1990s

In the thesis, the author tries to identify the key socio-economic transformations in the Republic of Moldova during the 1990s. The problems faced by the state in the first years of independence are analyzed. The reasons that contributed to the establishment of a course towards strengthening the Moldovan identity are characterized.

Key words: Republic of Moldova, socio-economic transformations, Russia, occupation, crisis.

У 1990-х рр. молдовське суспільство стало свідком серйозних соціально-економічних перетворень, які вплинули на країну протягом десятиліть. Після отримання незалежності від Радянського Союзу у 1991 р., Молдова стикнулася зі значними проблемами в галузі економіки, політики та соціальної сфери.

Мета роботи – виокремити ключові соціально-економічні перетворення, які сталися в Республіці Молдова впродовж 1990-х рр.

Головною проблемою для молодшої держави на етапі її появи стала російська окупація молдовської частини лівобережжя Дністра. Росіяни створили на окупованих територіях маріонеткову квазідержаву «Придністровська Молдавська Республіка» (т.зв. «ПМР»). Саме «ПМР» стала тою «чорною дірою», яка витягувала життєві сили з Республіки Молдова впродовж наступних трьох десятиліть. Війна призвела до масового відтоку населення з окупованих територій та деіндустріалізації регіону. З-поміж причин, які полегшили Російській Федерації окупацію північного сходу Молдови, варто виокремити іншу історичну долю лівобережжя Дністра порівняно з правобережжям [1, с. 84–85], а також радянську політику соціальної інженерії, що забезпечила впродовж XX ст. формування в регіоні суспільного про шарку людей з т.зв. «радянською» ідентичністю [2, с. 83–85].

У той же час, після 45 років перебування під радянською окупацією, переважна більшість молдовського суспільства спромоглася зберегти власну ідентичність. З моменту проголошення незалежності молдаване вважали себе самобутньою нацією. Опитування, проведене в Республіці Молдова Вільямом Кроутером у 1992 р., показало, що 87% румунсько/молдовських мовців вирішили назвати себе «молдованами», а не «румунами» [3]. Подальші соціологічні заміри в 1998, 2004 та 2009 рр. показали збереження національної свідомості, попри незначне зростання популярності ототожнення себе з румунами.

Встановленню курсу на зміцнення молдовської ідентичності посприяв ухвалений 1 вересня 1989 р. закон «Щодо функціонування мов на території Молдавської РСР» [4], що було цілком закономірним рішенням в умовах домінування російської мови і засилля російського культурного продукту. Проте саме його прийняття проросійські агенти впливу використали як привід для подальшої конфронтації.

Подальший процес демократизації суспільства був би неможливий без обрання Парламенту на демократичній основі у

квітні 1990 р. Власне, саме цей парламент і ухвалив Декларацію про державний суверенітет та в подальшому забезпечив проголошення незалежності. Паралельно відновлювалися багатопартійність, політичний плюралізм та свобода слова. «Локомотивом» політичних змін став Народний фронт Молдови [5, с. 138].

Варто зазначити, що в економічній сфері контроль за фінансовими активами отримали колишні представники партійної номенклатури та «екс-комсомольці». Цей феномен пояснюється кращими «стартовими умовами» для вказаного прошарку. Колишні радянські підприємства в умовах стрімкого економічного транзиту від планової економіки до ринкової на стадії «дикого» капіталізму перетворювалися на великі приватні монополії, що також сприяло формуванню олігархії в країні. Екстенсивна система господарювання в СРСР та не-ефективна логістика призвели до розриву економічних зв'язків, стрімкого занепаду і фактичного банкрутства багатьох підприємств.

Зменшення заробітної плати та погіршення життєвого рівня населення також були характерними ознаками соціально-економічної ситуації Молдови в 1990-х рр. Зниження заробітної плати стало результатом економічної кризи та перехідних процесів до ринкової економіки. Це призвело до того, що, на жаль, більшість населення Молдови перестала вірити в успіхи країни та мріяти про краще майбутнє.

Однією з основних проблем, з якою стикалася Молдова в 1990-х рр., була глибока економічна криза, що супроводжувалася високим рівнем безробіття, обвалом ВВП, інфляцією та бідністю. На фоні цих складних економічних умов гальмувався розвиток соціальної сфери.

Уряд Молдови спробував впровадити ряд реформ, що спрямовувалися на розвиток ринкової економіки та зменшення відчуття соціальної несправедливості. Так, у 1993 р. запроваджено молдавський лей – національну валюту Республіки

Молдова. Закладено передумови для проведення власної кредитно-грошової політики та податкової реформи, створення дворівневої банківської системи [5, с. 140]. Проте реформи показали свою ефективність лише з часом. З середини 1990-х рр. економіка Молдови катастрофічно падала. Необхідність міграції за кордон стала звичайним явищем для багатьох молдаван.

На жаль, зростання рівня корупції та посилення кримінальних угруповань в Молдові також спостерігалися в 1990-х рр. Це призвело до високого рівня беззаконня та масових порушень в судочинстві.

Економіка Молдавської РСР виявилася залежною від імпорту ресурсів, особливо – енергоносіїв (нафта, газ, вугілля тощо), оскільки Молдова фактично не має великих покладів власних мінеральних ресурсів. Одним з найбільших викликів стало зменшення виробничої потужності, внутрішнього споживання та економічна залежність від Росії.

Соціально-економічну ситуацію в Республіці Молдова 1990-х рр. можна класифікувати як типово «постколоніальну». Ознаками цього є: використання у побуті російської мови суттєвою частиною населення країни та залежність від російського культурного продукту впродовж перших десятиліть незалежності; підтримка значною частиною населення проросійських політиків; переважно аграрний характер економіки; промисловість, орієнтована на виготовлення сировини, а не готового продукту; переважна більшість зовнішньоекономічних зв'язків з підприємствами колишньої метрополії (Росії). Однак, не зважаючи на всі ці труднощі, Молдова змогла зберегти свою незалежність та поступово впродовж 1990-х рр. відновити свою економіку та соціальну сферу.

Використані джерела та література:

1. Сафар'янс Є. В. Історія державотворення на території сучасної Республіки Молдова. *Історія, культура, пам'ять у науковому*

- вимірі: стан, перспективи*. Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 20 травня 2022 р. К.: Арт Економі, 2022. С. 84–86.
2. Сафар'янс Є. В. Культурно-історична пам'ять «людини радянської» та сучасні геополітичні реалії. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи*. Матеріали II всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 21 травня 2021 р. К.: Арт Економі, 2021. С. 83–85.
 3. King Ch. The Moldovans, Romania, Russia and the Politics of Culture. Hoover Press. 2000. P. 159.
 4. О функционировании языков на территории Молдавской ССР. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=312813&lang=2>
 5. Добровольська А. Б. Політичний транзит Республіки Молдова: реформи пострадянського періоду. *Європейські історичні студії*. № 1. 2015. С. 135–153.

О.П. Моціяка

аспірантка

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ЕКОНОМІЧНИЙ ВПЛИВ ТУРЕЧЧИНИ НА БАЛКАНАХ У ПЕРІОД ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АХМЕТА ДАВУТОГЛУ (2009–2016 рр.)

Охарактеризовано особливості та напрямки економічного впливу Турецької республіки на Балкани в період політичної діяльності Ахмета Давутоглу. Проаналізовано, з якими країнами регіону були найбільш активні економічні відносини. Наведено динаміку взаємного експорту й імпорту між балканськими державами і Туреччиною. Зроблено висновок про результати зазначених процесів та їх вплив на майбутню зовнішньоекономічну політику Анкари.

Ключові слова: Ахмет Давутоглу, Робоча група балканських країн, прямі іноземні інвестиції, філії, бізнес-асоціації.

Turkey's Economic Influence at the Balkans under Ahmet Davutoglu (2009–2016)

The peculiarities and directions of the economic influence of the Republic of Turkey on the Balkans during the political activity of Ahmet Davutoglu are characterized. It was analyzed which countries of the region had the most active economic relations. The dynamics of mutual export and import between the Balkan states and Turkey are presented and analyzed. A conclusion was made about the results of the mentioned processes and their influence on the future foreign economic policy of Ankara.

Key words: *Ahmet Davutoglu, Working group of the Balkan countries, direct foreign investment, branches, business associations.*

Період політичної діяльності Ахмета Давутоглу в Турецькій республіці (2009–2016 рр.) є окремим етапом її історичного розвитку. Відомий політик і політолог – автором праці «Стратегічна глибина» (2001), постулати якої заклали основи діяльності Партії справедливості і розвитку (далі – ПСР), що прийшла до влади у 2002 р. й досі є панівною в державі. Вихідцем із цієї партії є чинний президент Реджеп Тайїп Ердоган. Ключовий принцип діяльності ПСР – так званий «неоосманізм», тобто повернення до османських геополітичних інтересів, що поширюються і на Балканський регіон [3, с. 34].

А. Давутоглу займав політичні посади в Туреччині з 2009 р. В цей час Анкара активізує співпрацю з Балканами в різних сферах, у тому числі й економічній. Як зазначає Д. Кютук, через історичні та культурні зв'язки з регіоном, Туреччина прагне збільшувати обсяг торгівлі з Балканами [2]. Уряд докладає значних зусиль задля сприяння й координації економічного співробітництва. Методи, які використовує для цього Анкара, такі: постійний діалог з країнами Балкан щодо торгівлі, просування турецьких продуктів і послуг, інформування турецьких підприємців про можливості в цьому регіоні,

заохочення співробітництва між турецькими й балканськими підприємствами та надання підтримки турецьким бізнес-асоціаціям, що діють на Балканах.

Починаючи з 2011 р. Міністерство економіки Туреччини регулярно скликало Робочу групу балканських країн за участю представників державних інституцій та неурядових організацій для обговорення економічних проблем та побудови подальших стратегій взаємодії між регіонами. У 2010–2011 р. Туреччина входила до десятки найбільших інвесторів, які надали офіційну допомогу на розвиток Косово, Чорногорії, Боснії та Герцеговини [1, с. 16–17].

У зазначений період Анкара вдалася до реалізації багатьох проєктів у цих країнах. Наприклад, у 2010 р. в Албанії турецький будівельний конгломерат Енка об'єднав зусилля з американською компанією Bechtel для будівництва автомагістралі вартістю 1 млрд доларів. У Боснії та Герцеговині Туреччина придбала 49% ВН Airlines, відкрила кілька філій банку Ziraat, а компанія Natron Hayat інвестувала 90 млн дол. у паперову промисловість держави. У Хорватії інвестиції Туреччини спрямовувались на будівництво автомагістралі, банку, різноманітних мережевих магазинів, готелів [2].

Після підписання тристоронньої угоди про співпрацю між Сербією, Туреччиною та Боснією і Герцеговиною у 2010 р. торгівля між цими державами помітно покращилася. З 2009 по 2014 рр. сербсько-турецький товарообмін зріс у 2 рази (з 338,9 млн дол. до 819,7 млн дол.). Експорт із Сербії до Туреччини збільшився у 5 разів (з 45,1 до 230 млн дол.), а імпорт – у 2 рази (з 239,8 до 589,7 млн дол.). Об'єм обміну зменшувався у 2012 р. на 4,7% та у 2014 р. на 9,3% через світову економічну кризу.

У цей самий період торговельний обмін між Туреччиною та Боснією і Герцеговиною зріс з 278,7 до 493,4 млн дол. Боснійський експорт до Туреччини збільшився у 3 рази (з 52,1 до 171,4 млн дол.), імпорт – на 40% (з 226,6 до 322 млн дол.).

На відміну від Сербії, тут спадів у роки світової економічної кризи не спостерігалось [4, с. 21, 22].

Досить тісні економічні взаємовідносини Туреччина мала з Македонією. За даними на 2011 р. експорт турецьких товарів до Македонії становив 299 млн дол., збільшившись на 232% порівняно з 2001 р., а імпорт – 92 млн тур. дол., збільшившись від 2001 р. на 922%. Обсяг прямих іноземних інвестицій (ПІІ) Туреччини в Македонії того ж року становив 69 млн дол. Вони стосувалися передусім будівництва, банківського сектору та управління аеропортами [3, с. 55].

Найбільший обсяг ПІІ був у Косово. На кінець 2011 р. він становив 1 млрд дол. В основному інвестиції стосувалися банківського і гірничодобувного секторів. Хорватія була найбільшим експортером із Балкан – 311 млн дол. До того ж, Туреччина здійснювала в державі три великі проекти, що здійснювалися турецькими підрядними й консалтинговими фірмами на загальну суму 787 млн дол. – найвищий показник у Балканському регіоні [3, с. 56].

У 2015 р. Туреччина збільшила ПІІ на Балканах: 16,5 млн євро в Албанію, 10,1 млн євро в Чорногорію, 14,6 млн євро в Сербію та найбільше – 54,1 млн євро в Косово. Як зазначає А. Врачич, основну увагу як у політичному, так і в економічному плані Туреччина приділяла країнам з великою кількістю мусульманського населення [5, с. 12,13]. Економічні показники підтверджують цю думку.

Отже, у період політичної діяльності Ахмета Давутоглу економічний вплив Туреччини на Балкани посилювався. Державами, із якими Анкара мала найтісніші економічні відносини, були країни з великою часткою мусульманського населення, а саме – Косово, Албанія, Боснія і Герцеговина. У 2010 р. найбільш активною стала торгівля із Сербією та Боснією і Герцеговиною після підписання тристоронньої угоди про співпрацю. Окрім торговельного обміну, у балканських країнах реалізовувались різноманітні проекти турецьких бізнес-

компаній. Такими діями Туреччина прагнула закріпити свій вплив у регіоні, що їй врешті-решт вдалося успішно втілити.

Використані джерела та література:

1. Ekinci M. U. Turkey's «zero problems» era in the Balkans. Washington D.C.: SETA, 2013. 40 s.
2. Kütük D. Deepening Relations between the Balkans and Turkey. URL: https://tasam.org/en/Icerik/17508/deepening_relations_between_the_balkans_and_turkey
3. Mitrovic M. Turkish foreign policy towards the Balkans: the influence of traditional determinants on Davutoğlu's conception of Turkey – Balkan relations. Berlin: GeT MA Working Paper Series. 69 s.
4. Pavlović Đ. The Future of the Trilateral Cooperation among Bosnia and Herzegovina, Turkey, and Serbia. *CURRENT TURKEY-SERBIA RELATIONS*. Center for Strategic Research (SAM): 2016. URL: <http://www.jstor.com/stable/resrep05094.5>
5. Vračić A. Turkey's Role in the Western Balkans. Berlin: SWP, 2016. 34 s.

А.С. Процюк

аспірант

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

НІМЕЦЬКО-АМЕРИКАНСЬКІ КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ ЗА ЧАСІВ ПРЕЗИДЕНТСТВА ДОНАЛЬДА ТРАМПА (2017–2021 рр.)

У статті проаналізовані культурні зв'язки між Німеччиною та Сполученими Штатами Америки за часів президентства Дональда Трампа (початок 2017 р. – початок 2021 р.). Доведено, що прихід Дональда Трампа на посаду лідера Сполучених Штатів призвів до певного розриву у відносинах між Сполученими Штатами і Німеччиною. У зовнішній політиці Дональд Трамп відмовився від

подальшого розвитку всеохоплюючих трансатлантичних зв'язків, які вибудовувалися американським політичним істеблішментом протягом низки десятиліть до того.

Ключові слова: культурні зв'язки, Німеччина, Сполучені Штати, Дональд Трамп.

German-American Cultural Connections During Donald Trump's Presidency (2017–2021)

The article analyses cultural connections between Germany and the United States of America during the presidency of Donald Trump (early 2017 to early 2021). Despite the long standing cultural connections between Germany and the United States stemming from the 20th century and before, particularly strong educational and scientific cooperation, the analysis shows that the arrival of Donald Trump as leader of the United States caused a clearer delineation and some fracture between the United States and Germany, with Donald Trump's foreign policy views leaning away from the all-encompassing transatlantic links embraced by the US political establishment for decades before.

Key words: cultural connections, Germany, United States, Donald Trump.

Сполучені Штати Америки та Німеччина є двома із найпотужніших світових держав, які відіграють ключову роль у західному альянсі. По завершенню Другої світової війни ці країни вибудували міцні політичні, економічні та культурні зв'язки.

Культурні зв'язки між Німеччиною та США є актуальними для вивчення в Україні з кількох причин. По-перше, їх розуміння може надати цінну інформацію щодо глобального політичного та економічного ландшафту, корисну для українських дослідників, які зацікавлені в розумінні міжнародної динаміки. Крім того, вивчення культурних зв'язків між Німеччиною та США сприятиме взаєморозумінню та співпраці між громадянами цих країн. Нарешті, вивчення культурних зв'язків між Німеччиною та США може надати цінну інформацію

про те, як різні культури взаємодіють та впливають одна на одну.

Прихід Д. Трампа на посаду президента ознаменував певну відмову від традиційного двопартійного проНАТОвського консенсусу в Америці, внаслідок чого відносини США з основними європейськими союзниками погіршилися. Таким чином, тодішній лідер Німеччини, канцлер Ангела Меркель, стала однією з ключових фігур західного альянсу. На той час її часто представляли як фактичного лідера Європейського Союзу.

За словами К. Ларреса та Р. Віттлінгер, «складні особисті стосунки Трампа з канцлером Німеччини Ангелою Меркель і приниження ним усього, що західний світ, включаючи самі США, відстоював з 1949 року, надали німецько-американським відносинам нового практичного та теоретичного значення» [4].

Через свою актуальність, зазначена тема досить широко висвітлювалась як у працях засобів масової інформації, опублікованих в аналізований період, так і у сучасних наукових роботах. Водночас в українському науковому просторі тема залишається недостатньо дослідженою. Відтак метою нашої статті є аналіз основних напрямів німецько-американських культурних зв'язків від початку 2017 р. до початку 2021 р. (роки адміністрації 45-го президента Сполучених Штатів Америки).

Громадське сприйняття та ставлення можуть відігравати значну роль у формуванні дипломатичних і політичних відносин між країнами. Політика Д. Трампа призвела до кількох точок, у яких відносини між Німеччиною та Сполученими Штатами стали напруженими. Зокрема, критика Д. Трампа щодо витрат Німеччини на оборону та торговий баланс, а також його рішення вийти з Паризької кліматичної угоди зустріли негативну реакцію німецьких політиків та ЗМІ. Ці події разом з іншими вплинули на громадське ставлення до Сполучених Штатів у Німеччині.

Крім того, президентство Д. Трампа вплинуло на сприйняття німецької та американської культури в кожній країні. Політика Д. Трампа «Америка понад усе» та гасло «Зробимо Америку знову великою» підкреслювали повернення до традиційних американських цінностей, що, за припущеннями окремих дослідників цієї тематики, могло призвести до зниження оцінки німецької культури в Сполучених Штатах, а також до зміцнення стереотипів щодо Німеччини серед американської громадськості.

У Німеччині президентство Д. Трампа та його політика посилили сприйняття Сполучених Штатів як менш надійного партнера, що могло призвести до знецінення американської культури, за припущеннями дослідників.

У статті, написаній у співавторстві К. Ларресом та Р. Вітлінгер, яка є вступом до спеціального випуску журналу *German Politics* під назвою «Крихка дружба: німецько-американські відносини в двадцять першому столітті» («A Fragile Friendship: German–American Relations in the Twenty-First Century»), дослідники аналізують зв'язки між двома країнами в перші десятиліття XXI століття. За словами К. Ларреса та Р. Вітлінгер, «Німеччина та США увійшли в нове тисячоліття у сійві успіху внаслідок зміцнення альянсу між двома країнами, який став результатом сильної підтримки США щодо об'єднання Німеччини», але відносини стали крихкими після приходу Д. Трампа. Унаслідок «інавгурації Дональда Трампа та впровадження деяких з пунктів його внутрішньої та зовнішньої політики, які були рівнозначні підризу усталених західних цінностей, канцлер Німеччини Ангела Меркель стала речником захисту та підтримки системи цінностей Просвітництва» [4].

К. Ларрес також глибше занурюється в культурні та ціннісні аспекти у своїй статті під назвою «Ангела Меркель і Дональд Трамп – цінності, інтереси та майбутнє Заходу» («Angela Merkel and Donald Trump – Values, Interests, and the

Future of the West»). Автор описує погіршення відносин між двома країнами під час президентства Дональда Трампа в багатьох вимірах, від політики та економіки до культури. Знову ж таки, домінуючою темою є видимий скептицизм Д. Трампа щодо довготривалих відносин Сполучених Штатів з європейськими союзниками, а також щодо американської участі в Організації Північноатлантичного договору [5].

Тим часом Р. Віттлінгер разом із співавтором Е. Лангенбахером розглядає недавню динаміку колективної пам'яті в німецько-американських відносинах у статті під назвою «Кінець пам'яті? Німецько-американські відносини за Дональда Трампа». Автори стверджують, що «ми можемо бути свідками кінця пам'яті, зокрема, кінця прямого впливу пам'яті на політичний дискурс і політику» через «те, як Дональд Трамп довів суб'єктивну природу колективної пам'яті до межі, значною мірою роз'єднавши ці спогади з їх історичним контекстом, водночас широко посилаючись на власну історію та досвід» [3].

Окрім питання пам'яті, Е. Лангенбахер та Р. Віттлінгер аналізують німецько-американські культурні зв'язки у XX ст. та сьогодні. Вони відзначають сильний вплив Німеччини на американський сектор вищої освіти, зокрема через академічні обміни та дослідницькі можливості, такі як програма DAAD (Deutscher Akademischer Austauschdienst). Е. Лангенбахер та Р. Віттлінгер вважають, що це допомогло створити «резервуар міжкультурного взаєморозуміння» між країнами, особливо всередині еліт США. Автори також відзначають наслідки розширення культурної інфраструктури, а саме – різноманітні німецькі установи у Вашингтоні і присутність Гете-Інститутів у шести містах США [3].

Проаналізована тема висвітлювалася також в ЗМІ, які, як часто кажуть, пропонують першу чернетку історії. Незважаючи на дещо негативний вплив адміністрації Д. Трампа на німецько-американські політичні відносини, детально проана-

лізований в наведених вище академічних джерелах, а також у багатьох новинних виданнях, матеріали ЗМІ того часу підкреслювали розширення культурних зв'язків між двома країнами.

Прикладом цього є репортаж *Deutsche Welle* із 60-го щорічного Німецько-американського ярмарку, організованого армією США в Графенвері, Баварія. Стаття зосереджена на силі культурних зв'язків у вирішенні політичних розбіжностей. Як зазначає автор, хоча «американсько-німецькі відносини останнім часом стали напруженими, особливо коли йдеться про військові питання», а Дональд Трамп виділив Німеччину серед країн НАТО, які не досягли заявленої цілі щодо військових витрат, звичайні німці та американці фокусуються на подібності між двома країнами та їхніми культурними зв'язками [2].

Значна частина статті присвячена німецькому корінню Д. Трампа – його предки емігрували з Німеччини до Сполучених Штатів наприкінці XIX ст. Журналісти відзначають, що німецьке походження Д. Трампа навряд чи відіграло значну роль у його політичних та ідеологічних поглядах. У матеріалі американської кабельної мережі *CNN*, присвяченому відмові сім'ї Трампів від своєї німецької спадщини, вказується, що батько Д. Трампа «заперечував знання німецької мови та не навчав її своїх дітей» [1].

Проведений нами аналіз доводить, що питання німецько-американських відносин і, зокрема, їхніх культурних аспектів, отримали помітне висвітлення як в академічних джерелах, так і в ЗМІ. Ключові теми, з одного боку, розкривають давні культурні зв'язки між Німеччиною та Сполученими Штатами, що походять від XX ст. та раніше, особливо міцну освітню та наукову співпрацю. З іншого боку, прихід Д. Трампа на посаду лідера Сполучених Штатів призвів до розмежування між США та Німеччиною. У зовнішній політиці Д. Трамп відхилився від всеохоплюючих трансатлантичних зв'язків, схвалених політичною верхівкою США десятиліттями раніше.

Оскільки президентство Д. Трампа завершилося на початку 2021 року, а Сполучені Штати за адміністрації Дж. Байдена знову стали лідером Західного альянсу, особливо після вторгнення Росії в Україну, тема сучасних культурних зв'язків між Німеччиною та США потребує додаткового аналізу, який може стати предметом подальших досліджень.

Використані джерела та література:

1. Hansler J. Trump's family denied German heritage for years. *CNN*. 2017. URL: <https://edition.cnn.com/2017/11/28/politics/trump-family-heritage/index.html>.
2. Knight B. Celebrating US-German ties – despite Trump. *Deutsche Welle*. 2018. URL: <https://www.dw.com/en/military-celebrates-us-german-friendship-despite-donald-trump/a-44957336>.
3. Langenbacher E., Wittlinger R. The End of Memory? German-American Relations under Donald Trump. *German Politics*. 2018. № 27. P. 174–192.
4. Larres K., Wittlinger R. A Fragile Friendship: German–American Relations in the Twenty-First Century. *German Politics*. 2018. № 27. P. 152–157.
5. Larres K. Angela Merkel and Donald Trump – Values, Interests, and the Future of the West. *German Politics*. 2018. № 27. P. 193–213.

В.В. Дронів

молодший науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

РОЛЬ УРЯДУ У ЗРОСТАННІ МІЖНАРОДНОГО ТУРИЗМУ В АВСТРАЛІЇ

Процеси погодження інвестицій у туристичну інфраструктуру дорого обходяться не лише забудовникам, а й підприємствам та громадам. Існує потреба в тому, щоб уряди постійно переглядали та реформували ці процеси, щоб вони були гнучкими та орієн-

тованими на ризик і йшли в ногу з інноваціями в індустрії туризму. У статті досліджено роль та значення діяльності уряду у залучення міжнародних відвідувачів до Австралії. Розглянуто основні аспекти та рівень державної допомоги туристичній галузі в Австралії.

Ключові слова: Уряд Австралії, розвиток туризму, дестинаційний маркетинг, цільовий ринок, візовий режим, туристична індустрія.

The Role of Government for the Growth of International Tourism in Australia

The processes of approval of investments in tourist infrastructure are expensive not only for developers, but also for enterprises and communities. There is a need for governments to continually review and reform these processes so that they are flexible and risk-oriented and keep pace with innovations in the tourism industry. The paper explores a framework for assessing governments' involvement in attracting international visitors to Australia by providing an international target market and supporting major events.

Key words: Government of Australia, tourism development, destination marketing, target market, visa regime, tourism industry.

Австралійські уряди брали участь у діяльності, яка безпосередньо впливала на індустрію міжнародного туризму. Розвиток галузі керувався політикою та планами, що стосуються туризму. Уряд Австралії впровадив стратегію «Туризм 2020» із зобов'язанням урядів усіх штатів і територій збільшити щорічні витрати на туристів до 115–140 млрд дол. до 2020 р. (з близько 70 млрд дол. у 2009–2010 р.) [1].

Уряд Австралії та уряди всіх штатів і територій підтримують міжнародну туристичну індустрію, насамперед через надання цільового маркетингу для просування Австралії (або її регіонів), а також через фінансування великих спортивних, культурних і ділових заходів. Спеціалізовані державні туристичні агентства – Tourism Australia та туристичні

агентства штату та території – відігравали ключову роль в управлінні цією діяльністю.

Загальні витрати австралійських туристичних агентств у 2013–2014 рр. становили понад 700 млн дол., з яких понад 630 млн дол. було отримано за рахунок державного фінансування. Це нижня межа загальної суми державного фінансування цільового маркетингу і великих подій, оскільки вона не включає фінансування деяких інших великих заходів, які не проходили через туристичні агентства, а саме – Ігри Співдружності та Гран-Прі Формули-1, що керувались, як правило, окремими органами.

Державні установи також приймали участь у проведенні досліджень, пов'язаних з туризмом, включаючи збір, копіювання, аналіз або розповсюдження інформації. Наприклад, такі агентства, як Tourism Australia та Tourism Research Australia (незалежне агентство), проводили дослідження та аналізи, пов'язані з туризмом, для підтримки цільового маркетингу (аналіз Міжнародного опитування відвідувачів), а Австралійське бюро статистики надавало узагальнені дані дослідження, пов'язані з туризмом (сателітні рахунки туризму).

Деякі урядові політики та заходи, які не є специфічними для туризму, також мали значний вплив на міжнародну туристичну індустрію. Оскільки понад 99% іноземних відвідувачів прибували до Австралії повітряним транспортом, авіаційна політика є особливо важливою. Для сприяння розвитку міжнародного туризму в Австралії також необхідні інвестиції в такі сфери, як розміщення, пам'ятки для відвідувачів, транспортна інфраструктура, і уряди відіграють певну роль, як у забезпеченні певної інфраструктури, пов'язаної з туризмом, так і у тому, щоб нормативна база не створювала непотрібних перешкод для приватного туризму [2].

Оцінки державної допомоги туристичній галузі полягали в залученні іноземних відвідувачів до Австралії та варіантів того, як найкраще забезпечити та фінансувати цю діяльність.

Деякі дослідження оцінювали рівень державної допомоги, що надавалась індустрії туризму. Наприклад, L.E.K. Consulting (2011) підрахував, що індустрія туризму отримала близько 158 млн дол. допомоги від австралійського уряду в 2008–2009 рр., а Комісія індустрії туризму Квінсленда заявила, що промисловість отримала 154 млн дол. допомоги [3].

Ці оцінки зосереджені насамперед на допомозі, отриманій через Tourism Australia, і, ймовірно, занижують загальну допомогу, отриману галуззю. Індустрія туризму отримує допомогу в різних формах, включаючи: маркетинг туристичних місць державними та територіальними туристичними агентствами; інвестиції пов'язані з туризмом інфраструктури, пам'ятками та великими подіями; загальнодоступні податкові пільги та фінансування досліджень і розробок. У 2002–2003 рр. індустрія (відпочинкового туризму) отримала близько 880–1 071 млн дол. допомоги (за оцінками, це становить від 1,1 до 1,4% валової доданої вартості галузі) через ці види програм [2].

Порівняння рівнів допомоги в різних галузях не дозволяє визначити «правильний» рівень допомоги. Певна допомога, яка надається промисловості, може бути виправданою, якщо, наприклад, вона спрямована на усунення ринкових збоїв або досягнення цілей уряду щодо справедливості. Загалом, добре функціонуючі ринки максимізують добробут громади, шляхом розподілу ресурсів на їх використання з найвищою вартістю. Там, де ринки функціонують добре (тобто за відсутності будь-яких ринкових збоїв), державне втручання з міркувань ефективності призведе до витрат для економіки, які переважають вигоди для галузі, якій надається допомога. Уряди також можуть надавати підтримку окремим особам або групам у суспільстві з міркувань соціальної рівності та справедливості, наприклад, щоб допомогти мінімізувати труднощі, які відчувають ті, хто найбільше постраждав від структурних змін.

Участь уряду в індустрії міжнародного туризму має бути обмежена випадками, коли є явний провал ринку або сильна

логіка соціальної справедливості, а вигоди від участі уряду перевищують витрати. Неспроможність ринку означає, що учасники ринку пропонують недостатньо або надлишково товарів чи послуг порівняно з тим, що сталося б, якби ринок функціонував добре. Нижче наведено деякі можливі причини неспроможності ринку:

- суспільні блага – блага, які є неконкурентними (споживання однією особою не зменшить споживання іншими) і невиключеними (важко виключити будь-кого з отримання вигоди від блага);
- зовнішні ефекти – виникають, коли діяльність або транзакція має позитивний або негативний вплив на добробут тих, хто не є безпосередніми сторонами транзакції.

Хоча наявність ринкової недостатності є принциповим обґрунтуванням для державного втручання, це не означає, що уряд має втручатися в ринок. Навіть там, де є збій ринку, уряди повинні втручатися лише тоді, коли вигоди від втручання переважають витрати. Відповідні вигоди та витрати стосуються Австралії в цілому, а не будь-якої окремої галузі чи регіону.

Потенційні вигоди від державного втручання включають:

- більшу ефективність – там, де є ринковий збій, державне втручання може призвести до розподілу ресурсів, що забезпечує загальні вигоди для австралійської громади;
- більшу справедливість – державне втручання може призвести до справедливішого розподілу ресурсів між членами суспільства.

Потенційні витрати державного втручання включають:

- неправильний розподіл ресурсів. Галузь, яка отримує допомогу, швидше за все, інвестує та залучає більше ресурсів, ніж це було б у іншому випадку. Таким чином, допомога галузі, ймовірно, збільшить витрати для інших і відверне ресурси від потенційно продуктивніших;
- альтернативна вартість державних коштів. Участь уряду в одній галузі використовуватиме державні кошти, які

можуть мати вищу цінність в інших частинах економіки. З іншого боку, якщо для фінансування буде підвищено додаткові податки, це також матиме витрати;

- демонстраційні ефекти. Надання допомоги одній галузі може стимулювати лобювання допомоги іншим галузям;
- адміністративні витрати уряду (витрати на адміністрування програм допомоги) та витрати підприємств на дотримання нормативних вимог (наприклад, допомога може залежати від того, чи бізнес продемонструє відповідність певним критеріям) [4].

Якщо немає ринкової недостатності або соціального обґрунтування для допомоги, ці витрати переважатимуть вигоди для галузі, якій надається допомога.

Альтернативні аргументи для участі уряду в індустрії міжнародного туризму:

- збільшити регіональне розпорошення відвідувачів для підтримки бізнесу, пов'язаного з туризмом, у регіональних областях [5]. Наприклад, регіональні міста Вікторії запропонували деяким урядам зробити більший акцент на регіональних областях у своєму міжнародному цільовому маркетингу. Деякі існуючі урядові програми спрямовані на заохочення регіонального туризму шляхом підтримки заходів, таких як Програма регіонального розвитку Квінсленда з питань туризму та заходів, або інвестування в інфраструктуру [6];
- нарощувати експорт (Regional Development Australia – South West).

Надання допомоги для експорту відтягне ресурси від інших видів діяльності. Щоб допомога експорту приносила чисті вигоди для суспільства в цілому, вартість експорту має перевищувати вартість, яку можна було б отримати, якби ресурси використовувалися для постачання внутрішнього ринку. Подібним чином, надання допомоги окремим регіонам при-

зведе до відволікання ресурсів від інших регіонів (або потенційно від інших галузей у тому самому регіоні) і матиме чисті вигоди, лише якщо вигоди для регіону, якому надається допомога, перевищуватимуть витрати для інших регіонів. В обох випадках користь від державного втручання перевищить витрати, лише якщо є чітке обґрунтування того, чому ринок не функціонує належним чином.

Також важливо, щоб очікувані вигоди від державного втручання були ретельно оцінені та досліджені, оскільки вони можуть бути переоцінені. Наприклад, деякі оцінки переваг великих подій і цільового маркетингу припускають значні мультиплікатори, що впливають із цих інвестицій – підхід, який має обмеження. Крім того, існує потенціал для «упередженого оптимізму» – демонстрованої тенденції оцінювачів проєкту як щодо перебільшення вигоди, так і заниження витрат, пов'язаних з проєктом [7].

З метою переважання державної допомоги в індустрії туризму часто використовувався аналіз витрат-виходів для оцінки мультиплікаторів. Мультиплікатори намагаються врахувати непрямі зміни у виробництві, внаслідок збільшення витрат на туризм, стимульованих державним втручанням, таким як інвестиції у велику подію. У деяких випадках для оцінки спрощених і часткових мультиплікаторів використовувався аналіз витрат-виходів – підхід, який, ймовірно, переоцінює переваги, пов'язані з підтримкою індустрії туризму, з ряду причин. Вхідно-вихідний аналіз:

- припускає відсутність обмежень щодо кількості робочої сили, капіталу та землі, наявних в економіці. Насправді ці ресурси є дефіцитними, і збільшення споживання ресурсів в одній галузі призведе до підвищення ціни на ці ресурси, і, як наслідок, до скорочення виробництва в інших галузях;
- не враховує альтернативну вартість державних коштів. У той час як державні витрати в індустрії туризму

можуть мати мультиплікаційний ефект, ці витрати також були б такими, якби вони були використані в інших сферах, таких як освіта чи охорона здоров'я, або просто залишилися в руках платників податків;

- припускає мультиплікаційний ефект відповідно до історичних середніх співвідношень між результатами, витратами та зайнятістю. За останні два десятиліття відбулися зміни у складі індустрії туризму та видах діяльності, якими займаються відвідувачі Австралії.

Хоча можуть бути підстави для участі уряду в забезпеченні діяльності, пов'язаної з туризмом, це не обов'язково означає, що існує підстава для державного фінансування такої діяльності. Якщо держава надає товар чи послугу, відшкодування витрат на державне забезпечення тих, хто отримує вигоду, може покращити розподіл ресурсів відповідно до принципу «бенефіціар платить».

Принцип «бенефіціар платить» базується на уявленні про те, що ті, хто отримує вигоду від надання певної діяльності або продукту, повинні платити за це. Ті, хто отримує вигоду від діяльності чи продукту, мають визнавати, що це пов'язано з витратами ресурсів, і повинні зменшувати податковий тягар для тих, хто не отримує вигоди [8, р. 15].

Ці переваги необхідно порівняти з адміністративними витратами та витратами на дотримання вимог щодо визначення та стягнення плати з тих, хто отримує вигоду від державного забезпечення діяльності, пов'язаної з туризмом (пропорційно вигодам, які вони отримують, які не будуть однакові в усій галузі).

Переваги дестинаційного маркетингу та великих заходів пов'язані з ефективністю цих заходів у збільшенні витрат іноземних відвідувачів в Австралії (хоча чисті вигоди для Австралії зазвичай значно нижчі, ніж будь-які додаткові витрати від іноземних відвідувачів). Витрати на цільовий ринок і великі події включають збільшення витрат на ресурси (такі як

капітал і праця) для інших галузей, викликане зростанням обсягів виробництва в індустрії міжнародного туризму, альтернативними витратами державних коштів і потенціалом витіснення приватних інвестицій у маркетинг чи великі події.

Використані джерела та література:

1. DRET (Department of Resources, Energy and Tourism). 2020: Tourism Industry Potential a Scenario for Growth. November. 2010.
2. PC (Productivity Commission). Assistance to Tourism: Exploratory Estimates. Productivity Commission Research Paper. Canberra. 2005. URL: <https://www.pc.gov.au/research/completed/tourism/tourism.pdf>
3. L.E.K. Consulting. Tourism Investment and Regulation Review: Final Report. Sydney. 2011.
4. PC (Productivity Commission). Australia's Automotive Manufacturing Industry, Inquiry Report no. 70. Canberra. 2014. URL: <https://www.pc.gov.au/inquiries/completed/automotive/report/automotive.pdf>
5. QTIC (Queensland Tourism Industry Council). Submission to the Australian Government on the Green Paper on Developing Northern Australia, August. 2014. URL: https://nff.org.au/wp-content/uploads/submission_pdf/4824.pdf
6. Tourism Victoria. Victoria's Regional Tourism Strategy 2013–2016, Victorian Government, Melbourne. December 2013. URL: https://corp.rdp.tourismnortheast.com.au/wp-content/uploads/sites/54/6588_victoria_-regional_tourism_strategy_2013-16_WEB-1.pdf
7. PC (Productivity Commission). Public Infrastructure. Inquiry Report No. 71. Canberra. 2014. URL: <https://www.pc.gov.au/inquiries/completed/infrastructure/report/infrastructure-volume1.pdf>
8. PC (Productivity Commission). Cost Recovery by Government Agencies. Report no. 15. Canberra. 2002. URL: <https://www.pc.gov.au/inquiries/completed/cost-recovery/report>

Ю.О. Войтко

аспірантка

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

СТАНОВЛЕННЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ЯК ГЛОБАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО СПІВТОВАРИСТВА

Автор окреслює точку відліку, обґрунтовує основні віхи та причини становлення проблеми глобального здоров'я як однієї з важливих глобальних проблем сучасного світу. Розглянуто діяльність Всесвітньої організації охорони здоров'я з середини ХХ ст. як основної міжнародної організації, мета якої полягає в забезпеченні протидії поширенню небезпечних захворювань, викоріненні епідемій та підвищенні рівня охорони здоров'я в глобальних масштабах. На прикладі ініціативи щодо подолання інфекційних хвороб продемонстровано взаємозалежність громадського здоров'я та процесів глобалізації.

Ключові слова: глобальне здоров'я, Всесвітня організація охорони здоров'я, інфекційні хвороби, глобалізація.

The Emerging of Healthcare as a Global Problem of the International Community

The author outlines the starting point and substantiates the main milestones and reasons for the development of the problem of global health as one of the important global problems of the modern world. The activities of the World Health Organization since the middle of the 20th century are overviewed as the main international organization, the purpose of which is to ensure the prevention of the spread of dangerous diseases, the eradication of epidemics and the improvement of the level of health care on a global scale. The example of the initiative to overcome infectious diseases demonstrates the interdependence of public health and globalization processes.

Key words: global health, World Health Organization, infectious diseases, globalization.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) визначає двадцять чотири проблеми як такі, що стосуються усього світу («Global Issues»). Одна з них безпосередньо стосується здоров'я («Health»). Деякі інші також дотичні до питань охорони здоров'я. Поняття здоров'я є достатньо великим, включає в себе як фізичне, так і ментальне здоров'я, фокусується на різних вікових категоріях, перебуває під впливом багатьох факторів (наприклад, стану навколишнього середовища), та позначається на інших сферах суспільно-політичного життя. Тому можна визначити від 3 до 11 тем, опосередковано суміжних з питаннями здоров'я. На нашу думку, у ключі охорони здоров'я варто розглядати одинадцять світових проблем. Разом з викликом «Health» вони складатимуть половину глобального порядку денного, що беззаперечно варто уваги профільних міжнародних організацій, урядів, громадянського суспільства країн світу та спільноти науковців.

У XX столітті розпочалася інституалізація міжнародних зусиль щодо моніторингу, превенції, розробки інструментів та методів підготовки і подолання загроз у сфері охорони здоров'я. У 1945 р. на міжнародній конференції у Сан-Франциско, окрім питань побудови повоєнного ладу, створення ООН, дипломатичні представники країн-засновниць дійшли згоди, що у політичних реаліях між країнами не було достатньої співпраці для контролю над поширенням небезпечних захворювань у світі. Разом вони вирішили, що потрібна глобальна організація, яка б наглядала за глобальним здоров'ям. Країни-учасниці Сан-Франциської конференції запланували створити Всесвітню організацію охорони здоров'я (ВООЗ). Вже у 1946 р. було розроблено Статут (Конституцію) ВООЗ. Його затвердили на Міжнародній конференції охорони здоров'я в Нью-Йорку того ж року. Статут ВООЗ набув чинності 1948 р. Цей документ можна вважати точкою відліку офіційного визнання країнами, які прийняли мандат ВООЗ на своїй території, питання охорони здоров'я, як такого, що не

обмежується державними кордонами. Тобто охорона здоров'я була визнана проблемою глобального значення. У Статуті зокрема визначалося: «Здоров'я всіх народів є основним фактором досягнення миру та безпеки і залежить від найбільш повного співробітництва окремих осіб і держав» [7, с. 1]. ВООЗ розпочала перші два десятиліття своєї діяльності, присвячуючи в основну увагу масовим кампаніям проти інфекційних хвороб: туберкульозу, малярії, фрамбезії, сифілісу, віспи та прокази (лепри).

З 1951 р. ВООЗ продовжила працювати над викоріненням інфекційних хвороб і створила документ щодо Міжнародних медико-санітарних правил (ММСП). Цей документ розвивався і змінювався разом із підходами Організації. Нова редакція ММСП з'явилася у 1969 р. («International Health Regulations») [5]. Вона була призначена, в першу чергу, для моніторингу та контролю за 6 хворобами, які становили проблему для світового громадського здоров'я: чума, холера, віспа, тиф, жовта і поворотна гарячка. Правила змінили в 1973 р., а потім у 1981 р., щоб зменшити перелік хвороб і зосередити увагу на трьох: холері, жовтій лихоманці та чумі. ВООЗ переглядала правила також у 1995 та 2005 рр., що було безпосередньо пов'язано з посиленням глобалізації. Через збільшення кількості та розширення географічного охоплення міжнародними поїздками, збільшення об'ємів світової торгівлі, хвороби навіть із віддалених куточків світу могли поширюватися на інші території. Це могло призвести до запровадження потенційно шкідливих ембарго на перевезення та торгівлю, які іноді ґрунтувалися лише на уявленні про ризик занесення хвороби, і потенційно могли досягти глобальних масштабів, як це сталося під час епідемії холери в Америці на початку 1990-х рр. Протягом шести редакцій Міжнародні медико-санітарні правила були адаптовані відповідно до актуальних питань міжнародного розвитку. Формувавшись під впливом вимог світової економіки, ММСП повинні здійснюватися з повагою до

гідності, прав і свобод людей. Дотримуючись ММСП, держави-учасниці ВООЗ мають забезпечувати їх універсальне застосування для захисту всіх народів світу від міжнародного поширення хвороб. Згідно з чинними правилами, держави-учасниці ВООЗ також зобов'язані повідомляти Організацію про події на своїй території, які можуть призвести до надзвичайної ситуації та вплинути на глобальне здоров'я. Таким чином, одна з характеристик глобалізації – збільшення швидкості та об'ємів поширення інформації – відображається і в галузі охорони здоров'я.

Окреме місце серед глобальних загроз у контексті охорони здоров'я посідають інфекційні хвороби, які призводять до епідемій та пандемій. Джессі Груман, колишня виконавча директорка Центру сприяння здоров'ю (Вашингтон, Округ Колумбія, США), коментуючи епідемію SARS у 2003 р., сказала: «Інфекційне захворювання більше не є регіональним або притаманним бідним верствам населення; воно потрапляє в літаки і може загрожувати решті світу протягом кількох днів» [2]. Інфекційні хвороби у добу глобалізації також демонструють нерозривний зв'язок викликів у сфері здоров'я з економічним розвитком. За підрахунками Кембриджського дослідницького інституту (США), до кінця травня 2003 р. спалах SARS глобально коштував 100 мільярдів доларів США [2].

З плином часу ВООЗ встановлює глобальні вимоги та ініціативи, охоплюючи й уніфікуючи все більшу кількість питань в охороні здоров'я, таких, як профілактика та лікування, наприклад, вакцинація, медичні препарати тощо. У 1974 р. започаткована Розширена програма імунізації («Expanded Programme on Immunization»), яка гарантувала, що діти в усіх країнах отримають користь від вакцин. Ця програма наразі відома як Основна програма імунізації («Essential Programme on Immunization»). Сьогодні кожна країна світу має національну програму імунізації, а вакцини вважаються одним із найбезпечніших, економічно ефективних і успішних заходів у

сфері охорони здоров'я, спрямованих на запобігання смертей і покращення життя. У 1977 р. ВООЗ опублікувала перший Орієнтовний перелік основних лікарських засобів (WHO: Model List of Essential Medicines) [4]. Для дітей перший Орієнтовний перелік основних лікарських засобів був створений пізніше, у 2007 р. Такі списки основних лікарських засобів ВООЗ оновлюються кожні два роки Комітетом експертів з відбору та використання основних лікарських засобів. Поточні версії переліків, оновлені в липні 2023 р., це 23-й список основних лікарських засобів для дорослих і 9-й список – для дітей. Можна простежити постійність і прогрес ініціатив щодо здоров'я, які демонструють актуальність глобального здоров'я і вплив рішень міжнародних організацій на державні підходи.

У 1978 р. відбулася Міжнародна конференція з первинної медико-санітарної допомоги, на якій ухвалено Алма-Атинську декларацію ВООЗ [1, р. 34]. Декларація зафіксувала значення первинної ланки медичної допомоги як надзвичайно важливої для профілактики та зміцнення здоров'я. До того ж декларація стала першим кроком на шляху до створення нового підходу до політики охорони здоров'я на різних структурних рівнях міжнародної взаємодії держав-членів ВООЗ (глобальному, регіональному та національному) – «Здоров'я для всіх» («Health for all»). Документ підкреслював, що охорона здоров'я кожної людини є стрижнем стратегії досягнення здоров'я для всіх. У 1990-х рр. цей підхід трансформувався в Універсальне охоплення послугами охорони здоров'я (УОПОЗ, «Universal health coverage»), якого ВООЗ притримується дотепер. Україна також взяла курс на досягнення УОПОЗ та керується ним у визначенні пріоритетів Міністерства охорони здоров'я України (МОЗ) та розвитку Національної служби здоров'я України (НСЗУ). ООН завдяки цій ініціативі спрямовує зусилля на підтримку двох з сімнадцяти Цілей сталого розвитку: Ціль 3. Міцне здоров'я і благополуччя та Ціль 17. Партнерство заради сталого розвитку.

17-ти Цілям сталого розвитку передували Цілі розвитку тисячоліття. У вересні 2000 р. лідери 189 країн ООН підписали Декларацію тисячоліття, в якій взяли зобов'язання досягти восьми вимірюваних цілей – від скорочення вдвічі крайньої бідності та голоду до просування гендерної рівності та зниження дитячої смертності. Досягнути Цілей розвитку тисячоліття було заплановано до 2015 р. Вісім цілей від 2000 р. не передбачали окремою проблемою здоров'я, проте безпосередньо громадського здоров'я стосувалися 5 із них (викорінення крайньої бідності і голоду, зменшення дитячої смертності, поліпшення здоров'я матері, боротьба з ВІЛ/СНІДом, малярією та іншими захворюваннями, забезпечення екологічної стійкості) [6]. Тобто більше, аніж половина цілей цієї глобальної програми була присвячена охороні здоров'я. У липні 2014 р. Відкрита робоча група (Open Working Group) Генеральної Асамблеї ООН запропонувала документ, що містив 17 цілей, які мали бути представлені на затвердження Генеральної Асамблеї у вересні 2015 р. Цей документ заклав основу для нових Цілей розвитку та глобального порядку денного розвитку на 2015–2030 рр. Ціль № 3 передбачає виконання тринадцяти завдань для забезпечення здоров'я та благополуччя для всіх, включно з усіма віковими групами [3]. Порівнюючи Цілі розвитку тисячоліття та Цілі сталого розвитку, можна простежити збільшення загальної кількості цілей, у тому числі виокремлення цілі покращення здоров'я. Також бачимо деталізацію завдань в рамках цілі № 3. Серед цих завдань питання викорінення епідемій інфекційних хвороб залишається актуальним ще з часу заснування ВООЗ.

Підсумовуючи, варто зазначити, що питання охорони здоров'я як глобальної проблеми, природно посіло місце у світовому порядку денному. Визначальну роль у цьому процесі займає глобалізація. Аналізуючи проблему становлення громадського здоров'я як глобальної мети сучасної людської цивілізації можна відзначити, що вона є взаємозалежною із

глобалізацією. По мірі розвитку процесів глобалізації, чим більше стають взаємопроникненими сфери суспільно-політичного та економічного життя суспільства, тим більшої актуальності набувають проблеми охорони здоров'я на глобальному рівні, які вимагають міжнародної кооперації для їх вирішення. Своєю чергою, розробку нових підходів і методів до проблематики глобального здоров'я також можна вважати прикладом втілення процесів глобалізації.

Поєднання та взаємопереплетення політичних, технологічних, наукових, екологічних, соціальних і культурних напрямків міжнародної взаємодії посилює роль охорони здоров'я як глобальної проблеми людства, актуалізуючи інші завдання та фактори проблеми розвитку в цілому, включаючи бідність, стабільність клімату, справедливість розподілу доходів тощо. Глобалізація має комплексний вплив на проблеми здоров'я, як негативний, так і позитивний. Цілі розвитку тисячоліття та Цілі сталого розвитку відображають наміри країн-членів ООН пов'язати охорону громадського здоров'я з іншими проблемами взаємозалежного світу, які мають велике соціальне значення, включаючи соціальну несправедливість щодо бідності, здоров'я матері та дитини, поширення інфекційних та інших хвороб, погіршення навколишнього середовища тощо. Створення та діяльність Всесвітньої організації охорони здоров'я засвідчили поступовий процес у напрямку глобалізації здоров'я з акцентом на контролі поширення хвороб, які не обмежуються державними кордонами і можуть бути викоренені тільки за умови міжнародної співпраці.

Використані джерела та література:

1. Baum F. Health for All Now! Reviving the spirit of Alma Ata in the Twenty-first century: An Introduction to the Alma Ata Declaration. *Social Medicine*. 2007. Vol. 2. No. 1. P. 34–41.
2. Brower V. Health is a global issue. *EMBO Reports*. 2003. Vol. 4. № 7. P. 649–651.

3. Open Working Group proposal for Sustainable Development Goals. 2013. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/focussdgs.html>
4. Purgato M., Barbui C. What is the WHO essential medicines list? *Epidemiology and Psychiatric Sciences*. 2012. Vol. 21. № 4. P. 343–345.
5. Singh S.K., Kumar S. International Health Regulations: a major paradigm shift from 1969 to 2005. *Journal of Communicable Diseases*. 2009. Vol. 41. № 2. P. 113–116.
6. UN. Millennium Development Goals. URL: <https://www.un.org/millenniumgoals/bkgd.shtml>
7. Устав (Конституция) Всемирной организации здравоохранения. 1946. 26 с. URL: <https://apps.who.int/gb/bd/PDF/bd47/RU/constitution-ru.pdf>

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

К.В. Біла

доктор філософії,
молодший науковий співробітник
Інститут історії України НАН України

ВІЙСЬКОВО-КІННА ПОВИННІСТЬ СЕЛЯН: ДО ПИТАННЯ МАТЕРІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АРМІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Території України, що входили до складу Російської імперії, традиційно використовувалися імперською владою як сировинний придаток. Українські губернії розглядалися як дармовий ресурс під час військових кампаній, забезпечення яких здійснювалося, передусім, за рахунок оподаткованих станів, серед яких найбільше «діставалося» селянам. З 1876 р. у Російській імперії напередодні чергової війни, яку вкотре з «визвольною» місією розпочала Росія, уряд запровадив обов'язкову військово-кінну повинність для селян, аналіз якої представлено у тезах.

Ключові слова: військово-кінна повинність, натуральна повинність, українські губернії, Російська імперія, російсько-турецька війна.

Military Equestrian Duty of Peasants: on the Question of Material Supply of the Army of the Russian Empire in the Second Half of the 19th Century

Most of the territories of Ukraine were part of the Russian Empire in the 19th and early 20th centuries. The Romanov Empire systematically used Ukrainian lands and their population as free raw materials and cheap labor. Peasants bore the greatest tax burden, including natural duties. Imperial authorities have always used peasant resources to meet

the needs of the army, in particular, services as porters, carriers, suppliers of fodder, carts, provisions and horses. The theses analyze the military equestrian duty of peasants, the procedure for the registry and redemption of peasant horses.

Key words: *military equestrian duty, natural duty, Ukrainian provinces, Russian Empire, Russian-Turkish war.*

У другій половині XIX ст. у Російській імперії відбувалася модернізація фінансової, освітньої галузі, управлінського апарату, перетворення торкнулися й військового сектору. Основним поштовхом до реорганізації низки державних структур, тим паче, армії, стала поразка Російської імперії у Східній війні 1853–1856 рр. Військові реформи 1860–1870-х рр. спрямовувалися на зміни у підході до комплектування військ, що, зрештою, призвело до запровадження загальної військової повинності у 1874 р. Зменшився строк дійсної служби до 6 років, запроваджувалася обов'язкова освітня підготовка солдат, скасовувалися та реорганізовувалися військові поселення. Однак, незмінним залишився підхід до життєзабезпечення армії за рахунок натуральних повинностей оподаткованих станів.

Зростаючі потреби армії, особливо під час підготовки до військових дій, а саме – надання транспортних послуг, провізії та фуражу, організація харчування та ночівлі, традиційно, покривалася ресурсом місцевого населення, переважно, селянським [3, с. 71, 72]. Хоча військові відомства компенсували цивільним завдані збитки, такий спосіб «заробітку» не усім був до вподоби, особливо, зважаючи на його примусовий характер. Приміром, відмовитися від квартирування війська чи надання інших послуг селяни не могли, оскільки, до їхнього податкового обов'язку входило виконання низки натуральних повинностей, серед яких на користь армії була не лише військова (рекрутська), а й підводна (гузова), квартирна, а з 1876 р. ще й військово-кінна повинність. Так, напередодні російсько-турецької війни 1877–1878 рр. до переліку обов'язкових натуральних повинностей хліборобів увійшла військо-

во-кінна повинність. Очевидною була необхідність забезпечення армії кіньми для гужевих та кавалерійських потреб, оскільки військові дії передбачалися на великій відстані від тилового забезпечення, а успіх військової кампанії залежав як від швидкого та маневреного пересування війська, так і від системи логістики поставок боєприпасів та провізії.

Проблема виконання селянами натуральних повинностей на користь армії найперше стосувалася українських губерній, а передусім, Південно-Західних, як приграничних регіонів імперії. Так, у Київській, Подільській, Волинській губерніях щільність розташування військ була значно вищою, ніж у внутрішніх губерніях імперії, відповідно, напередодні військових дій концентрація армійців зростала. Для потреб армії у селян закуповувалися худоба та фураж, вози, винаймалися погоничі, організовувалися постій та харчування під час переходу солдат тощо. Однак, питання купівлі коней, як критично важливого ресурсу для війська уряд вирішив закріпити на законодавчому рівні.

Кінна повинність, як її називали сучасники у «Енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона», вперше запроваджується у 1876 р. Відповідно до неї, усі коні у державі підлягали військовій службі, окрім тих, які були придворними кіньми імператорської сім'ї, а також коні іноземних посольств, поштові та ті, які утримувалися на кінних заводах [5, с. 44]. Однак, чітко регламентованою процедура обліку та купівлі коней армією стала лише у 1884 р., відповідно до «Положення про комплектування військ кіньми при приведенні армії у повне комплектування і у випадку війни» [2, с. 281]. Згідно з ним, для поставки коней до війська у кожному повіті губернськими та повітовими по військовій повинності присутствіями створювалися військово-кінні дільниці, очолювані представникам з місцевих жителів. Часто відповідальність за організацію військово-кінної дільниці, покладалася на голову місцевого самоврядування, волосного стар-

шину, або сільського старосту. Очільниками цих діленьців також могли призначатися представники селянських адміністрацій. Якщо на території однієї волості існувало декілька військово-кінних діленьців, помічниками голови діленьці ставали сільські старости тих сіл, на території яких були створені збірні пункти. Положенням передбачалося планова перевірка стану придатності коней для військових потреб кожні шість років. При волосних правліннях велися спеціальні відомості, куди вносилися дані про власників коней та опис усіх коней у повіті, придатних і не придатних до служби, селянських, міщанських, священицьких, дворянських [1, арк. 86]. У призначений час у пунктах збору створювалися приймальні комісії з представників військових відомств, офіцера, назначеного міністерством внутрішніх справ, і ветеринара. Сільські старости зобов'язувалися повідомити власникам коней час та місце збору, куди ті мали прибути разом з кіньми для їхньої перевірки. На збір дозволялося не з'являтися господарям, чий коні були хворі, або вагітні/годуєчі кобилиці.

Огляд коней тривав від декількох днів до декількох тижнів, господарі годували своїх коней самостійно лише у період перших трьох днів, а далі передбачалося забезпечення фуражем за рахунок казни. Насамперед на пунктах приймали добровільно зданих коней, власники яких отримували право більше не здавати худобу зі свого господарства. З одного двору брали не більше половини коней, але це лише у тому випадку, коли набір з діленьці був виконаний. Якщо у господарстві був тільки один кінь, то його могли узяти лише у випадку військової необхідності. Відбір потрібної для армії кількості коней з діленьці відбувався через жеребкування між власниками.

Винагорода за зданих коней здійснювалася відповідно до місцевих ринкових цін на ті, чи інші породи коней, з урахуванням їхнього віку та стану здоров'я. Під час відбору коні сортувалися за класами, де вищими та дорожчими вважалися

коні для верхової їзди і артилерійські коні, нижчими за класом і дешевшими вважалися коні обозні, що також поділялися на перший та другий розряди. На пунктах здачі комісія виписувала власнику квитанцію із сумою, яку той міг обміняти на гроші у найближчому місцевому казначействі. Оплата за зданого коня здійснювалася у повному обсязі і не могла бути вирахована для погашення боргів власника, чи інших недоїмок. За недоставку коней на збірний пункт без поважної причини на селянина накладали штраф у розмірі подвійної вартості коня, який вираховувався на користь казни.

Відповідно до норм Головного управління генерального штабу Російської імперії передбачалася щорічна мобілізація одного мільйона коней з 23 мільйонів голів в імперії, на той час найбільшого поголів'я коней у світі. Звісно така чисельність коней у державі пояснювалася переважанням у країні селянського стану, задіяного у аграрній сфері. Військово-кінна повинність дала бажані результати для військового сектору. Селянські коні, за підрахунком російського історика М. Оськіна, напередодні Першої світової війни становили 91,6% від усього кінного складу війська [4].

Отже, військово-кінна повинність була економічно виправданою для держави з огляду на швидке зростання чисельності кінноти в армії та вирішення проблеми закупки обозних коней, однак, негативно позначалася на устрої селянського господарства загалом. Військово-кінна повинність торкалася, передусім, заможних селян, що мали декілька коней у господарстві, а отже володіли, або орендували землю для обробітку якої утримували потрібну кількість худоби. Сплата податків та мирських зборів, викупних платежів, оренди за землю, несення натуральних повинностей і так ускладнювали розвиток селянських господарств, а примушування продавати коней державі лише погіршувало фінансове становище хліборобів. Не припускаємо, що у господарстві селян були зайві коні, передача яких дбайливому господарю давалося легко. Не зва-

жаючи на виплати компенсацій, які, зазвичай, казенні службовці намагалися занизити, селяни залишалися невдоволені та усіляко намагалися уникнути військового набору коней, навіть шляхом каліцтва худоби, або підкупом військових чинів і державних службовців.

Використані джерела та література:

1. Державний архів Вінницької області. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 145. Перипись лошадей для военных нужд. 1902 р. Арк. 86.
2. Положение о комплектование войск лошадьми, при приведении армии в полный состав во время войны. 8 мая 1884. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. 3-ге. Т. 4, ч. 1. № 2214. С. 281–287.
3. Донік О. Україна в переддень та в добу ліберальних реформ 1860–1870-х років. К: Кріон. 2012. 240 с.
4. Оськин М. Русская лошадь в Первой мировой войне. *Военно-исторический журнал*. 2009. № 7. URL: <http://history.milportal.ru/arxiv/voenno-istoricheskij-zhurnal-2009-g/voennoistoricheskij-zhurnal-7-2009-g>
5. Сторожев В. Конская повинность. *Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона*. Т. XVI. СПб., 1895. С. 44.

М.О. Сльозкін

аспірант

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка;
молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільський державний
історичний музей-заповідник

ОБРАЗ ЄВРЕЇВ НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТ «ГРОМАДСЬКА ДУМКА» І «РАДА»

В публікації на основі матеріалів періодичних видань – газет «Громадська думка» та «Рада» зроблено спробу змалювати образ

представників юдейської частини населення Правобережної України, з'ясувати ставлення українців, росіян та поляків до євреїв краю та схарактеризувати стереотипи, котрі побутували в неформальній комунікації та публічному дискурсі початку XX ст.

Ключові слова: публічний дискурс, «образ іншого», періодичні видання, Перша російська революція, євреї.

Image of Jews on the Pages of «Hromadska Dumka» and «Rada» Newspapers

The article deals an attempt to depict the image of the representatives of the Jewish population of Right Bank Ukraine, to clarify the attitude of Ukrainians, Russians and Poles towards the Jews of the region, and to characterize the stereotypes that existed in informal communication and public discourse of the beginning of the 20th century.

Key words: public discourse, "image of the other", periodicals, First Russian Revolution, Jews.

Перша російська революція, що була наслідком кризи самодержавної системи управління державою, стала потужним імпульсом для національного піднесення та порушення представниками інтелігенції перед владою національних вимог. Це свідчило про пришвидшення всередині Росії процесу націотворення, до безпосередньої участі у якому долучилися й представники юдейської частини населення імперії Романових.

Зокрема, активна участь євреїв простежувалася у процесі творення різноманітних спілок та об'єднань. Прикметно те, що представники юдейського населення були активними учасниками та засновниками не лише національних, а й політичних та культурно-освітніх організацій. Одним із найпотужніших об'єднань у Російській імперії була Спілка для досягнення рівноправності євреїв Росії, мотивацією для заснування котрої стала потреба в захисті прав, що відображалася у політичному протесті [5, с. 2].

Загалом, періодика зазначає на труднощах, що виникали у євреїв на шляху до досягнення визначеної мети. Періодичні

видання повідомляли, що боротьба євреїв за досягнення рівності у правах відбуватиметься «на два фронти – суспільно-культурному та політичному». В політичній площині юдейська інтелігенція планувала виокремитись у Держдумі в «окреме коло» (група депутатів – М.С.), а вже після цього провадити боротьбу з існуючим політичним ладом [5, с. 2].

Проблема полягала в тому, що саме в цей час набувала обертів діяльність чорносотенних організацій – представників т.зв. «охоронно-монархічного» політичного вектору. В своїх агітаційних листівках вони часто вдавались до поширення різноманітних чуток та «давніх забобон», що сприяло формуванню серед селянства «образу чужого» відносно єврейської частини населення [5, с. 2].

Ці дії рішуче засуджувалися ліберальною частиною російського політикуму. Так, прихильно до єврейських рухів ставився Всеросійський селянський союз. На одному зі з'їздів було проголошено прокламацію, у якій засвідчувалась підтримка єврейського населення та засуджувались єврейські погроми [2, с. 171–174].

З підписанням 17 жовтня 1906 р. імператором Миколою II Маніфесту, даруванням громадянських свобод та певною демократизацією управлінського режиму, початок ХХ ст. все ж таки був не сприятливим для юдейського населення у політичному плані. Преса зазначала, що уряд не допомагає страждалим від погромів євреям, а отже – не дотримується власних обіцянок.

Активними учасниками процесу конструювання з євреїв «інших» були газети консервативно-монархічного спрямування, які також виконували роль неофіційного рупора чорносотенного руху. З повідомлень газети «Громадська Думка» ми дізнаємося про те, що такі видання як «Новое Время», «Московские Ведомости» та «Киевлянин» за бюджетні кошти ширили серед населення антиюдейські прокламації про те, що *«всі біди в Росії – від іногородців»*. Редколегія «Громадської

думки» не підтримувала та всіляко засуджувала подібні заклики, негативно ставилась до політики консервативних друкованих органів.

Інші друковані видання не відокремлювалися від загально-російської полеміки довкола національних проблем, в тому числі – «єврейського питання». Зокрема, преса наддніпрянської соціал-демократії була солідарною з представниками юдейського населення, висловлювала усіляку підтримку в обороні своїх прав. Щоправда, часопис «Праця» не розглядав проблему національного самовизначення євреїв відокремлено від інших національних питань [1, с. 127].

Проте, українське суспільство не було єдиним у прагненні підтримати євреїв. Так, П. Немоловський в журналі «Рідний Край» виступав проти надання євреям рівних прав і зазначав, що зрівняння євреїв у правах з українцями – означає приректи наш народ «на безпросвітне страждання».

«Образ чужого» в сприйнятті євреїв іншими етносами імперії Романових конструювали видання «охоронного напрямку», представлені низкою газет, серед яких найпомітнішими були «Киевлянин», «Новое Время» та «Почаевский листок». Найбільш тиражною серед них був «Киевлянин», що в роки російської революції 1905–1907 рр. вирізнявся яскраво вираженими шовіністичними поглядами. Це простежується у сповідуванні вектору на збереження влади самодержця у кордонах «єдиної та неподільної Росії», конструюванні образу «руської народності», як інструменту стримування українського, білоруського, польського, єврейського елементів у межах існуючих кордонів. У певні моменти газета не зважала навіть на імператорські Маніфести. До прикладу, після проголошення 17 жовтня громадянських свобод «Киевлянин» зневажливо висловлювався стосовно друкування «малорусским наречием», називаючи це «местным сепаратизмом».

Найбільшим політичним консерватизмом вирізнялася політична партія «Союз русского народа». Її діячі несхвально

сприйняли Маніфест 17 жовтня. Вони запевняли, що «...маніфест жодної сили та ніякого значення не має». Поширюючи серед селян власні матеріали, вони агітували селян обстоювати необмежену владу царя, тобто були прихильниками абсолютної монархії.

На шпальтах «Ради» негативно оцінювалася діяльність консервативно-монархічного (чорносотенного) руху, як основних ідейних натхненників єврейських погромів; декларувалася солідарність із кадетами у мирному (неревольюційному) шляху зміни самодержавства. Газета «Рада» повідомляла про те, що в одному з містечок представники «Союзу русского народа» відкрили власну друкарню, де під покровом поліцмейстра Сухорукова друкують антисемітські прокламації, які розклеюють містом. Самвидавні брошури *«окрім брехні нічого не містять»*.

Позицію газети «Рада» стосовно будь-якої збройної боротьби можна схарактеризувати відомим латинським висловом «Коли говорить зброя – мовчать закони». Його ж час від часу цитували на шпальтах видання. Дослідники часто характеризують ліберальну пресу, як таку, котра була послідовним противником революційної збройної боротьби та урядової реакції.

Як зазначалося в газеті, серед проблем, які обговорювали монархісти на своїх зібраннях, часто підіймалося питання «відновлення старої смуги осілості» та «заборони євреям доступу до суспільних управлінь». Газета «Рада» зазначає, що чорносотенці не виключали можливості втілити ці постанови політичним шляхом – в обхід кровавих погромів.

Дієвою формою агітації серед місцевого населення діячі «Союзу» вважали неформальну комунікацію (поширення чуток). Слід зазначити, що зважаючи, на глибоку соціально-економічну кризу, бідність та значною мірою неосвіченість сільського населення такі способи комунікації давали свої плоди. Особливо успішним стало використання пліток щодо

«земельного питання», які хоч і були цілковитою брехнею, повною мірою відображали бажання «хліборобської частини» населення. Селяни безумовно вірили в чесність слів представників «Союзу русского народа», котрі, в свою чергу, стверджували про підписання спеціального Указу «батьки-царя». З слів «агітаторів», саме юдеї понад 7 років ховали від обивателів імперії документ, який регламентував передачу селянам усіх без винятку земельних ділянок [4, с. 18].

З російського самодержця конструювали образ ідеалу, котрий увесь час переймається бідами російської держави та її народу. Характеризуючи Маніфест 17 жовтня монархічна преса зазначала на тому, що Микола II, видаючи цей документ оголосив «усім вірним», що від смуту та безладів «скорбью переполнено его сердце», а надаючи населенню «непохитні основи громадянської свободи», імператор призиває усіх «верных сынов России вспомнить свой долг перед родиною» та допомогти покласти кінець безладам.

Приваблювали до вступу в лави «Союзу» також і матеріальними заохоченнями. Так, в чернігівському осередку новий член «Союзу» не сплачував вступний внесок, а навпаки – отримував від двох-трьох карбованців.

Монархісти розповідали селянам про те, що всі біди в Росії від «інородців» – тобто, від євреїв, а також поляків, вірмен та ін. Чорносотенці застерігали населення від вступу з ними в будь-які економічні зв'язки. Представники «Союзу» отримували в своє розпорядження величезну кількість селянських заощаджень, котрі ті вкладали в «Почаївський Союзний християнський банк». Це ж стосувалося і земельних наділів.

Використані джерела література:

1. Андрійчук М. Українсько-єврейський дискурс: висвітлення між-національних взаємин у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-рр. XIX ст. – початок XX ст.): монографія. Київ: НТУУ «КПІ», 2013. 224 с.

2. Магась В.О. Єврейське питання в діяльності організацій Все-російського селянського союзу у 1905–1907 рр. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів «Історичні уроки голокосту та міжнаціональні відносини (до 70-річчя початку Другої світової війни)», 23–24 жовтня 2009 року: збірник наукових праць*. Дніпропетровськ: Центр «Ткума». 2010. С. 171–174.
3. Про чорносотенні писання. *Громадська думка*. 14 березня 1906 р. № 59. С. 2.
4. Федьков О. Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності початку ХХ ст.). *Молода нація*. № 4. 2004. С. 5–21.
5. Хотовицький М. З'їзд євреїв. *Громадська думка*. № 42. 23 лютого 1906. С. 2.

Д.О. Ніколайчук

к.і.н., старший науковий співробітник
Інститут історії України НАН України

АКЦІОНЕРНІ СТРАХОВІ ТОВАРИСТВА ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ: ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПРАКТИКИ

У роботі проаналізовано принципи роботи страхових об'єднань, акціонерних страхових товариств напередодні Першої світової війни. Розглянуто функціональні повноваження страхових об'єднань в умовах війни, дієздатність постійних інспекторських комісій в нових суспільно-політичних та економічних реаліях, які були спричиненні початком бойових дій.

Ключові слова: Перша світова війна, страхування, комісія, об'єднання, страховальник, товариство.

Joint Stock Insurance Companies during the First World War on the Territory of Ukrainian Governations: Organizational Practices

The tasks of the study were to analyze the principles of the work of insurance associations (permanent commissions of inspectors of joint-stock insurance companies), joint-stock insurance companies with the beginning of the First World War, the functional powers of insurance associations in wartime conditions; effectiveness of permanent inspection commissions in the new socio-political and economic realities caused by the start of hostilities.

Key words: *World War I, insurance, commission, association, policyholder, society.*

У другій половині XIX – на початку XX ст. в українських губерніях Російської імперії існувало два види страхових товариств: взаємне (яке не мало комерційної складової) і корпоративне (акціонерне, приватне). Саме страхові товариства акціонерної (приватної) форми власності з метою розвитку страхового ринку, страхової справи почали створювати спільні об'єднання.

Однією з таких форм об'єднань стали постійні інспекторські комісії акціонерних страхових товариств, які підпорядковувалися Загальним зборам голів акціонерних страхових товариств, що входили до складу конкретної комісії. Станом на 28 липня 1914 р. в Україні діяли Київська, Одеська та Харківська комісії інспекторів страхових товариств, які у своїй діяльності могли співпрацювати та обмінюватися інформацією, але при цьому були як незалежні одна від одної організаційні структури. Хоча до їхнього складу могли входити одні і ті ж відділення страхових товариств.

Для свого часу, структура постійних комісій та прийняття рішень у них мала досить демократичні принципи. До складу комісії входили по одному представнику від кожного акціонерного страхового товариства, які перебували у комісії.

Очолював комісію голова терміном не більше року, якого міг замінювати заступник. При цьому вибори голови і його заступника відбувалися з різницею у півроку – з метою забезпечити безперервну роботу комісії, а всі рішення комісії приймалися більшістю голосів (таємним голосуванням, якщо цього вимагав хоча б один член).

Збройні конфлікти завдають значних збитків населенню, невинуватих руйнувань, змінюють економічну структуру тощо. Водночас, війна та бойові дії є першочерговими факторами, які напряму впливають не лише на якість і можливість надання послуг страховими товариствами, а вносять принципи зміни до їх підприємницької стратегії та основ функціонування. Тому акціонерні страхові товариства були ініціаторами попереджувальних заходів у зв'язку із початком Першої світової війни [1; 2]. Так, 22 липня 1914 р. відбулося екстрене засідання Київської комісії інспекторів акціонерних страхових товариств (далі – ККІ), на якому було прийнято ряд заходів для «охорони інтересів страхових товариств київського району», що вимагало негайного впровадження без підтвердження правлінь товариств таких кроків: 1) прийом нових і поновлення існуючих страхових операцій здійснювати лише готівковою, а страхові збори мають надсилатися одночасно із розрахунковим листом; 2) у Київській, Подільській та Волинській губерніях при страхуванні сільськогосподарської продукції залишати 25% на власні ризики страховика; 3) урегулювати різницю між надходженнями і витратами; 4) проводити щотижневі засідання комісії для обговорення поточної ситуації [1].

Уже після початку бойових дій безпосередньо на території України та з появою уже прямої загрози знищенню застрахованого майна, страховим товариствам потрібно було вирішувати ряд функціональних питань для подальшого безперервного надання послуг (умови страхування у зоні бойових дій, страхування у кредит, страхування с/г продукції, тощо). При цьому варто зазначити що серед документації ККІ,

страхових товариств чи то їхніх відділень не було знайдено інформації щодо відмови від уже взятих на себе зобов'язань.

Варто зауважити, що з початком Першої світової війни комунікація між акціонерними страховими товариствами на території українських губерній та імперії загалом значно виростає. Одним із першочергових та головних питань, яке об'єднує представників акціонерних страхових товариств в умовах війни це надання кредитів і здійснення виплат за страхування частинами. Спільне рішення щодо питання припинення надання кредитів мало для всіх акціонерних товариств важливе значення, адже у іншому разі ті чи інші товариства отримували б перевагу над конкурентами.

Створені упродовж першого десятиліття XX ст. об'єднавчі організації акціонерних страхових товариств у формі постійних інспекторських комісій зуміли найбільш ефективно серед страхових організацій пристосуватися до роботи в умовах воєнного стану та бойових дій. Відпрацьовані комісіями, за довоєнні роки, принципи та правила функціонування, прийняття рішень виявилися дієвими у нових військово-політичних та соціально-економічних реаліях.

Використані джерела та література:

1. Держархів київської обл., ф. 482, оп. 1, спр. 18 «Протоколи засіданий Киевской комиссии инспекторов страховых обществ», 1914 г.
2. Держархів київської обл., ф. 482, оп. 1, спр. 4 «Протоколи совещаний Одесской комиссии инспекторов страховых обществ за 1908–1910 гг.», 1908 г.

Я.В. Петелько

молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільський державний
історичний музей-заповідник

«ОБРАЗ ВЛАДИ» У РЕФЛЕКСІЯХ ПОДІЛЬСЬКИХ СЕЛЯН У 1918 р.: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Студіювання історії на регіональному рівні, особливо, якщо проблема дослідження стосується переломних моментів історії, дозволяє розкрити специфіку історичних подій, явищ, заглибитися у природу їхнього походження. Саме регіоналістика, а у її контексті й краєзнавчі дослідження, дозволяють краще розуміти історичні події широкому загалу, наближають історію до мешканців краю. У роботі простежено регіональну специфіку сприйняття подільськими селянами подій революції, їхнє ставлення до зміни керівництва держави у Києві у 1918 р.

Ключові слова: національно-визвольні змагання, Гетьманат, П. Скоропадський, Поділля, Подільська губернія.

«Image of Authority» in the Reflections of Podil Peasants in 1918: Regional Aspect

Theses analyze the problem of the attitude of the Podil peasantry to the authorities in 1918. The peasantry, as the most numerous social class, played an important role in supporting one or another political force. The Central Council, which did not have the support of the peasants, was unable to stay in power in 1918. The Hetmanate of P. Skoropadskyi, which replaced the Central Council, was also unable to secure the support of the peasants. Of course, at the regional level, the attitude towards the authorities in Kyiv was different, but in the agrarian regions, where the peasantry prevailed, the measures of the central government were not perceived favorably.

Key words: national liberation contest, Hetmanate, P. Skoropadskyi, Podillia, peasantry.

Одним з ключових періодів в історії України стала доба національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., коли у вирі революції зародилася національна ідея та постала незалежна Українська народна республіка. Проте, піднесення духу, радість від здобуття незалежності український народ у широкий свій масі не відчув. Більшість українців того часу були селянами і у силу власного економічного зубожіння, у результаті тривалої війни та революції, серед хліборобів переважали далеко не патріотичні настрої, а, швидше, прагнення забезпечити нагальні господарські потреби. Звісно, залежно від регіону і його економічного потенціалу, реакція селян на зміни влад у Києві різнилася. Так, для губерній аграрних, де були відсутні альтернативні способи заробітку, гострою залишалася проблема малоземелля. І тому, ставлення хліборобів до влади цілком залежало від способу вирішення нею земельного питання.

Подільська губернія, разом з Київською та Волинською входила до складу Київського генерал-губернаторства, що також називалося Південно-Західний край. Подільська губернія охоплювала сучасні території півдня та центральної частини Хмельницької області, Вінницьку та північну частину Одеської областей, адміністративним центром було місто Кам'янець-Подільський. У регіоні переважало селянське населення, здебільшого, нащадки колишніх кріпаків. На Поділлі гостро стояла проблема малоземелля, оскільки основний земельний фонд перебував у власності поміщиків. Характерною рисою краю цього часу була контрабанда, яка стала особливо «процвітати» у прикордонному регіоні (до 1918 р. по річках Дністер та Збруч проходив державний кордон між Російською та Австро-Угорською імперіями) у період відсутності контролю влади на місцях.

Навесні 1918 р. молода Українська держава перебувала у стані перманентної збройної боротьби та економічного хаосу. Очільники Української народної республіки не змогли ви-

вести державу із такої ситуації. Причинами усунення від влади уряду Центральної ради були системні управлінські та політичні кризи. Та виразом для Центральної ради стала криза економічна. Центральна Рада втратила підтримку селянства, яке вона вважала своєю соціальною базою. Селяни не пробачили Центральній Раді не вирішеність земельного питання. Безземельні селяни почали на власний розсуд «господарювати», а дрібні хлібороби самоорганізовувались аби вижити. Проте ті й інші не вважали Центральну раду за свою владу [1].

29 квітня 1918 р. Центральну Раду було повалено. До влади прийшов гетьман Павло Скоропадський, за підтримки військово-окупаційної влади німецько-австрійських кіл. Проте не можна сказати, що він не мав соціальної підтримки серед українського населення. Насамперед важливим ідейним чинником було те, що Павло Скоропадський – нащадок гетьманського роду, що задовольняло романтичні пориви частини молоді, яка ідеалізувала Гетьманське минуле. Його соціальний статус мав заспокоїти великих власників і буржуазію, бо він перебував при дворі фільгель-ад'ютантом імператора. Павло Скоропадський був відомим бойовим генералом двох воєн (російсько-японської та Першої світової), тому позитивно сприймався російським офіцерством. А як генерал-українізатор 34-го армійського корпусу – українськими старшинами [2].

Серед першочергових заходів Гетьман, з метою створення чіткої системи адміністративно-територіального устрою та підпорядкування органів самоуправління гетьману, поділив Українську державу на губернські староства: Київщину, Катеринославщину, Харківщину, Волинь, Полтавщину, Чернігівщину, Поділля, Херсонщину, Таврію. При цьому губернські старости отримали повноваження колишніх царських губернаторів. Гетьман не міг розраховувати на підтримку соціалістичних та національних сил, тому на посади губернських

старост часто призначав людей, які були ворогами української державності [4, с. 159]. Одним із важливих елементів гетьманського механізму влади стала Державна варта – орган, що виконував функції поліції та жандармерії й був покликаний підтримувати законність і правопорядок, нейтралізувати політичних противників режиму.

Вершиною соціально-економічних заходів гетьмана стало рішення щодо відновлення права приватної власності, свободи купівлі і продажу землі. Хоча гетьманатом й передбачався проєкт викупу земель у великих землевласників для наділення малоземельних хліборобів землею [4, с. 159, 160].

Спочатку населення, не розібравшись у соціальній сутності нового режиму, поставилось до перевороту індиферентно, не ставши на захист УНР тому, що вона була, на їхній погляд, слабкою та недієздатною. Однак, після проголошення заходів уряду стосовно земельного питання та приватної власності, селяни запротестували, зрозумівши, що землю та реванш, який вони захопили та розподілили під час революції, доведеться повернути. З усвідомленням усього цього на селі відбуваються різноманітні акції, які мали антигетьманське спрямування. Зокрема, заворушення мали місце й на Поділлі. Так, не зважаючи на застереження командування австрійських військ, Пенківська волосна управа Ямпільського повіту Подільської губернії на волосному зібранні ухвалила «категоричний протест проти обрання гетьмана» і вимагала негайно скликати Українські Установчі Збори. Про це було направлено телеграму німецькому та австро-угорському посольствам у Київ, що, зокрема, свідчило й про розуміння органами селянського самоврядування, хто фактично здійснював владу в Україні.

Владні структури Подільської губернії доповідали у Київ, що у деяких повітах фіксували політичні виступи, більш ніж у половині повітів селяни знищували ліси і випаси худоби на панських полях. Такі дії пояснюються тим, що за рік рево-

люції селянство звикло до безвідповідальності, розбою та ліворадикальної агітації. Стверджувалося, що коли влада «вживала заходів до припинення злочинств, то населення відносилось до представників її неприхильно і давало сильний опір стріляниною по австро-угорським військам, насильством проти влади та міліції» [2, с. 49, 50].

Звісно, причиною такої поведінки стали не лише політика гетьманського уряду, а взагалі сама революційна доба. Повернення земельної власності поміщикам, а на адміністративні посади – колишніх царських чиновників, тлумачилось селянами, як повернення до минулого.

У наростанні соціального екстремізму величезну роль відіграли солдати. Адже колишні військові російської армії були переважно селянами і повернулись додому зі зброєю у руках. В Українських губерніях, так як в прифронтових територіях, селянський та солдатський рух переплелись. Саме солдати стали тим своєрідним вірусом анархії, який поширювався у дусі екстремізму на селян [3, с. 209, 210].

Селянство масово опиралось заходам подільської влади щодо повернення землі та майна колишнім власникам, а насильницькі акти викликали велике обурення. Показовим став випадок у с. Сокиряни, Гайсинського повіту. Сюди прибув місцевий поміщик разом із загonom військових, які підходячи до села, на пагорбах почали розставляти гармати. Помітивши це, селяни намагались втекти, проте село було оточене і нікого не випускали. Усіх мешканців, шашками та нагайками зігнали на схід де командир загону заявив, що селяни мають зараз же знести зброю, яка у них є і привести членів комітету, які роздавали людям панське добро. Члени комітету з'явилися самі, але зброї ніхто не приніс, бо ні у кого її не було. Членів комітету повісили, а людей (чоловіків, жінок та дітей) почали бити нагайками та топтати кінями, щоб ті віддали зброю. Коли цього не виконали, командир загону віддав наказ стріляти по селу з кулеметів та гармат: «В один момент загуділи

над селом гармати... разом з землею летіли шматки м'яса. Люди ховались хто куди міг: в церкву, в льох» [2, с. 54]. Зважаючи на вищенаведені насильницькі акції, можна з впевненістю стверджувати, що кращої антигетьманської агітації годі й було придумати.

Таким чином, гетьманській владі не вдалось повернути суспільне життя у русло державо-правових відносин. Якими добрими не були б наміри П. Скоропадського створити правову і демократичну державу, де б поважали приватну власність, на тлі революційних подій такі заклики сприймалися, як повернення до старих порядків. Рішення Київської влади у квітні-жовтні 1918 р. були не популярними серед селян усієї Української держави, особливо у аграрних регіонах, зокрема, у Подільській губернії.

Використанні джерела та література:

1. Гай-Нижник П.П. Переворот П. Скоропадського: причини і рушійні сили. 2009. URL: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua>
2. Лозовий В.С. Правосвідомість селянства в період української революції 1917–1920 рр.: історичний аспект. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. 112 с.
3. Лозовий В. С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.). Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М.І.», 2008. 480 с.
4. Реєнт О.П. Перечитуючи написане. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. 256 с.

Д.Р. Яблонська

доктор філософії,

асистент кафедри всесвітньої історії

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ІНСТИТУТІВ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В УСРР НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.

У статті досліджується процес формування мережі інститутів народної освіти (ІНО) в УСРР на початку 1920-х рр. Звернено увагу на появу цих вишів в Катеринославі, Києві, Житомирі, Вінниці та інших містах. Внесено ясність у питання щодо кількості ІНО, які діяли в УСРР.

Ключові слова: інститут народної освіти, УСРР, мережа, радянський педвиш.

Formation of the Network of Public Education Institutions in the USSR at the Beginning of the 1920s

The article examines the process of forming a network of public education institutes (IPE) in the USSR in the early 1920s. Attention is drawn to the appearance of these universities in Katerynoslav, Kyiv, Zhytomyr, Vinnytsia and other cities. Clarification has been made to the issue of the number of IPE that operated in the USSR.

Key words: institute of public education, USSR, network, Soviet Pedvish.

Головним завданням у реалізації процесу щодо формування мережі педвишів в УСРР на початку 1920-х рр. було побудувати таку систему, яка б відповідала комуністичній ідеології та готувала фахівців відповідно до потреб більшовицької влади.

Відповідно до сформульованих завдань із підготовки педагогічних кадрів для роботи в робітничо-селянських школах

УСРР, створювали мережу вишів, які, за прикладом РСФРР, отримали назву інститутів народної освіти (ІНО). Безпосередня партійна робота з їх становлення розпочалася 1920 р., коли УСРР охопила більшість українських губерній. Зміни розпочалися з внутрішніх структурних підрозділів вишів та поступово переходили до їх закриття або реорганізації.

Народний комісаріат освіти УСРР у лютому 1920 р. наказав усім губернським відділам народної освіти почати заходи з підготовки по заснуванню педагогічних вишів радянського зразка. В березні 1920 р. було підготовлено Статут інститутів народної освіти, за яким вони вважалися «зкладами вищої освіти, які мають завдання на основі соціалістичного будівництва підготувати працівників для усіх напрямків народної освіти в галузі дошкільної, шкільної та позашкільної освіти» [1, арк. 1, 1 зв.]. Термін навчання був чотирирічним, навчальний рік поділявся на триместри. Виші мали складатися з 5 відділів, які готували б працівників дошкільного навчання, позашкільної освіти, для єдиної трудової школи I-го та II-го ступенів, а також інструкторів з трудових процесів.

Реформа, пов'язана з перебудовою російських та українських педвишів, проводилася із особливостями у кожному закладі вищої освіти. Так, Катеринославський університет восени 1920 р. поділили на два окремих навчальних заклади: ІНО та ІТЕН (інститут теоретичних наук). 8 лютого 1921 р. вийшла постанова Укрголовпрофосвіти НКО УСРР про створення на їх базі об'єднаного вишу, який назвали Катеринославським вищим інститутом народної освіти (ВІНО) (складався з трьох факультетів: соціального виховання, політичної та професійної освіти).

У липні 1920 р. було створено ВІНО на базі Київського учительського інституту, Київських вищих жіночих курсів, фізико-математично-природничого, історико-філологічного факультету університету Святого Володимира, Київського державного українського університету, Фребелівського та

географічного інститутів (з 1926 р. він змінив назву на Київський ІНО).

За іншим сценарієм розгорталося реформування учительського інституту в Житомирі. Спочатку 14 серпня 1920 р. заснували Волинський ІНО. Тоді ж НКО УСРР (постанова № 108) затвердив «Статут інституту Народної Освіти в Житомирі» [3, арк. 3, 18–20]. Окремі дослідники наполягають, що Волинський ІНО з'явився раніше – 16 жовтня 1919 р., утім вони не звернули увагу, що тоді відкрили учительський (педагогічний) інститут, який був його попередником.

Мережа радянських педвишів охоплювала й інші регіони. З'явилися: Вінницький ІНО, який виник на базі учительського інституту 28 серпня 1920 р.; Кам'янець-Подільський ІНО – на базі Кам'янець-Подільського державного українського університету навесні 1921 р.; 6 лютого 1921 р. розпочав свою роботу Черкаський ІНО.

Раніш відкриті педвиші стали базою для заснування ІНО в Миколаєві, Херсоні, Глухові, Чернігові та Полтаві. Останній з'явився 20 квітня 1921 р. на базі місцевого історико-філологічного факультету філії Харківського університету. На основі 3-річних вищих педагогічних курсів, переведених з Єнакієво, у Луганську в 1923 р. відкрили ІНО, який називали Донецьким.

Паралельно із ростом мережі інститутів народної освіти відбувалося її часткове скорочення. Так, у грудні 1922 р. НКО УСРР прийняв рішення щодо подальшого плану формування вищої школи, виходячи із економічних, матеріальних можливостей та потреб держави. Тому у липні 1923 р. було затверджене рішення про планове скорочення мережі закладів вищої освіти [6, арк. 38]. Восени 1923 р. на засіданні комісії Політбюро ЦК КП(б)У виступив голова Укрголовпрофосу Ян Ряппо із детальним планом щодо зменшення кількості ІНО [4, арк. 1]. Оптимізація мережі цих вишів відбувалася шляхом реорганізації або ліквідації невеликих закладів і тих, які, на

думку високопосадовців, не мали перспективи розвитку. З одного боку, відбувався перерозподіл фінансових ресурсів держави, а з іншого, оновлена мережа зберегла найбільш стабільні і перспективні педвиші, які мали належне кадрове забезпечення і достатню матеріально-технічну базу (обладнання, лабораторії, кабінети, приміщення, господарство) тощо.

Загалом на 1920 р. в Україні діяли 18 ЗВО педагогічного профілю із 38 наявних у республіці інститутів різних типів (сільськогосподарських та індустріальних нараховувалося по 6, медичних та соціально-економічних – по 4) [8, с. 83]. На жаль, на сьогодні відсутня достовірна статистика щодо мережі ІНО в наступні роки. За різними даними, в 1921 р. в УСРР нараховувалося 12, 13, 17 і навіть 18 таких вишів [9, с. 740]. Однак, архівні джерела свідчать, що наведені цифри не відповідають дійсності. За нашими підрахунками, до 1924 р. діяли 14 ІНО: Вінницький, Глухівський, Волинський, Кам'янці-Подільський, Катеринославський, Київський, Миколаївський, Ніжинський, Одеський, Полтавський, Херсонський, Харківський, Чернігівський та Донецький [5, арк. 6], а з 1924 р. – лише 12 (ліквідовано ІНО у Вінниці та Глухові) [6, арк. 85].

За своєю потужністю інститути народної освіти умовно можна поділити на дві категорії. До першої відносимо Київський, Харківський, Одеський та Катеринославський ІНО, в яких нараховувалося від 1 до 2,5 тис. студентів, діяли факультети робітничі, соцвиховання та профосвіти, а у трьох останніх – ще й політосвіти. Ці виші мали необхідне обладнання та відповідні навчальні кабінети. До другої категорії належать менш потужні педвиші, що діяли в Глухові, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Луганську, Миколаєві, Ніжині, Полтаві, Херсоні, Черкасах, Чернігові та мали у своєму складі факультет соцвиховання (у Донецькому, Ніжинському та Кам'янець-Подільському ІНО були також робітфаки, а в останньому ще й факультет профосвіти). У цих вишах кількість студентської молоді була меншою.

Зафіксовано окремі спроби створити ІНО у невеликих селищах та містах (наприклад, на Одещині – у м. Золотопіль, с. Ісаєво). Ці ІНО дуже швидко самоліквідувалися (або ж їх закрили наказом НКО УСРР) як цілком «нежиттєві шкільні установи», що «виникли випадково через приват-доцентуру, яка тікала на села з-за інтересів шлунку» [йдеться про голодування – Д.Я.] [7, с. 39].

В ІНО готували вчителів для загальноосвітніх та професійних шкіл, а також держслужбовців. Зокрема, факультети соціального виховання займалися підготовкою спеціалістів для дошкільних закладів, дитячих будинків та старшого центру трудової школи. Факультети профосвіти давали кваліфікацію викладача-організатора для профшкіл і технікумів відповідно до фаху (викладач з фізики та математики, природознавства, історії тощо) [2, арк. 5–7]. Зауважимо, що по два навчальних підрозділи виявлено у Харківському, Одеському, Катеринославському, Київському та Кам'янець-Подільському (до 1923 р.) ІНО (у трьох перших існували ще й факультети політосвіти). В інших вишах функціонували лише факультети соціального виховання.

Отже, на початку 1920-х рр. в УСРР відбувалося становлення мережі інститутів народної освіти як закладів вищої педагогічної освіти радянського типу, що обслуговували освітні та деякі управлінські потреби нової держави. Базою для них стали раніш відкриті учительські виші або ж університети. Процес відбувався не зовсім продумано. Підготовку педкадрів здійснювали спочатку 14, а згодом 12 ІНО, які мали різний науково-освітній та матеріально-технічний потенціал. Структуру цих вишів було уніфіковано відповідно до вимог республіканського центру. Окремі з них мали факультети політичної освіти – незаперечний пріоритет для існуючого режиму.

Використанні джерела та література:

1. Державний архів м. Києва. Ф. Р. 346. Оп. 1. Спр. 16. 1 арк.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі – ЦДАВО України). Ф. 2. Оп. 2. Спр. 75. 107 арк.
3. ЦДАВО України Ф. 166. Оп. 2. Спр. 291. 105 арк.
4. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 467. 24 арк.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1514. 35 арк.
6. ЦДАВО України. 1. Оп. 20. Спр. 1854. 96 арк.
7. Зотін М. Педагогічна освіта на Україні. Харків: Держ. вид-во Укр., 1926. 216 с.
8. Липинський В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки: монографія. Донецьк: РВА Донецьк. держ. техн. ун-т, 2000. 247 с.
9. Сірополько С. Історія освіти в Україні. Київ: Наук. думка, 2001. 912 с.

Л.М. Підгірна

аспірантка

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

**УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ
У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ «СТАМБУЛЬСЬКОЇ
ПЛАТФОРМИ» ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР
В ЕКЗИЛІ У 30-ті рр. XX ст.**

У статті автор аналізує близькосхідні амбіції Державного Центру УНР в екзилі у 30-х рр. XX ст., спрямовані на розбудову українсько-турецьких відносин у контексті діяльності «Стамбульської платформи». Показано намагання представників цієї нелегальної резидентури, зокрема В. Мурського, заручитися підтримкою уряду Турецької республіки, розгорнути проукраїнську

пропаганду серед турецького політикуму, турецьких ЗМІ а також розіграти «Кримську карту» як важливий фактор з орбіти інтересів турецької влади, використавши його у боротьбі за відновлення української державності.

Ключові слова: Стамбульська платформа, В. Мурський, Ата-тюрк, Дж. Сейдамет, М. Забелло, пропаганда, Ангора, еміграція.

Ukrainian-Turkish Relations in the Context of Stambul Platform of the State Center of the Ukrainian People's Republic in the 1930s

In this article, the author analyzes the Middle Eastern ambitions of the UNR State Center in exile in the 1930s, aimed at building Ukrainian-Turkish relations in the context of the activities of the "Istanbul Platform"; shows the efforts of the representatives of this illegal residency, in particular V. Murskyi, to gain the support of the government of the Republic of Turkey, to deploy pro-Ukrainian propaganda among the Turkish political elite, the Turkish mass media, and also to play the "Crimean grid" as an important factor from the orbit of the interests of the Turkish authorities, using it in the struggle for the restoration of the Ukrainian statehood.

Key words: Istanbul platform, Murskyi, Atatürk, Seydamet, Zabello, propaganda, Angora, emigration.

На початку 30-х років XX ст. проукраїнські сили, зокрема, Державний Центр УНР (ДЦ УНР) в екзилі, керівництво ОУН, спецслужби УНР прекрасно усвідомлювали необхідність нової хвилі активізації українського національно-визвольного руху та радикалізації боротьби за відновлення української державності. Втілювати ці наміри планувалося шляхом розгортання потужних конфліктів як на кордонах радянської Росії, так і всередині СРСР, на теренах поневолених більшовицькою владою народів [19].

Зокрема, стосовно діяльності ДЦ УНР в екзилі можемо спостерігати вироблення чіткої та послідовної стратегії відходу від попереднього, т.зв. «соціалістичного шляхетного

романтизму» шляхом розгортання повномасштабного жорсткого збройного спротиву й терористичних акцій на теренах УРСР, опираючись на фінансову підтримку та сприяння іноземних партнерів [6, арк. 47].

Варто зазначити, що геополітична ситуація на той час виглядала цілком сприятливою для реалізації таких амбітних планів. Зокрема, на Далекому Сході вимальовувався серйозний японсько-радянський конфлікт, який за певного корегування та участі в ньому України, як потенційного союзника Японії у боротьбі з СРСР, міг стати катастрофічним для цілісності СРСР і завершитися розчленуванням радянської імперії на національні держави: Україну, Кавказ, Туркестан та інші [19].

Як зазначив у тексті Меморандуму до уряду Японії очільник «Стамбульської платформи» В. Мурський: «Історія останніх років прекрасно довела всім неупередженим, що вирішення російської проблеми та подальший смертельний удар по комунізму були можливі лише шляхом збройного конфлікту, а не завдяки безплідним дискусіям та конференціям, або дружнім пактам з Радянською Росією». Також В. Мурський запевняв, що «уряд Української Демократичної Республіки, який перебуває у вигнанні з 1920 року, надає цьому конфлікту абсолютно виняткову важливість» [13].

Паралельно з цим представники та спецслужби ДЦ УНР в екзилі достатньо ефективно працювали над налагодженням контактів із іноземними розвідками, а через них і з урядами Польщі, Німеччини, Італії, Франції, Великої Британії, США та іншими постійними та ситуативними союзниками [11].

Серед таких перспективних союзників ДЦ УНР в екзилі бажав мати й Туреччину, фактор якої, як евентуально-проросійської сили міг би, за певних умов, стати вирішальним на Близькому Сході на користь України [18].

У 1929 р. у Стамбулі починає діяти неофіційне представництво уряду УНР в екзилі – «Стамбульська платформа»,

очолювана В. Мурським, яка через свій нелегальний статус одночасно виконувала представницькі (дипломатичні), просвітницькі та розвідувальні функції і була по суті, нелегальною резидентурою українських спецслужб [12].

На В. Мурського, як представника уряду УНР в екзилі і голови української розвідки у Стамбулі, покладалося завдання представницько-просвітницького, політичного, дипломатичного та розвідувального характеру [2, арк. 354].

Поява у Стамбулі представника ДЦ УНР в екзилі В. Мурського, його власна активна діяльність, налагодження роботи «Стамбульської платформи», а також візит у 1930-му р. до Стамбулу Голови Ради Міністрів УНР в екзилі В. Прокоповича та організація В. Мурським його таємної зустрічі із Вселенським Патріархом Фотієм II стосовно отримання УПЦ Томосу, неабияк переполошила Державне політичне управління [14].

Радянською агентурою також велося пильне спостереження і за налагодженням М. Пчелінською та В. Мурським співпраці із представниками азербайджанської та кримськотатарської діаспор у Туреччині, зокрема й очільником кримськотатарських націоналістів Д. Сейдаметом (Киримером).

Серед агентурних донесень знаходимо документ, який дозволяє зрозуміти, наскільки небезпечними радянська влада вважала будь-які домовленості ДЦ УНР в екзилі із лідером турецького народу М. Кемалем Ататюрком та зближення української та турецької сторін. У документі йдеться про напевно серйозний конфлікт між очільником ДЦ УНР в екзилі А. Лівичким та очільником унівських спецслужб В. Сальським [1, арк. 5–7].

А вже текст наступного донесення повідомляє, що ніякого розходження між високопоставленими «петлюрівцями» немає, і це спеціально затіяна унівською розвідкою спецоперація, щоб відволікти увагу радянської розвідки від домовленостей ДЦ УНР в екзилі із Ататюрком [1, арк. 174–176].

Про можливі прямі контакти із очільником уряду Туреччини із наявного джерельного масиву нічого не відомо, однак, це не виключає можливості інших, більш завуальованих способів комунікації представників українського уряду та розвідки й турецької влади. Таке зближення справді було на часі, мало місце, особливу стратегічну цінність й представляло собою дипломатично-грамотну, фахову багатоходову гру із незаперечним козирем в українському «рукаві», адже тільки УНР вбачала Україну у тісному зв'язку із Кримом. Логічно, що уряд М. Кемаля Ататюрка мав би бути зацікавленим вже у самому факті існування самостійної України у невідривному зв'язку із Кримом та їх посиленні, як потужної протидії радянській Росії. Суттєвою перешкодою був той факт, що В. Мурський та решта представників «Стамбульської платформи» за турецькими законами офіційно не мали права виїжджати зі Стамбулу. Вихід із цієї ситуації вбачався у зближенні із Киримером та подальшій державницькій угоді із ним, як очільником кримсько-татарської діаспори. Це передбачало і вихід діяльності «Стамбульської платформи» на Ангор (Анкару), де перебував на той час уряд Ататюрка, і куди Киример мав право не лише їздити, але й бувати у владних кабінетах, спілкуватися зі своїми високопоставленими співвітчизниками, а отже, за словами В. Мурського, з'являлася реальна можливість співпраці із людьми із влади, що «роблять політику» [9, арк. 206].

Важливим контрпропагандистським ходом очільника «Стамбульської платформи» В. Мурського стала видана турецькою мовою книга його авторства «Україна та її боротьба за незалежність» (1930 р.), про яку схвально відгукувалися як дружні еміграційні видання, так і турецька преса. Відомо, що примірник цієї книги В. Мурському в якийсь спосіб вдалося презентувати М. Кемалю Ататюрку. Примітно, що така лояльність до діяльності «Стамбульської платформи» М. Кемаля дозволяє висловити припущення, що турецька влада в його

особі добре розуміла вигоди від співпраці із українцями; турецька розвідка могла надавати неофіційну таємну підтримку В. Мурському і навіть більше, Атаатюрк міг профінансувати видання цієї книги. Власне, це був тільки початок [5, арк. 110].

Вже за два роки, у Стамбулі виходить наступна книга В. Мурського із передмовою Киримера «Справжнє обличчя Росії» (1932 р.), яку безперешкодно В. Мурським було не тільки надруковано, але й презентовано турецьким політичним та культурним діячам [10].

Примітно, що донедавна вістря турецького закону було надзвичайно безжальним до, так званих, «неблагонадійних» емігрантів, зокрема українського походження. Так, попередника В. Мурського, керівника української громади у Стамбулі, М. Зоц-Кравченка без будь-яких пояснень з боку турецької влади у 1929 р. вислали за межі Туреччини саме через, так звану, політичну «неблагонадійність» [4, арк. 62].

Причиною тут могли стати і підступи радянської розвідки, яка, вірогідно, зусиллями завербованого чекістами М. Забелло – агента «Надії» домоглася дискредитації цього українського діяча [16].

М. Забелло – экс-секретар М. Зоц-Кравченка, що, власне, і замінив його на посаді, а пізніше, став правою рукою самого В. Мурського і залишив по собі не тільки цікаву й актуальну публіцистику, але й і, як завербований радянською розвідкою агент «Надія», чимало детальних агентурних донесень про діяльність «Стамбульської платформи» та приватне життя її керівництва [7, арк. 52–57].

Однак, націоналістичні пан-туранські настрої, об'єднання турецького політикуму навколо державницької постаті М. Ке-маля Атаатюрка й впроваджуваних ним безкомпромісних реформ, могли спонукати самого Атаатюрка до неофіційної підтримки української політичної еміграції та безпосередньо, діяльності «Стамбульської платформи». Тим більше, що пред-

ставники української еміграції були не тільки одними із найбільш інтегрованих в стамбульську громаду й турецьке суспільство загалом, але й висловлювали всебічну підтримку уряду Ататюрка й підтримували надзвичайно дружні взаємини із кримсько-татарською й азербайджанською діаспорами.

В свою чергу кримці були інтегровані у найповажніші кола турецького уряду, займали високі державні пости, аж до міністерських і могли успішно лобювати проукраїнську лінію. Так само, під час зустрічі та перемовин очільника ДЦ УНР в екзилі А. Лівницького та очільника кримсько-татарської діаспори в Туреччині Киримера у Варшаві, попри наявні суперечності, вдалося досягнути цілковитого порозуміння. Порозуміння було і з очільником азербайджанської діаспори Расул-Заде [17].

Отож, Туреччина, як зазначав В. Мурський у проєкті угоди від 1932 р. з очільником кримськотатарської діаспори Киримером, мусила нарешті визначитися, що для неї є більш прийнятним: мати сусідом ворожу радянську Росію із її вічними претензіями на Босфор і Стамбул чи дружню Україну, для якої важливими є вільні для судноплавства протоки, вільна торгівля з півднем і заходом.

У своєму «Докладі» від 29.04.1930 р., радянський постпред в Туреччині, Кирилл у розпачі зазначає, що «українські сепаратисти» в особі А. Лівницького ведуть перемовини із очільниками дружніх кримсько-татарської та азербайджанської діаспор і підтримувані у цьому турецькими націоналістами, які давно виношують небезпечні ідеї пан-Туранства. Турецький націоналізм за останні роки, мовляв, значно посилювався. Представники різних течій об'єдналися навколо лідерства та реформ Ататюрка, тому «подаліші плани турецького націоналізму вкриті таємницею і незрозумілі». Ідеї пан-Туранства – переконує Кирилл – знаходять благодатний ґрунт у представників тюрксько-татарських народів, зокрема і тих, що входять до складу СРСР. І хоч офіційна Ангора (Анкара) з

одного боку, начебто, «знаходиться в дружбі і братстві з СРСР», з іншого ж, мовчазно потурає пан-Туранському руху, що направлений проти СРСР. Його посилення та підтримка офіційною Ангорою українських націоналістів стане «кінцевим ударом по Росії», бо означатиме її розкол. «І хоч Ататюрк публічно засудив настрої пан-Туранства, вірити щирості турецького лідера не можна!» – зазначає представник радянської влади в Туреччині [3, арк. 112–114].

Таким чином, можемо впевнено констатувати, що упродовж 30-х рр. XX ст., українсько-турецькі відносини через екзильний статус ДЦ УНР мали радше формат неофіційних, але їх не можна назвати обережними.

З одного боку, ДЦ УНР в екзилі провадив свою представницьку, культурно-просвітницьку та розвідувальну діяльність руками нелегальної унівської резидентури «Стамбульська платформа», очолюваної В. Мурським та через представників української громади у Стамбулі. Однак це не була якась утаємничена діяльність (окрім, у певному сенсі, розвідувальної). З іншого боку, уряд Ататюрка хоч і не демонстрував відкрито прихильність до українців, однак крок за кроком дистанціювався від СРСР, прекрасно усвідомлюючи вигоди пан-Туранства, перспективи розхитування та подальшого розколу перманентного супротивника – радянської Росії та роль й підтримку незалежної України у подальшому формуванні пан-Туранського світу; підтримку лояльних, союзних до нього теренів та політично й економічно-вигідних партнерських взаємин із ними.

Наразі можемо констатувати, що як і сто років тому, у баченнях та планах ДЦ УНР в екзилі незалежна, вільна Україна із вільним українським Кримом та визволенням із поневолення кримсько-татарським народом і сьогодні залишається вирішальним фактором миру, стабільності й економічного розвитку у Близько-Східному регіоні та займає вагоме місце в орбіті політичних інтересів дружньої Туреччини [15].

Оскільки геополітичні бачення уряду сучасної Туреччини є досить подібними до політичних тенденцій часів Ататюрка, військова та дипломатична підтримка Туреччиною суверенної держави Україна у сучасній російсько-українській війні не лише символічно забезпечує історичну тяглість українсько-турецьких відносин, але й є офіційною та незаперечною.

Як і бачилося представниками української політичної еміграції, зокрема, керівництвом «Стамбульської платформи», очільниками ДЦ УНР в екзилі, сто років тому стосовно можливого кінцевого удару по СРСР, «сходження українського сонця» (за Д. Дудаєвим) знаменуватиме не лише повернення українського Криму та визволення поневолених народів Кавказу, тюркських народів, але, в першу чергу, остаточний розкол і поразку путінської російської імперії.

Використані джерела та література:

1. Головний державний архів Служби зовнішньої розвідки України (далі – ГДА СЗРУ). ГДА СЗРУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 12617. Т. 1.
2. ГДА СЗРУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 12617. Т. 2.
3. ГДА СЗРУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 12617. Т. 3.
4. ГДА СЗРУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 12617. Т. 5.
5. ГДА СЗРУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 12617. Т. 6.
6. ГДА СЗРУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 12617. Т. 7.
7. ГДА СЗРУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 12617. Т. 8.
8. ГДА СЗРУ. Ф. 1. Оп. 1, Спр. 12617. Т. 9.
9. ГДА СЗРУ. Ф. 1. Оп. 1, Спр. 12617. Т. 15.
10. Дашкевич Я. Р. Турецько-українські взаємовідносини в першій половині XX століття. URL: <http://surl.li/enaai>
11. Окіпнюк В., Козлов Д. Таємний фронт Володимира Мурського. URL: <http://surl.li/dnjwj>
12. Підгірна Л.М. «Стамбульська платформа» УНР у 20–30-ті рр. XX ст.: Просопографічний портрет. *Наукові праці Кам'янець-*

- Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.* Кам'янець-Подільський, 2022. 251 с.
13. Соцков Л. Неизвестный сепаратизм. На службе СД и Абвера. Москва, 2003. 73 с.
 14. Скрипник О. Тасмний легіон української революції. Київ, 2015. 320 с.
 15. Власенко В.М. До історії міжвоєнної української політичної еміграції на Балканах. *Пам'ятки: археографіч. щоріч.* 2011. Т. 12. С. 123–144. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pam_2011_12_14
 16. Вронська Т.В. Інформаційний інструментарій розколу української політичної еміграції у міжвоєнний період: незасвоєні уроки минулого. *Інформація і право.* 2018. № 2 (25). С. 142–157. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Infpr_2018_2_17
 17. Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Центральний державний архів громадських об'єднань України; кол. упоряд.: В.С. Лозицький (керівник), О.В. Бажан, С.І. Власенко, А.В. Кентій. Київ: Парламентське вид-во, 2008. 928 с.
 18. Лотоцький О. У Царгороді. Варшава, 1939. 176 с. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Lototskyi_Oleksandr/V_Tsarhorodi.pdf
 19. Липовецький С. Далекосхідна місія. Боротьба ОУН за Зелений Клин. *Український тиждень.* URL: <https://tyzhden.ua/dalekoskhidna-misiia-borotba-oun-za-zelenyj-klyn/>

О.В. Воробей

к.і.н., науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

**ПОБУТОВІ ПИТАННЯ МИРНОГО НАСЕЛЕННЯ
ОТОЧЕНОГО ЧЕРНІГОВА (24 ЛЮТОГО 2022 –
02 КВІТНЯ 2022 р.) ЗА МАТЕРІАЛАМИ
ЕКСПЕДИЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

У статті розглядаються побутові проблеми цивільного населення Чернігова під час оточення російськими загарбниками в ході

повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України. За допомогою експедиційних виїздів та опитування цивільного населення мікрорайону Бобровиця у місті Чернігів зроблено висновки про основні побутові потреби та проблеми місцевих жителів під час активних бойових дій.

Ключові слова: Бобровиця, Чернігів, російсько-українська війна, побутові питання.

***Domestic Issues of the Civilians in Surrounding Chernihiv
(24.02.22–02.04.22.) According to the Materials of Expedition
Research***

The article examines the everyday problems of the civilian population of Chernihiv during its encirclement by Russian invaders during the full-scale invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine. With the help of expeditionary trips and surveys of the civilian population of the Bobrovytsia microdistrict in the city of Chernihiv, conclusions were drawn about the basic household needs and problems of local residents during active hostilities.

Key words: Bobrovytsia, Chernihiv, Russian-Ukrainian war, household issues.

Вторгнення російських загарбників на територію України змінило життя простого українця та й усієї наукової спільноти, яка займається вивченням різних історичних дисциплін. Унікальність нового досвіду сучасних істориків, етнологів, антропологів тощо полягає, зокрема, у можливості досліджувати війну через власне включене спостереження в її перебіг, через спілкування з її очевидцями та учасниками «по свіжих слідах».

Одним із важливих аспектів є дослідження побутових питань мирного населення Чернігова під час облоги міста 24.02–02.04. 2022 р. Дане дослідження ґрунтується на нових емпіричних даних, отриманих за допомогою експедиційних виїздів на деокуповані території півночі України, а також аналізі зафіксованих свідчень задля формування нової дже-

рельної бази матеріалів для ґрунтовнішого вивчення питань російсько-української війни 2022 р.

Ниже подано розгорнутий опис стратегій виживання, основних форм побутового дискомфорту населення та спроб виходу з нього, який вдалося здійснити за матеріалами експедиційних досліджень етнологів-волонтерів на території оточеного Чернігова у лютому–березні 2022 р. Усвідомлюючи, що зібрана інформація часто містить суб'єктивну оцінку ситуації, зауважимо й те, що усноісторичні записи є вкрай важливим джерелом для створення порівняльної бази щодо окресленої проблематики. Реалізація мети опису свідчень очевидців стала можливою внаслідок участі в науковому проєкті «Гуманітарні аспекти російсько-української війни 2014–2022 рр.: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання». Для наочного показу у тексті застосовуються оригінальні цитати очевидців, простою мовою, без виправлень, задля фіксації особливостей місцевих говірок. У списку джерел ми зберігаємо анонімність опитаних нами громадян та подаємо лише їх рік народження, дату та місце де було записано інформацію, щоб не завдати шкоди реципієнтам.

Аналізуючи свідчення людей, що проживали понад місяць в оточеному ворогами місті, під постійними обстрілами зауважимо аспект організації добросусідської допомоги. Задля реалізації даної мети, молодші мешканці збирали інформацію про усіх сусідів на вулиці, а також створювали групи у мережі Viber, щоб обмінюватися інформацією та мати можливість допомагати одне одному із задоволення побутових потреб в нових екстремальних умовах: «...я побежала по соседям, хотела создать какую-то группу в Viber-е, чтобы было какое-то общение и понимать, что здесь у нас происходит. Может быть там кому-то какая помощь понадобится. Ну там уже общаются, делятся чем-то, такое. Эта группа нам помогала, я до сих пор не знаю кто из ребят у нас подал свет, уже буквально через несколько дней, я так понимаю, что кто-то из ребят

ходил наверное, на эту трансформаторную будку, разбирался в электрике и починил нам свет» [1].

Жителі приватного сектору мікрорайону Бобровиця в Чернігові, які збиралися виїздити з міста, залишали сусідам усе необхідне для виживання, особливо продукти харчування. В даному вчинку прослідковуємо побутову мету, за можливості віддавати наявні харчі, тим, кому вони необхідні, задля запобігання їхнього псування у власному холодильнику.

Від початку повномасштабного вторгнення чернігівці, намагалися облаштувати свій житловий простір з максимальним комфортом та безпекою. Намагаючись зберігати спокій, містяни перегруповували меблі, виносили казани на вулиці, також облаштовували польові кухні. При облаштуванні підвальних приміщень на зразок бомбосховищ, люди турбувалися не лише за себе, але й інформували сусідів, що жили поруч, та не мали змогу облаштувати власні погребі, про існування у них такого укриття та можливість скористатися ним: «...мы понимали, что у нас там есть дополнительные источники воздуха. Стенка подвала выходит на гараж и там в один кирпич стенка, мы занесли ломы туда. Если что, чтобы выбить эту стенку. Открыли двери в гараж, соседей ближайших предупредили о том, что мы сидим в подвале. О том, чтобы ребята знали, что можно выбить эту стенку, освободили место. Продумывали, если вдруг завалит нам ход, то как мы будем выбираться» [1].

Опалювання містяни організовували, за допомогою твердопаливних котлів або «буржуйок». Мобільний зв'язок та інтернет чернігівці мали лише до 11 березня, потім дзвінки родичам стали неможливими. Найбільшого дискомфорту життя в умовах активних бойових дій завдавала відсутність центрального водопостачання. Вода з колодязів чи свердловин була в наявності у дуже невеликої кількості населення мікрорайону Бобровиця. А за умов інтенсивних артилерійських обстрілів з пускових установок «Град» переміщення навіть в

межах власного подвір'я було смертельно небезпечним процесом. Іноді, здавалося, містянам достатньо було кухля води, для особистої гігієни та напування домашньої птиці. В умовах крайнього дефіциту води, містяни добували сік з березового дерева для вжитку: «...уже благо весна, пробил берёзы, у нас 10 литров березового сока было. Чай попить и так вода. 10 литров каждый день считай у нас было. Соседи, на соседней улице пока они были, был генератор у людей, они включали, у них скважина, они добывали воду. Можно было подходить и брать, всем они разрешали. Приходили люди и кому нужно было, брали воду. Очень сдружились люди на улице» [1].

Приготування їжі відбувалося в основному на подвір'ях, за допомогою облаштованих польових кухонь. В умовах інтенсивних обстрілів готувати їжу було важко, довго та небезпечно для життя: «...всё бросается, тут свестит, тут эти банки стерелизуются. Тоже на этом огне, ну какие-то там условия, тоже ж кинул как-то в этот кипяток. Ну вообще, еще получились еще какие-то у нас и тушонки. Мясо не пропало, всё хозяйки привели до ладу. Ничего не пропадает. Вариш борщ, поставила зажарку тут фюююрш, полетело уже» [1].

Складнощі в оточеному Чернігові стосувалися і щодо заготівельних робіт, які здебільшого виконували чоловіки. Заготівля дров в умовах активних частих обстрілів була доволі складним завданням, також винесені вибуховою хвилею вікна потрібно було забивати фанерою, поліетиленовою плівкою чи ДВП. Подекуди, через обстріли дані дії потрібно було здійснювати повторно.

Особливо постраждав від обстрілу інший мікрорайон Чернігова, який місцеві називають «Кукушанка». В даній частині міста зафіксовано найбільше згорілих приватних будинків. Люди мусили певний час виживати без води і хлібу: «Мы жили без хлеба, без воды, пешеходный мост сгорел. Не было ни воды, ничего. Ходили, была на Щорса водичка и там еще

где госпиталь. Там еще была. Ходили туда еще. И представьте, пешком туда идешь, и волонтерская аптека была там, возле Щорса побитого. Вот так ходили. Вот так в очередях стоишь, чтобы какой-то килограмм крупы взять, и обстрел под “Голивудом”. Люди падают» [2]. Жителі мікрорайону приймали рішення про евакуацію в більш безпечні райони міста, або бомбосховища. Перебуваючи у даних бомбосховищах люди почувалися в безпеці, проте користування туалетом під час активних обстрілів теж ставило життя цивільних під загрозу, оскільки ці приміщення розташовувалися на перших поверхах шкіл, чи інших закладів над землею, або ж на вулиці. Щоб рідше потрапляти в такі ситуації, люди обмежували себе у їжі та воді: «Там їх [осколків – *О.В.*] повно, на полу вони попадали. А оттуда надо було бігти, то я кажу, шо не буду нічого їсти, щоб не ходять в туалет. То таке. А воно з переляку. І в туалет, і в туалет» [3].

Мабуть, окремої розвідки заслуговує волонтерський рух оточеного Чернігова. Згуртувавшись, отримавши дозвіл на переміщення містом в комендантський час задля роздачі гуманітарної допомоги населенню, волонтери під обстрілами здійснювали свою роботу. Даний вид допомоги у Чернігові був дуже добре організований: зібрано приблизні списки кількості населення по районах; у кожній групі охочих допомогти призначено окремих мікрорайон, за який вони відповідали. Іноді, через особливо активні обстріли, виконання завдань унеможливлювалося, адже військові не пропускали в потенційно небезпечні зони: «...були райони ближче до центру міста. До одної з головних вулиць, вони іще трохи мали можливість рухатися. До них частіше доїжджала гуманітарка, тому що туди можна було доїхати. А туди ми потрапили тільки після того, як військові звідти забралися і нам сказали, що тепер можете їхати. Тепер можна. Ми приїжджаємо, а там багатоповерхівка, стандартна така 9 поверхів, 5 під'їздів, вся оця штука. А люди сплять на землі під нею. Тому що будинок

згорів, все всередині згоріло. У них там трошечки є підвалу. Ні речей, ні одягу, вони сплять на голій землі, на бетоні. В них ні продуктів, ні води, ні світла, ні газу. Як вони там вижили, нікому невідомо. От люди сплять на землі вже два тижні в мінусову температуру. В нульову температуру. Вони опинилися в такій зоні, де військові нікого не пустять» [4].

Підсумовуючи зазначимо, що побутові питання мирного населення Чернігова під час оточення є дуже важливою і актуальною темою й натеper. Під час широкомасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України, знання які можуть нам надати чернігівці, що пережили оточення свого міста в холодну пору року і вижили, мають неабияке значення, як для наукової спільноти, так і для широкого загалу. Фіксуючи свідчення цивільних, науковці вводять в обіг нову інформацію про важливі аспекти стратегій виживання населення у ході російсько-української війни. Вижити і більш комфортно проживати можна було у приватному секторі, оскільки там працював принцип загально-сусідської допомоги та були значні запаси продуктів та консервації. Особливого дискомфорту населенню завдавала відсутність центрального водопостачання. Навесні воду замінювали використанням березового соку у їжу. Готування їжі відбувалося переважно на польових кухнях у дворах і часто було небезпечним для життя через активні обстріли. Велику частину «чоловічої» роботи виконувати теж було дуже складно, через обстріли. Люди, які втратили домівку і змушені були евакуюватися в більш безпечніший район міста, могли прогодувати себе виключно гуманітарною допомогою, отримати яку теж було складно в умовах авіанальотів і артилерійських обстрілів. Також фіксуємо побутові проблеми бомбосховищ, де люди змушені обмежувати себе в воді та їжі, щоб не користуватися туалетами, розташованими у небезпечних місцях.

Виокремлюємо діяльність волонтерського руху у Чернігові під час його облоги 24.02.–02.04.2022 року. Волонтери під-

раховували кількість населення по мікрорайонах та забезпечували його харчуванням. Проте, це було не завжди можливим, оскільки частина багатоповерхівок опинилася за нульовою лінією оборони і вижити в умовах активних обстрілів, в багатоповерхівках, без альтернативних комунікацій, які собі організовували мешканці приватного мікрорайону Бобровиця, було вкрай складно.

Використані джерела та література:

1. Записано Воробей Ольгою від респондентки 1981 року народження в місті Чернігові, мікрорайон Бобровиця, 14 травня 2022 року.
2. Записано Воробей Ольгою від респондентки 1965 року народження в місті Чернігові, мікрорайон «Кукушанка», 14 травня 2022 року.
3. Записано Воробей Ольгою від респондентки 1951 року народження в місті Чернігові, мікрорайон «Кукушанка», 14 травня 2022 року.
4. Записано Воробей Ольгою від респондентки 1993 року народження в місті Чернігові, 15 травня 2022 року.

ФІЛОСОФІЯ ТА ПРАВО

В.В. Анучіна

аспірантка

Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ СУБ'ЄКТНОСТІ ПОНЯТТЯ «ОСЬ-БУТТЯ» У СУЧАСНОМУ ГАЙДЕГЕРОЗНАВСТВІ

Метою цих тез є проблематизувати характер суб'єктивності, що фіксується Гайдеггером у понятті ось-буття у контексті екзистенціальної тематизації досвіду у «Бутті і часі», а також показати дві можливі стратегії розуміння суб'єктивності поняття ось-буття і найбільш поширені аргументи на користь другої стратегії інтерпретації – колективної суб'єктивності цього поняття. Таке бачення суб'єктивності Dasein могло б стати підґрунтям для подальших розвідок та фахових дискусій у сучасному українському гайдеггерознавстві.

Ключові слова: Dasein, фундаментальна онтологія, феноменологія, європейська філософія, гайдеггерознавство.

Approaches to Understanding the Subjectivity of the Concept «Dasein» in Modern Heidegger Studies

The purpose of these theses is to problematize the nature of subjectivity, which is fixed by Heidegger in the concept «Dasein» in the context of the existential thematization of experience in «Being and Time», as well as to show two possible strategies of understanding the subjectivity of the concept «Dasein» and the most common arguments for the second of these strategies – collective subjectivity of this concept. Such vision of the subjectivity of Dasein could become the basis for further researches and professional discussions in modern Ukrainian Heidegger studies.

Key words: *Dasein, fundamental ontology, phenomenology, European philosophy, Heidegger studies.*

Сучасне академічне гайдегеровознавство визначається двома традиціями розгляду одного з ключових понять усієї Гайдегерової філософії, а саме – поняття *Dasein* (далі – «ось-буття³»): як індивідуального та як колективного суб'єкту. При цьому, варто відмітити, що друга традиція є певною мірою маргіналізованою в українському гайдегеровознавстві, тому метою цих тез є звернути увагу на актуальність та припустимість такого прочитання цього поняття. Зокрема, такі авторитетні дослідники як Юрген Габермас («The Undermining of Western Rationalism through the Critique of Metaphysics: Martin Heidegger»), Роберт Брендом («Heidegger's Categories in "Being and Time"»), Джон Хогленд («Reading Brandom Reading Heidegger»), Даніела Вальєга-Ной («Heidegger's Contributions to Philosophy: an Introduction»), Хосеп Альсіна Кальвеш («The collective dimensions of Dasein»), К. Стрех («Intersubjectivity of Dasein in Heidegger's Being and Time: How Authenticity is a Return to Community»), Джонатан Салем-Вайсман («Heidegger's Dasein and the Liberal Conception of the Self»), Сільвія Бенсо («On the way to an ontological ethics: Ethical suggestions in reading Heidegger») доводять, чи, принаймні, розглядають як можливий такий варіант тлумачення даного поняття. В цій роботі ми запропонуємо кілька найбільш влучних, на нашу думку, «точок доступу» до ідеї про колективність «ось-буття», описаних цими дослідниками, і спробуємо узагальнити візію

³ Хоч попри розмаїття запропонованих варіантів («тут-буття»/«ось-буття»/ «присутність»), поки не існує остаточного консенсусу щодо єдиного відповідника, ми дотримуватимемося варіанту перекладу *Dasein* як «ось-буття», адже вважаємо цей відповідник найбільш вдалим з огляду на його можливість передання змістовної цілісності вихідного поняття [2, с. 139].

щодо того, які саме поняття Гайдегерового лексикону найбільш явно вказують на припустимість такої інтерпретації цього поняття.

Однією з ключових Гайдегерових тез періоду «Буття і часу» є наступна: відповідь на запитання про сенс Буття випливає із розуміння сенсу поняття «ось-буття» [1, s. 16]. Отже, розглядаючи Гайдегерові вчення, необхідно насамперед визначитися з тим, яку саме суб'єктність передбачає «ось-буття»: людину як біологічну істоту, індивідуальний суб'єкт як поняття, чи-то певну спільноту.

Одна з пропозицій щодо того, як слід тлумачити поняття «ось-буття» [3], полягає в тому, що це поняття є для Гайдегера означником особливого способу Буття, реалізованого людьми [4, р. 325]. Хогленд, опонуючи цій тезі, стверджує, що ця інтерпретація суперечить Гайдегеровому розумінню турботи як буття «ось-буття», враховуючи попередню заувагу Гайдегера, що Буття завжди є Буттям деякої можливої сутності [5, с. 422]. Щоб утримати «ось-буття» на правильній⁴ стороні онтологічної диференціації⁵, ми могли б представити його як поняття, що позначає відмітний тип сутності, спільної для усіх людей. Таке прочитання відповідає багатьом характерис-

⁴ Ми вважаємо, що поняття «ось-буття» посутньо визначається своїм онтико-онтологічним змістом та є відмінним від поняття *existence*, із яким його часто штучно ототожнюють [2, с. 144].

⁵ Перший [тип диференціації – *B.B.*], є лише іншим способом вираження онтологічної диференціації, – між онтичним і онтологічним, де перше стосується фактів про сутності, а друге – значення буття, того, як сутності є зрозумілими як сутності. Використовуючи цю технічну мову, ми можемо сказати про забуття буття як такого, кажучи, що історія західної думки характеризується «онтизацією» буття (практикою трактування буття як істоти). Однак, як пояснює Гайдеггер, тут, за словами у творі «Кант та проблеми метафізики», «онтичне знання ніколи не може самостійно спрямовувати себе «до» об'єктів, тому що без онтологічного... воно не може мати куди рушити» [3].

тикам «ось-буття», що їх експліцитно надавав сам Гайдегер [1, s. 14, 15], і, ймовірно, заслуговує на те, щоб називатися одним з найбільш конвенційних тлумачень цього поняття у вторинній літературі [5]. Тим не менш, потрібно бути уважним до того, про який саме тип суб'єктності нам йдеться. Адже «ось-буття» не слід розуміти як «біологічну людину». Його також не слід розуміти як «особу». Хогленд стверджує, що «ось-буття» – це «спосіб життя, який поділяють члени певної спільноти» [5, с. 423]. Так само, він додає, що саме способи життя в цьому сенсі мають основну структуру буття-у-світі. Люди, звичайно, не мають такої структури – вони внутрішньосвітові (intra-worldly). Розуміння буття спочатку і зазвичай втілюється в такий спосіб життя, який потім і є «ось-буттям». Саме тому Гайдегера, згідно цієї інтерпретації, так цікавлять тривога, буття до смерті та совість, які індивідуалізують «ось-буття». Результиуюча індивідуалізація – це те, що він називає автентичністю або належністю. «Ось-буття», а точніше, розуміння буття, яке воно втілює, належить якійсь окремій людині – у сенсі відповідальності за його [буття – *A.B.*] стійкість.

До того ж, Хогленд проводить цікаву паралель між «ось-буттям» та мовою як втіленнями ідеї колективності: «Досить гарна аналогія, яку сам Гайдегер згадує кілька разів, – з мовою. Мови, звичайно, спільні; але їх не слід ототожнювати ані з громадами, в яких ними говорять, ані з окремими мовцями, які ними говорять. Швидше, мови – це спільні «способи говоріння». Подібним чином, «ось-буття» – це своєрідний спільний спосіб життя, такий, що втілює розуміння буття» [5, р. 423].

Крім того, вартою уваги в цьому контексті є інтерпретація Гайдегерового поняття взаєморозуміння [Verständigung], що впливає з усвідомлення одного з ключових Гайдегерових екзистенціалів, «буття-в-світі», запропонована Ю. Габермасом: «Розглядаючи «буття-в-світі», ми показали, що голий суб'єкт, без світу, ніколи не дається. І тому ізольоване «Я», без інших,

так само не існує. Гайдегер розширює свій світоаналіз з точки зору міжособистісних стосунків, у які я вступаю з іншими. Як ми побачимо в іншому зв'язку, зміна перспективи від самотньої раціональної цілеспрямованості до соціальної взаємодії дійсно обіцяє висвітлити сам процес розуміння [Vershehen], який продовжує представляти світ як інтерсуб'єктивне спільне життєве тло. У мові, що вживається комунікативно, ми можемо знайти структури, які пояснюють, як відтворюється життєвий світ навіть без суб'єктів, так би мовити, через суб'єктів та їхню діяльність, орієнтовану на взаєморозуміння. Таким чином, питання про «хто» «ось-буття» подбає саме про себе – питання, яке Гайдегер фактично повертає до суб'єкта, який утворює світ «буття-у-світі» за автентичним проєктом його можливостей для існування. Життєвий світ, у який вбудовано людське існування, аж ніяк не породжується екзистенційними зусиллями «ось-буття», яке мовчки зайняло місце трансцендентальної суб'єктивності. Вона як би підвішена в структурах мовної інтерсуб'єктивності і підтримується в тому самому середовищі, в якому суб'єкти, здатні до мовлення і дії, приходять до взаєморозуміння про щось у світі [6, р. 149]. Отже, ми можемо переконатися в тому, що будь-який індивідуальний суб'єкт обов'язково потребує для свого існування кількох важливих компонентів: спільного життєсвіту (адже голий суб'єкт без світу ніколи не дається), мовної інтерсуб'єктивності (адже тільки в такий спосіб є можливим існування та взаєморозуміння окремих суб'єктів у спільному життєсвіті) і, відповідно, соціальної взаємодії.

Італійська дослідниця Сільвія Бенсо у своїй роботі, присвяченій онтологічній етиці та можливостям її розбудови на тлі Гайдегерової філософії, наводить ще одне поняття, а саме «рішучість» [Entschlossenheit], яке уможливило розуміння залученості, з необхідністю, «ось-буття» до спільного життєсвіту (що розкриває вже згадуваний Гайдегерів екзистенціал «буття-в-світі», і, відповідну неможливість його існування

поза спільнотою): «Відкриття «ось-буття» до свого буття змінює спосіб, у який воно як буття-у-світі відкриває світ, і спосіб, в який «ось-буття» існує як «буття-з» з іншими. Не світ – оскільки це все одно було б проявом метафізичної сили, – але спосіб «буття-у-світі» «ось-буття» стає іншим [...] Рішучість по відношенню до себе – це те, що в першу чергу дає можливість іншим, які є поруч, «бути» у своїй найглибшій потенційності-для-Буття, і розкрити свою потенціальність у турботі, яка виринається і звільняє. Завдяки відкритості для себе, отриманої в рішучості, «ось-буття» вчиться дозволяти іншим бути; тобто вчиться не панувати над усім і всіма, оскільки «ось-буття» «не є володарем істот». Йдеться не про те, щоб дозволити іншим бути через толерантність «ось-буття» – адже це метафізична та суб'єктивістська концепція, – а про те, щоб дозволити їм бути заради самого Буття та їхньої найглибшої потенційної можливості-Буття. Тут задіяне не «ось-буття», а Буття» [7, р. 168]. До того ж, вкрай важливою заувагою, яку робить Бенсо, є звернення до мови як медіума колективного, спільного у житті народу. Авторка зазначає, посилаючись на відомий Гайдегерів вислів «Мова – це оселя Буття», що «між буттям і людиною існує поділ, своєрідна життєва спільнота і спільність. Не тільки людина говорить, але й мова говорить сама собою, і її мовлення є більш первісним, оскільки як голос буття вона претендує на буття і звертається до себе не тільки словами, а й мовчанням. Мова людини є відповідною такому мовленню. Людина говорить у відповідь на мовлення Буття. Це означає, що її відповідь водночас етична – вона дозволяє Буттю бути – і онтологічна – вона впливає з Буття і відсилає назад до Буття. Але це також етично в Гайдегерівському розумінні – спосіб жити з Буттям у одному й тому ж середовищі» [7, р. 170].

Насамкінець, низку вельми значущих для розуміння колективної природи «ось-буття» понять згадує канадійський дослідник Джонатан Салем-Вайсман у своїй статті, присвяченій

зв'язку Гайдегерового «ось-буття» з ліберальною концепцією самості. Так, зокрема, спочатку він звертається безпосередньо до Гайдегера, який зазначає, що «наші долі вже були керовані наперед, зокрема, в тому, що ми сходимося один з одним в один світ в нашій рішучості до певних можливостей. Лише у спілкуванні та в боротьбі сила долі стає вільною [In der Mittelung und im Kampf wird die Macht des Geschickes erst frei]. Доленосна доля «ось-буття» [schicksalhafte Geschick] в- і з- його «поколінням» складає повну автентичну історизацію «ось-буття» [1, s. 384, 385]. Далі дослідник пояснює: «Причина, по якій Гайдегер постійно відмовляється від уточнення фактичного змісту можливостей «ось-буття», полягає в тому, що цей зміст завжди збирається з конкретної спільноти, в яку «ось-буття» було кинуто. Тут також важливо зазначити, що Гайдегер стверджує, що наші долі керуються, а не визначаються, наперед нашою спільнотою, і доля нашої спільноти вільна тоді й лише тоді, коли «ось-буття» може оспорювати чи стверджувати, навіть боротися за чи проти, того напрямку, яким рухається така спільнота» [8, р. 544]. Отже, можемо зробити проміжний висновок, виходячи з тез Салема-Вайсамана, про те, що до вже згадуваних раніше понять рішучості «ось-буття», спільного життєсвіту тощо, додається історичність, яка задається: 1) комунікацією і 2) боротьбою за свою долю «ось-буття». До того ж, «ось-буття» визначається відкритістю можливостей для свого існування, адже воно у своїй спільноті здатне змінювати долю цієї спільноти.

Отже, у нашому дослідженні ми звернули увагу на ті поняття Гайдегерового лексикону, які вказують на доречність розгляду інтерпретації поняття «ось-буття» як колективного суб'єкту. Зокрема, цими поняттями є «буття-в-світі», «взаєморозуміння», «буття-з-іншими», «рішучість», «історичність», «автентичність», «доля». До того ж, з концепції взаєморозуміння Гайдегер виводить проблематику мови, яка також є однією з можливих точок доступу до питання про колектив-

ність, оскільки мови можна визначити як спільні «способи говоріння» й, подібним чином, можна розглядати «ось-буття» як своєрідний спільний спосіб життя, а саме такий, що втілює розуміння буття. Розглянутий поняттєвий апарат ми можемо застосовувати для подальших більш детальних досліджень аспектів колективності поняття «ось-буття» у Гайдегеровій філософії періоду написання «Буття і часу».

Використані джерела та література:

1. Heidegger M. *Sein und Zeit*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann. 1976. 583 s.
2. Анучіна В. Проблематизація і модифікація феноменологічного поняття досвіду у фундаментальній онтології М. Гайдегера. *Філософська думка*. 2021. № 3. С. 138–148.
3. Wheeler M. Martin Heidegger. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2020 Edition)*, Edward N. Zalta (ed.). URL: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/heidegger/>
4. Brandom R. Heidegger's Categories in Being and Time. *The Monist*. 1983. No. 3. Vol. 66. P. 387–409.
5. Haugeland J. Reading Brandom Reading Heidegger. *European Journal of Philosophy*. 2005. No. 3. Vol. 13. P. 421–428.
6. Habermas J. The Undermining of Western Rationalism through the Critique of Metaphysics: Martin Heidegger. *The philosophical discourse of modernity: Twelve lectures*. 1990. P. 131–148.
7. Benso S. On the way to an ontological ethics: Ethical suggestions in reading Heidegger. *Research in Phenomenology*. 1994. No. 1. Vol. 24. P. 159–188.
8. Salem-Wiseman J. Heidegger's Dasein and the liberal conception of the self. *Political Theory*. 2003. 31 (4). P. 533–557.

Н. Павлик

аспірантка

Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України

ДОСВІД ТІЛЕСНОСТІ В ДЖАЙНСЬКІЙ ЙОЗІ ТРАДИЦІЇ ШВЕТАМБАРА

Йога є засадничою складовою релігійної практики джайнізму традиції шветамбара. Однак інтерес до йоги саме як послідовної системи психотехнік з'являється у джайнських авторів лише у постканонічний період (бл. VI–XII ст.). Для джайнів йогічна практика, спрямована на досягнення звільнення, неможлива без тілесного досвіду – контролю тіла і дихання – що передує подальшому спогляданню. Дослідження демонструє важливість ролі тіла в аскетичних практиках джайнських йогінів та аналізує застосування методів тілесності на шляху до звільнення.

Ключові слова: джайнізм, джайнська йога, тілесність, асана, пранаяма.

Bodily Experience of Yoga in Śvētāmbara Jainism

Yoga is a fundamental component of the religious practice of Śvētāmbara Jainism. However, interest in yoga as a consistent system of psychotechniques appears among Jain authors only in the post-canonical period (c. VI–XII CE). For Jains, yogic practice aimed at achieving liberation is impossible without a bodily experience, i.e. control of the body and breath, which precedes further contemplation. The study demonstrates the importance of the role of the body in the ascetic practices of Jain yogis and analyzes the application of corporeal methods on the path to liberation.

Key words: Jainism, Jain yoga, corporeality, āsana, prāṇāyāma.

Джайнізм традиції шветамбара, на відміну від більшості індійських філософсько-релігійних систем, не завжди розглядав йогу як систему психотехнік, тобто фізичних і психічних вправ, спрямованих на досягнення трансцендентних станів

свідомості, містичного самопізнання і духовного звільнення людини. Це пояснює багатовимірність йоги, яка містить різноманітні аспекти; залежно від контексту вони можуть проявлятися як аскетизм, психотехніка, містичний досвід, світогляд, традиція чи філософія [2].

Постканонічний період (бл. VI–XII ст.) в історії шветамбара джайнізму, представлений передусім філософським доробком Гарібгадри і Гемачандри, є дуже важливим історично, оскільки саме в цей час сформувався корпус текстів, що вказують на очевидний вплив йоги на релігійні практики [4, с. 12]. Ця доба наочно демонструє, що йогічна практика неможлива без тілесного досвіду, а саме – фізичних вправ і контролю дихання. Безперечно, перед аналізом внутрішніх споглядальних практик варто звернутися до тілесно-орієнтованих технік, які є частиною сотеріологічного шляху.

Цікаво, що ставлення до *асан* у джайнізмі досить обережне і навіть стримане. Відомо, що в канонічний період вони з'являються під «заступництвом» приборкання тіла (*kayakleśa*) – шостого типу зовнішнього *manasy*. Зокрема, у «*Daśaśrutaskandha*» згадуються такі положення тіла: *bhagawati*, *aupapatrike*, *dasarutaskanda* (VI. 3). До того ж вважають, що Магавіра досяг звільнення у позиції *goduhasana* [1, с. 17].

«*Yogaśāstra*» (XII ст.) Гемачандри стверджує, що для успішної практики споглядання потрібні йогічні пози (IV.123). Однак той факт, що до цього моменту *асани* не були характерною рисою джайнізму, свідчить про зовнішній вплив інших традицій на вищезгаданий текст. Хоча певні пози для споглядання можна зустріти в ранній період джайнської філософії, повноцінна гатха-йога була включена до джайнської духовної практики лише при школі Терапантхів у XVIII ст. [3, с. 365–382].

Гемачандра в «*Yogaśāstra*» детально описує дев'ять *асан*, включно з *paryāṅkāśana*, *vīrāsana*, *vajrāsana*, *abjāsana*, *bhad-rāsana*, *daṇḍāsana*, *utkaṭikāsana*, *godohikāsana* і *kāyotsargāsana*

(IV. 124–133). Більшість із них відмінні від класичного уявлення про гатха-йогу, хоча іноді вони мають однакові назви. Єдиним винятком є *kāyotsargāsana* – положення стоячи з опущеними руками, яке є канонічним для джайнської традиції. Зазвичай усіх тіртханкарів зображено в цій позі. Ця *асана* є найважливішою, оскільки саме в ній людина стає байдужою до свого тіла (IV. 133). Ймовірно, Гемачандра зробив це припущення на основі таких ранніх текстів, як «*Ācārāṅgasūtra*», «*Ācārāṅgacūrṇi*» і «*Ācārāṅgacūlā*» [2, с. 89, 480]. Такий широкий вибір *асан*, запропонований джайнським автором, є свідченням того, що «*Yogaśāstra*» пропонує нейогінам (мирянам) техніки, які спочатку були винайдені в аскетичному середовищі. Дуже важливим моментом є те, що серед них були і несидачі положення. Таким чином, опис Гемачандри є першим випадком, коли несидачі пози було названо *асанами*. Про значний вплив «*Yogaśāstra*» на подальшу традицію тілесної практики в джайнізмі свідчить той факт, що в трактаті «*Yogāsana*» (бл. XVIII–XIX ст.) названо вже 108 *асан* [5].

Тілесні практики «*Yogaśāstra*» також містять тантричний елемент, оскільки вони відтворюють вчення про три енергетичні канали: *īḍa*, *piṅgala* та *suṣūmna* (V. 61). Про прямий вплив класичної йоги і тантри свідчить також використання словесних формул – мантр – у сотеріологічних цілях. Зокрема, Гемачандра пропонує техніки візуалізації мантр (VIII. 1–5, 18–23). Разом з *пранаямою* мантри можуть пробудити як надприродні здібності (*siddhī*), так і наблизити до звільнення (*мокша*). Слід зазначити, що наразі дослідники не мають достатньо доказів про використання мантр у ранньому джайнізмі [2, с. 263].

У ранніх сутрах канонічного періоду джайнської філософії немає згадок і про різні види контролю дихання, відомих як *пранаяма*; вперше вони з'являються лише у Гарібгадри під назвою «*dīpra*» («*Yogaḍṛṣṭisamuccaya*», 57) і в роботах Гемачандри у XII ст. Наприклад, розділ V «*Yogaśāstra*» пред-

ставляє *пранаяму* як допоміжний сотеріологічний інструмент для звільнення. Зокрема, наголошено, що контроль дихання допомагає вилікувати всі хвороби та дізнатися час власної смерті. Це відіграло важливу роль у йогічній практиці не тільки джайнізму, але й багатьох інших індійських традицій. Перехід до *пранаями* під час освоєння *асан* рекомендовано як запоруку наближення до споглядання. «*Yogaśāstra*» наголошує: «Коли [пози йоги освоєно], деякі [вчителі] заохочують контроль дихання для здійснення *дг'яни*. Якщо їх не [практикувати] разом, розум і дихання неможливо контролювати» (V. 1).⁶

Хоча *пранаяма* виглядає як важливий елемент йогічної системи, її піддають критиці у разі застосування як окремого інструмента. Тоді вона стає перешкодою для звільнення («*Yogaśāstra*» VI. 4, 5, XII. 44), але водночас є хорошим засобом збереження здоров'я тіла та набуття надприродних здібностей. Багато індійських аскетичних традицій («*Chāndogya Upaniṣad*» (6.8.2), «*Yogasūtra*» (II. 53), «*Mataṅga-pārameśvara Yogapāda*» (2. 10 c–11d), «*Gorakṣaśataka*» (8–10)) вважають, що розум і дихання взаємозалежні, оскільки виконують однакову діяльність; вони змішуються як «вода з молоком» («*Yogaśāstra*» V. 2, 3). Стає зрозуміло, що приборкання розуму шляхом контролю дихання веде до звільнення [2, с. 132].

Заслуговує на увагу спостереження, що дихальні практики, запропоновані в «*Yogaśāstra*», є класичними прикладами традицій індійської йоги і вже присутні в коментарях В'яси до «*Yogasūtra*» Патанджалі (II. 49). Подібний опис також можна знайти у Вачаспаті Мішри, Бгоджі та, ймовірно, «*Atharvaveda*» [6, с. 198–213].

⁶ Переклад згідно із *A Handbook on the Three Jewels of Jainism: The Yogaśāstra of Hemacandra*. Translated and edited by Olle Qvarnström. Mumbai: Hindi Granth Karyalay, 2012.

Таким чином, постканонічний період джайнської філософії демонструє важливість ролі тіла в аскетичних практиках джайнських йогінів. Контроль тіла та дихання постає важливими методом на шляху до звільнення.

Використані джерела та література:

1. Sagarmal J. The Historical Development of the Jaina Yoga System and the Impacts of Other Yoga Systems on Jain Yoga: A Comparative and Critical Study. *Yoga in Jainism*, edited by Christopher Key Chapple. Abingdon: Routledge, 2016. P. 14–28.
2. Mallinson J., Singleton M. Roots of Yoga. London: Penguin Classics, 2017. 592 p.
3. Qvarnström O., Birch J. Universalist and Jainism: Jain Yoga of the Terāpanthī Tradition. *Yoga in Practice*, edited by David Gordon White. Princeton: Princeton University Press, 2011. P. 365–382.
4. Williams R. Jaina Yoga: A Survey of the Medieval Śrāvakācāras. Delhi: MBP, 1998. 296 p.
5. Yogāsana-Jaina (Unpublished manuscript held at the Rajasthān Prāchya Vidyā Pratishthān, Bikaner, Rajasthan). Kaivalyadhama Library. Accession no. R635Y8/15294.
6. Zysk K. G. The Science of Respiration and the Doctrine of the Bodily Winds in Ancient India. *Journal of the American Oriental Society*. 1993. Vol. 113. № 2. P. 198–213.

Д.Є. Афошина

аспірантка

Інститут філософії імені Г. С. Сковороди
НАН України

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІБЕРАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У дослідженні розглядається політичний та ідеологічний стан справ наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. в Україні. Підкреслюються

складність, розвиток і вплив ідей раннього лібералізму та соціалізму в українському контексті. Дослідження демонструє особливості поєднання в українському ліберальному русі ліберальних і соціалістичних поглядів на розвиток націй, а також соціальних, економічних і культурних запитів пригноблених і колонізованих націй.

Ключові слова: лібералізм, федералізм, мова, нація, космополітизм.

National Idea in the Ukrainian Liberal Discourse in the Late 19th – Early 20th Century

The study examines the political and ideological state of affairs in the late 19th - early 20th century in Ukraine, highlighting the complexity, development and influence of the ideas of early liberalism and socialism in the Ukrainian context. The research demonstrates the features of the Ukrainian liberal movement's incorporation of liberal and socialist views on the development of nations, as well as connecting the oppressed and colonized nations' social, economic and cultural demands.

Key words: Liberalism, federalism, language, nation, cosmopolitanism.

Лібералізм – одна із найвпливовіших політичних ідеологій, що стала основою сучасної політики не лише Європи, а й усієї Західної цивілізації.

У другій половині XIX ст. ліберальні ідеї поширюються у Європі, і, зрештою, проникають до українських інтелектуальних кіл. Варто зазначити, що попри свою впливовість в Європі протягом останніх століть, лібералізм є однією з найменш досліджених складових політично-філософської думки в Україні. У порівнянні з такими напрямками як націоналізм чи консерватизм, лібералізм видається таким, що не прижився на українському інтелектуальному ґрунті. Разом з тим, не можна стверджувати, що ліберальні ідеї не є органічними або не актуальними для української політичної культури. Протягом останніх десятиліть Україна активно заявляє про себе як про

історичну частину Європи, і, відповідно, прагне долучитись до її культурного простору.

На даний момент існує достатньо досліджень, присвячених проблемі українського лібералізму і окремим представникам цього напрямку. Серед них найвідомішим і найменш обділеним увагою є Михайло Драгоманов, чия заслуга полягає, серед іншого, в популяризації західноєвропейських ліберальних тенденцій, їхній адаптації до українського контексту та навіть критиці. До представників та прихильників ліберального руху часто відносять Максима Ковалевського, Богдана Кістяківського, Михайла Туган-Барановського, Агатангела Кримського та ін.

Попри те, що всі вищеназвані персоналії, на чолі з М. Драгомановим, вважаються діячами українського національно-визвольного руху, сам лібералізм як політична ідеологія в українському контексті нерідко асоціюється з імперськими наративами та сприймається критиками як не релевантний для інтересів самостійної України.

Одним із найсуперечливіших аспектів творчості як М. Драгоманова, так і його послідовників є ставлення до ідеї української національної держави. Як правило, саме М. Драгоманов є об'єктом критики українського лібералізму, адже він бачив Україну в складі модернізованої, федералізованої Російської імперії. З точки зору сьогодення, така позиція є не релевантною. Її піддавали критиці як сучасники, так і наступні покоління української інтелігенції.

Втім, федералістичну концепцію, що її відстоювали представники українського ліберального кола, варто розглядати у соціально-політичному контексті, в якому перебувала Україна у другій половині XIX – початку XX ст. Зокрема, на погляд Івана Лисяка-Рудницького, «сила федералістичної концепції полягала у її відповідності об'єктивному станові українського народу до 1917 р. Було очевидним, що поступ української національної справи залежить від еволюції Росії в цілому» [1].

М. Драгоманов, як і його однодумці, щиро вірив у необхідність українсько-російської співпраці, заснованої на справжній свободі та рівності обох сторін. З відстані часу добре видно, що ці надії виявились надто оптимістичними, але навряд можна вважати це серйозним закидом. Більш того, як відомо, курс на самостійну Україну було офіційно затверджено лише IV Універсалом центральної Ради 1918 р., тобто через 23 роки після смерті М. Драгоманова.

Вразливі місця федералістського проекту, не помітні сучасникам, очевидні з погляду сьогодення. Успіх проекту цілковито залежав від позиції російської нації. Російське інтелектуальне коло вважало територію та культуру України своєю, тому навіть «занадто м'яка», на погляд багатьох послідовників, позиція М. Драгоманова наштовхувалась на різке несприйняття у російських колег. Стосовно цього І. Лисяк-Рудницький пише: «Незважаючи на скептичне ставлення до російських революціонерів, він до останньої хвилини підтримував програму союзу між українськими та російськими прогресивними силами. Але не за горами був той час, коли інтелектуальні послідовники Драгоманова, навчені гірким досвідом, змушені будуть дійти висновку, що повний розрив із російською імперською державою – мета реалістичніша, ніж її демократизація та федералізація, і що справжньою альтернативою для України є або незалежна державність, або національна смерть» [1].

Звісно, справедливо було б зауважити, що ідея необхідності компромісу між національними та загальноросійськими інтересами не залишала національному руху шансів на амбітність та цілеспрямованість в досягненні мети. Проте ця хиба українського лібералізму була характерною для всього українського національного руху другої половини XIX ст., тому вважати її недоліком саме ліберального підходу в повній мірі не можна. Крім того, не варто забувати, що ідеї національного автономізму потрапили до українців разом з європейськими ідеями лібералізму і демократизму.

Ідея федералізму, попри теоретичну обґрунтованість, негативним чином вплинула на загальну мету українського ліберального руху. Цією метою була, перш за все, побудова демократичної держави з верховенством права та утвердженням засадничих прав людини.

І. Лисяк-Рудницький у праці «Драгоманов як політичний теоретик» зазначає, що М. Драгоманов змушений виходити за рамки класичного лібералізму саме у зв'язку з національними проблемами. По-перше, попри претензії на універсальність, ліберальна доктрина, сформована на початку XIX ст., на практиці опікувалась здебільшого інтересами середнього класу. Окрім того, ліберальна філософія розглядала національні питання переважно Західної та Центральної Європи, не маючи пропозицій для народів Східної Європи [2, с. 67].

Протягом другої половини XIX ст. хвиля ліберальних рухів почала спадати у зв'язку з встановленням конституційних держав у більшості країн та формуванням національних держав (зокрема, Німеччини та Італії). Найголовніші вимоги лібералізму видавались досягнутими.

І. Лисяк-Рудницький вважає, що М. Драгоманов болісно переживав занепад західного лібералізму, і водночас не бажав відступати від ліберальних принципів індивідуальної свободи, децентралізації влади та верховенства права. Дотримувався думки, що соціальний і національний рухи тісно пов'язані. Вважав, що не розуміння взаємозв'язку соціальних і національних питань є значним недоліком соціалістичних партій у Західній Європі [2, с. 62].

Загалом, драгоманівський підхід можна назвати синкретичним, адже він поєднує ліберальні погляди із соціалістичними, патріотизмом та космополітизмом. Втім, точкою опори і визначальним фактором політичних переконань М. Драгоманова, І. Лисяк-Рудницький вважає саме ліберальну ідею. Історик визначає драгоманівський лібералізм як доктрину, де свобода і життя людини є найвищою цінністю. Політично

вона виявляється в розширенні та зміцненні прав індивіда. «М. Драгоманов вважав безпеку особистої сфери важливішою за участь у створенні колективної політичної волі» [2, с. 53].

М. Драгоманов визнає права всіх груп людей, включно з національними, на самоврядування. Водночас, він вважає, що не варто шукати основоположну ідею культурно-політичної діяльності в національних почуттях та інтересах, оскільки це призвело б до плутанини суб'єктивних точок зору та історичних традицій. На думку філософа, сама по собі національна ідея не може привести людей до загальної свободи та правди; її не достатньо навіть для вирішення політичних справ. Натомість пропонує спиратись на передову наукову думку та загальнолюдські інтереси. М. Драгоманов, таким чином, не заперечує цінності національності, але й не підтримує націоналізм, надаючи перевагу космополітизму. Зокрема, у «Листах на Наддніпряську Україну» філософ пише:

«Я завжди повторював: космополітизм в ідеях і цілях, національність в основі і формі... Протягом тридцяти років я піднімав свій голос як проти російського псевдокосмополітизму, який нехтує українською національністю, так і проти українських націоналістів, які своїм відкиданням космополітизму ховають єдиний вірний показник поступу і національного відродження і відкривають двері шовінізму, ексклюзивізму та реакції» [3, с. 38].

Як провідний діяч національно-визвольного руху, М. Драгоманов здійснив величезний внесок у розвиток української національної культури. Попри космополітичні погляди послідовно відстоював право українського народу на розвиток мови та культури. Особлива заслуга М. Драгоманова полягає в проголошенні української мови засадничою цінністю та головною ознакою нації. Останню він розглядав переважно в суспільно-правовому аспекті, як вагомий фактор формування і розвитку громадянського суспільства, а відтак і перспективну основу для становлення демократичного устрою.

Аналогічних поглядів дотримується і Б. Кістяківський – громадський діяч і переконаний прибічник ліберальних ідей. Для Б. Кістяківського важливим є соціально-правовий аспект проблеми нації. Національні почуття, що повинні мати національну форму, він відносить до невід’ємних прав людини.

Окрім того, Б. Кістяківський вважає державу формою людської солідарності. Таке розуміння держави можна вбачати містком від загальної ліберальної політичної теорії до національного питання, адже і націю й будь-яку етнічну спільноту можна вважати формою солідарності певної сукупності людей. У цьому контексті національна проблема виявляється у філософсько-політичних роздумах Б. Кістяківського як проблема реалізації національних цінностей. Йдеться, насамперед, про право на розвиток національної культури. Для нього було очевидним, що загальнолюдські норми моралі, права, пізнання, художньої творчості повно і невимушено реалізуються лише в національних культурних формах [4].

Б. Кістяківський продовжує тенденцію обґрунтування незаперечного права на культурний розвиток, засуджуючи жорстку мовну політику та експансивний характер російської культури. Він, так само як і М. Драгоманов, не вважає національний характер держави необхідною умовою її розвитку, проте розглядає його як найбільш органічний спосіб консолідації суспільства і створення ефективного політичного дискурсу.

З одного боку, дійсно, ліберальні ідеї, поширені в українських інтелектуальних колах, так і не сформувались в окремий політичний рух. Окрім того, багато в чому погляди мислителів, яких можна віднести до українських лібералів, в подальшому виявились не надто релевантними для української політичної філософії. Після 1917 р. очевидним стає запит на утворення суверенної національної держави, тоді як існуючі ліберальні концепції фокусувались на ідеях федерації імперій, під владою котрих перебували українські

землі. Чимала частка критики лібералізму виходить саме з цього фактору. Проте, хоч деякі погляди українських лібералів на чолі з М. Драгомановим не пройшли перевірку часом, неможливо заперечувати їхній вплив на розвиток української національної ідеї та формування політичного дискурсу. Характерними рисами українського лібералізму є відстоювання природних прав індивіда, в тому числі національних, проголошення самоцінності мови та культури, бачення ліберального руху як способу задоволення одночасно національних та економічно-правових інтересів. В контексті ліберальних поглядів М. Драгоманов виступав на захист української мови та літератури, наголошував на необхідності її впровадження в освіті. М. Драгоманов і Б. Кістяківський сходяться на думці, що саме мова є основою національної культури.

Використані джерела та література:

1. Лисяк-Рудницький І. Четвертий універсал та його ідеологічні попередники. Історичні есе. Т. 2. URL: <https://libmir.com/book/349229-istorichni-ese-tom-2-ivan-lisyak-rudnitskiy/readf>
2. L. Rudnytsky I. Drahomanov as a Political Theorist. *A Symposium and Selected Writings of Mykhaylo Drahomanov*. 2nd ed. 1952. P. 51–86.
3. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. URL: <http://litopys.org.ua/drag/drag207.htm>
4. Даценко В. С. Національна ідея і принципи лібералізму в творчості Б. Кістяківського. *Вісник Черкаського університету*. Серія: Філософія. 2014. № 31. С. 33–41.

Ю.Р. Вацик

аспірантка

Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

МІСЦЕ ЕКЗИСТЕНЦІЙНОГО СТРАХУ СМЕРТІ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Національна ідентичність як відчуття приналежності до певної нації – це потреба, яка виникає з причин, що не завжди усвідомлюються самою людиною. Однією з таких причин є екзистенційний страх смерті, що породжує у людей несвідому потребу у долученні до історичного процесу, встановленню зв'язків з минулим та майбутнім нації. Долучення до ідеї нації у формі національної ідентичності пропонує індивідам можливість символічного безсмертя, а, отже, допомагає подолати страх усвідомлення власної кінечності.

Ключові слова: екзистенційний страх, національна ідентичність, теорія управління страхом смерті, колективна травма.

The Role of the Existential Fear of Death in the Formation of the National Identity

National identity is a feeling of belonging to a certain nation. And as a human's need, it arises for reasons that are not always understood by the person themselves. One of the possible reasons is the existential fear of death, which creates in people an unconscious need to join the historical process and establish connections with the nation's past and future. Joining the idea of a nation in the form of a national identity offers individuals the possibility of symbolic immortality and therefore helps to overcome the fear of realizing one's own finitude.

Key words: existential fear, national identity, terror management theory, collective trauma.

Смерть як феномен людського життя має характер амбівалентності. З одного боку, люди схильні свідомо уникати обдумування та обговорення теми смерті як такої, що ви-

кликає тривогу. Нездатність людей прийняти смерть в її екзистенційній та фізіологічній повноті трансформується, наприклад, в табування зображень смерті, як це відбувається з порнографією. Але, з іншого боку, смерть мовчазним спостерігачем впливає на несвідоме людських істот, формуючи їх світоглядні уявлення й моральні принципи. З несвідомого страху смерті народжуються релігійні переконання, відчуття належності до певної нації, різноманітні продукти людської культури – таке припущення висувається в сучасній теорії управління страхом смерті.

У 1973 р. культурний антрополог Е. Беккер видав книгу «Заперечення смерті», в якій, звертаючись до С. К'єркегора, О. Ранка та З. Фрейда, формує тезу, що людська діяльність значною мірою підпорядкована усвідомленню власної смертності та паралізуючому екзистенційному страху перед смертю. Людська культура згідно з Е. Беккером – продукт прагнення зберегти власне символічне безсмертя, а прагнення це витікає з усвідомлення конечності життя, неможливості уникнення смерті та, зрештою, страху смерті.

На підтримку цієї тези автор вводить поняття героїзму, тобто хоробрості зустрічі зі смертю. Люди настільки бояться зустрітися зі смертю, що той, хто мужньо дивиться їй в обличчя, стає героєм, який, як вважає Е. Беккер, «...був центром людської честі та визнання з часів, ймовірно, початку людської еволюції» [1, с. 35]. Такий героїзм як тип культурної самооцінки вимагає конструювання сенсу життя та смерті людини. Оскільки відсутність сенсу у таких екзистенційних феноменів одночасно і знімає людину з самозайнятого місця вінця природи, і болісно знецінює її жах перед смертю, яка, зрештою, виявляється безглуздою. Тобто прагнення до символічного безсмертя стає можливим завдяки самооцінці, здатності суб'єктивно оцінювати власну цінність в світі. Самооцінка одночасно змушує людину відчувати, що вона цінна, і разом з тим породжує тривогу через усвідомлення, що після смерті людина такої цінності вже не матиме.

Ідеї, висунуті у «Запереченні смерті», надихають соціальних психологів Ш. Соломона, Д. Грінберга та Т. Пишинського на розробку теорії управління страхом смерті, яку в сучасному вигляді вони презентували в 1986 р. Цією теорією автори намагаються пояснити людське прагнення до вічного життя, яке знаходить своє відображення у вірі в символічне безсмертя через відчуття національної ідентичності або в релігійній вірі в безсмертя душі.

Першою основою теорії управління страхом смерті є припущення, згідно з яким люди прагнуть надати сенс своєму життю через конструювання елементів культурного світогляду, таких як культурні ритуали, політичні та релігійні інституції тощо [2, с. 9]. Тобто, зазначають автори, незважаючи на крихкість сконструйованих переконань, у людей зберігається сильна внутрішня необхідність дивитися на життя як таке, що має сенс, вищу мету.

Відповідно до другої основи теорії, люди мають вважати цінним також і власне, індивідуальне життя, відтак вводиться поняття самооцінки. Автори продовжують розвивати думку Е. Беккера, і зазначають, що людська самооцінка покликана вберегти людей від болісного усвідомлення відсутності сенсу власного життя, що в подальшому породжує екзистенційний страх смерті. І, згідно з ключовим положенням теорії, з цього страху витікає прагнення символічного безсмертя, щоб захиститися від усвідомлення відсутності сенсу життя.

Найбільш очевидно прагнення до символічного безсмертя проявляється в релігійних системах. Деякі релігії, наприклад, прямо пропонують проект спасіння після смерті через переконання в безсмерті душі. Інші ж, на думку Е. Беккера, що посилається на роботу А. Гарінгтона «Безсмертник» вдаються до «негативної магії», стверджуючи, що вони не хочуть перероджуватись, хоча насправді хочуть безсмертя найбільше [1, с. 36]. Проте подібні вияви прагнення до безсмертя, що спровоковані страхом смерті, можна також віднайти і у

світських світоглядах, наприклад, усвідомленні власної належності – національної ідентичності. Символічне безсмертя в цьому випадку формується через встановлення психологічних зв'язків з людьми, місцями та епохами, за межами людської присутності та досвіду. Так, індивіди стають частиною майже безперервного історичного процесу, що допомагає їм подолати страх усвідомлення власної кінечності.

Зрештою, автори теорії управління страхом смерті зазначають, що саме потреба підвищення власної самооцінки через належність до певної групи зумовлює різного типу ксенофобію, як от розділення «ми–вони». Можна припустити, що «ми» маємо бути кращі, ніж «вони», щоб виправдати свою ексклюзивну причетність до своєї групи і не бути розчарованими у собі. З цього витікає припущення, що таке прагнення зрештою трансформується в таку форму соціальної приналежності, як націоналізм, а, отже, вимагає формування специфічного типу ідентичності для асоціації з належністю до ідеї нації.

Для авторів теорії управління страхом смерті є очевидним, що люди отримують відчуття символічного безсмертя через відчуття єдності з нацією, яка житиме після смерті індивідуальної особистості [2, с. 116]. Тобто національна ідентичність як спосіб створити зв'язок з нацією дає можливість індивідам, що ототожнюють себе з певною нацією, бачити себе частиною стабільної та тривалої спільноти, об'єднаної спільним походженням, баченням світу та майбутньою долею.

Проблема національної ідентичності є досить важливою й популярною для дослідження, мабуть, в кожній країні світу. Відчуття національної ідентичності як індивідуальної потреби належності до певної позачасової спільноти формує те, що можна назвати сучасними націями, оскільки головним завданням національної ідентичності зрештою постає розмежування світу на «ми–вони».

Національна ідентичність є соціальним конструктом, тому й на нації можна дивитись як на «уявні спільноти» (Б. Ан-

дерсен), або як на результат промислової революції (Е. Гелнер). Проте й до сьогодні обмеженими є дослідження, що присвячені впливові екзистенційного страху смерті на формування національної ідентичності як феномену загалом, та як формуванню окремо взятої національної ідентичності.

Лише протягом останнього століття на території України відбулися Голодомор з мільйонами жертв (в т. ч. ненароджених), радянські репресії, «червоний терор», Голокост, який через свою брутальність та відмінність від західноєвропейського отримав назву «Голокост від куль». Сьогодні в умовах війни російські військові, репрезентуючи власну національну ідентичність з притаманними їй цінностями, чинять геноцид українського народу на окупованих територіях. Безумовно, що такі травматичні події не можуть минути безслідно та не знайти свого відображення в історичній пам'яті народу, що їх пережив. На нашу думку, це також є складовим чинником для формування національної ідентичності українців.

Відтак нація як група людей є соціальним суб'єктом, який отримує колективну травму через пряме зіткнення з найбільш травматичними подіями, такими як смерть значної кількості людей за жахливих обставин. Український психолог, дослідник психології груп П. Горностаї у статті «Колективні травми: досвід усвідомлення і соціально-психологічні механізми долання» зазначає, що у випадку колективної травми «...групі цінності зазнають деструктивних змін, деформації, аж до повного руйнування. Група прагне їх захистити, щоб зберегтися як соціальний суб'єкт» [3, с. 99]. П. Горностаї вважає, що з відчуттям впливу колективної травматизації нація мусять працювати з цінностями, тобто удосконалювати, актуалізовувати їх задля збереження національної цілісності.

Таким чином, колективна травма, яка з'являється внаслідок зіткнення з масовою загибеллю членів свого суспільства, найбільше впливає на ціннісну сферу індивідів, яка, в свою чергу, є основою національної ідентичності.

Як соціальний конструкт національна ідентичність вимагає цілеспрямованого та усвідомленого конструювання її носіями. Важливим у цьому випадку є не тільки розуміння мети, що стоїть за проєктом національної ідентичності, але і розуміння причин її виникнення, як соціального феномену.

Однією із запропонованих перспектив погляду на причини появи потреби в співставленні себе з групою у вигляді національної ідентичності є теорія управління страхом смерті. Згідно з теорією, екзистенційний страх смерті індивідів є однією з ключових рушійних сил для формування національної ідентичності як можливості стати частиною історичного процесу та зберегти хоча б символічне безсмертя.

З метою детального дослідження факторів, що впливають на конструювання національної ідентичності, вкрай необхідна критична рефлексія таких історичних подій як геноциди, що призвели до колективної травми. Оскільки травматичний досвід соціального суб'єкта, яким виступає нація, без належної рефлексії має тенденцію передаватися наступним поколінням та творити їх світоглядні уявлення, моральні установки, зв'язки з минулим та майбутнім своєї нації.

Отже, страх перед смертю впливає на формування та життя не тільки індивідуальних особистостей, але і спільнот. Тому в дослідженнях проблеми національної ідентичності як соціального явища важливо розширити межі розуміння її природи та функцій. Необхідна критична рефлексія історичних подій, що стали джерелом колективної травми та осмислення екзистенційного страху смерті, як несвідомого, проте універсального страху людини.

Використані джерела та література:

1. Becker E. The Denial of Death. New York: Free Press, 1973. 357 p.
2. Solomon S., Greenberg J., Pyszczynski T. The Worm at the Core: On the Role of Death in Life. New York: Random House, 2015. 280 p.

3. Горностай П.П. Колективні травми: досвід усвідомлення і соціально-психологічні механізми долаття. *Проблеми політичної психології*. 2019. Вип. 8 (22). С. 89–114.

Л.М. Карачевцева

к.філос.н., науковий співробітник

Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

ЕКОФЕНОМЕНОЛОГІЯ ТА ЕКОЛОГІЧНА ЕТИКА

Нинішня світова екологічна криза, як і спричинений війною екоцид в Україні, спонукає до ґрунтовного перегляду етики й екології. Не лише підсилення настанови збереження довкілля, а й розроблення метафізичних питань про сутність життя і живого є на часі. Саме в цьому полягає важливість екофеноменології як нової екологічної етики й водночас метафізичного дискурсу про живе.

Ключові слова: екофеноменологія, екоцид, життя, живе, етика.

Ecophenomenology and Ecological Ethics

The current global environmental crisis, including war-induced ecocide in Ukraine, prompts a thorough review of ethics and ecology. It is time either to strengthen the guidelines for environmental protection, or to develop metaphysical questions about the essence of life and the living. This is precisely the importance of ecophenomenology as a new ecological ethics and at the same time a metaphysical discourse about the living.

Key words: ecophenomenology, ecocide, life, living, ethics.

Проблема екоциду і поворот до екофеноменології

24 лютого 2022 р. Україна вперше з часів здобуття своєї незалежності зазнала катастрофи повномасштабного військового вторгнення та опинилася в ситуації війни. Як наголошує українська дослідниця філософських проблем екології Тетяна

Гардашук, «війна є найбільш неприродним і антивітальним феноменом, у якому знищення природи, або екоцид, проявлено з граничною очевидністю» [1, р. 2]. Йдеться про те, що війна спричиняє не тільки загибель і страждання людей, не лише руйнує інфраструктуру та інші матеріальні ресурси, а також наносить непоправну шкоду навколишньому середовищу, природним екосистемам, флорі, фауні, сільськогосподарським угіддям тощо. Тому до злочинів, скоєних Російською Федерацією на території України, долучають і злочини проти природи. Сьогодні ми є свідками зумисної екоцидальної практики, яку агресор реалізує пліч-о-пліч з геноцидальною практикою знищення населення України.

Задля розуміння змісту теперішньої природної катастрофи, спричиненої війною, звернімося до історії поняття екоцид. Американський ботанік і спеціаліст із біоетики Артур В. Галстон (Arthur W. Galston) увів термін «екоцид» у 1970 р. на Вашингтонській конференції з питань війни та національної відповідальності (Ecocide Law: сайт URL: <https://ecocidelaw.com/history/>). Він запропонував використовувати цей термін для опису катастрофічних наслідків застосування хімічної речовини agent orange. Йдеться про суміш синтезованих дефоліантів і гербіцидів, розприскування якої над деревами й лісами спричиняє випадання листя. Завдяки цій дії американці виявляли позиції та маршрути в'єтнамської армії, яка ховалася у джунглях. Протягом 9 років американські військові розкидали близько 760 мільйонів літрів цієї хімічної речовини. Галстон твердив, що розприскування agent orange зруйнувало важливі екологічні ніші регіону. Як виявилось згодом, наслідки застосування суміші значно катастрофічніші: речовини, що входили до її складу, спричинили мутації та незворотні зміни в організмі людей, які контактували з хімікатами.

Сьогодні Україна стикається з не менш жахаючими реаліями. Агресор непоправно спотворює наше природне дов-

кілля. Повний перелік екологічних злочинів російської армії (як і інформацію про кількість загинлих з української сторони) буде оприлюднено після завершення війни. Утім, уже зараз відомо, що значна частина українських територій стала непридатною для життя, адже війна призвела до сильного забруднення води, повітря та землі. Станом на грудень 2022 р. задокументовано понад 2 200 злочинів проти довкілля, серед яких особливо помітною є масова загибель дельфінів у Чорному морі. За інформацією Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, від російської агресії вже постраждали об'єкти Смарагдової мережі «Кінбурнська коса», «Олешківські піски», «Каховське водосховище», «Нижній Дніпро», «Дніпровсько-Бузький лиман» та Рамсарські водноболотні угіддя «Дельта Дніпра» та «Ягорлицька затока» (сайт URL: <https://mepr.gov.ua/news/40888.html>).

З метафізичного погляду, саме війна, а не смерть, є антитезою життю й живому. Природна смерть може бути легкою; приходить як кінець і завершення життя, а не знищення його. Натомість насилля, сконцентроване у війні, спустошує життя, нищить його природну основу, підриває сили росту й відновлення. Це – антижиття, феномен зі зворотним сенсом. Без сумніву, Україна як держава опинилася в ситуації еко-екзистенційної, а не лише екологічної, кризи. Й, очевидно, що суспільний діалог про цінність живого, розроблення нової загальнодержавної етики збереження та відновлення довкілля мають провадитися (і, фактично, проводяться) вже зараз. Утім, є ще один аспект: екоцидальне лихо, з яким стикнулася Україна, неодмінно веде й до метафізичного запитування, постановки граничних питань про сутність живого.

Отже, еко-екзистенційна криза, яку переживає Україна, спонукає не просто до засудження агресивних дій і розроблення практичних програм з відновлення понівеченої природи, а веде до глибинного запитування про живе й неживе, природне й анти-природне, штовхає в бік розроблення еко-

метафізичного, разом з оновленням екологічного, дискурсу. Тому сьогодні йдеться про з'ясування, що таке життя у своєму граничному, або метафізичному, значенні, а не лише про переутвердження цінності збереження довкілля. На наш погляд, на цю роль претендує сучасний філософський напрям екофеноменології, який дедалі виразніше набуває форм нової екологічної етики.

Головні питання і стрижневі поняття екофеноменології

Екологічний поворот у феноменології, що його конкретизують як екофеноменологічний поворот до життя, означає феноменологічне осмислення виникнення життя і його різноманітних форм. Згідно з екофеноменологами, «життя» є стрижневим філософським поняттям, яке поглиблює передусім філософське розуміння буття: «бути» означає «бути живим», «жити». В екофеноменології поняття життя є універсальним, і як таке потребує філософського опису в усіх своїх вимірах – від матеріального до сакрального. З одного боку, екофеноменологія є новим напрямом у філософії, утім, вона спирається на античне, середньовічне й модерне осмислення цінності життя. Її витоки – у Гусерлевій феноменології, хоча екофеноменологія прагне вийти за установчі межі Гусерлевого вчення. Це – фундаментальне перефокусування на проблемі живого, де «природне» й «вітальне» є концептуальним ядром, навколо якого сформовано мережу понять і засадничих принципів. На загал, екофеноменологія – це ініціатива з переосмислення концепцій *телосу*, *логосу*, *ентелехії*, *онтопоезису* (себто властивості живим істотам сили росту, розвитку й самоіндивідуалізації) з метою фундаментального переформулювання стосунку між людиною, природою й культурою.

Особливості зазначеного філософського напрямку полягають у кількох відмітних ознаках. По-перше, це перехід від опису свідомості до опису життя, включно з аналізом природного й вітального. По-друге, це відхід від класичної теорії

інтенційності з метою докладнішого вивчення творчої сили уяви та спільної інтенційності. Також екофеноменологія бере до уваги результати науково-природничих дисциплін (як-от еволюційної біології, нейрофізіології) та включає їх до змісту своєї доктрини, хоча дискусії про життя й живе є ширшими за наукове пояснення життя. Іншою важливою ознакою екофеноменології є відхід від вивчення окремих соціальних, комунікаційних і мовних питань з метою віднайдення інтеграційного погляду на людину: екофеноменологія прагне побачити суть людського як логос життя і оприявнити унікальність людини у контексті всесвіту.

Історія постання екофеноменології як філософського напрямку

Як виникла екофеноменологія? У сімдесятих роках минулого століття талановита учениця Романа Інгардена Анна-Тереза Тим'єнєцка (Anna-Teresa Tymieniecka) започаткувала у США філософську програму феноменології життя – усупереч панівній в англо-американській традиції філософії мови й неопрагматизмові. Це був новий погляд на живе, природу, космос і творчість. Тим'єнєцка стала першовідкривачкою метафізично орієнтованої феноменології. Екофеноменологія є логічним продовженням цього напрямку і також убачає своїм головним завданням осмислення проблеми життя. Попри те, що в 70-х рр. XX ст. авторка назвала свою систему «феноменологія життя», у 2008 р. вона уточнила: «Насправді мій опис онтопоезису є екофеноменологією. Онтопоезис сягає самого зародка екології: розвитку й генезису. Я опублікувала кілька есе, дотичних до цієї теми. У «Пристрастях землі» [Analecta Husserliana, том LXXI] я демонструю: людина є екологічним плодом, людину формує земля, і людина всмоктує соки землі. Я також писала про космос і космічні залежності людського розуму та людського розвитку. Як бачите, самоіндивідуалізація життя, яка є основним інструментом онто-

поезису, спирається на закон космосу і землі. Це найфундаментальніша екологія, яку лише можна розробити. Тож ми щойно торкнулися суті моєї філософії, її основи – себто людського стосунку до землі й космосу» [2, р. 5].

Отже, феноменологію життя було поступово сконкретизовано як екофеноменологію. Зазначмо, що наразі простежується тенденція ототожнювати терміни «феноменологія життя» та «екофеноменологія» із приміткою, що остання є зрілою версією феноменології життя.

Головні тези феноменології життя Анни-Терези Тим'єнської

Якщо виділити стрижневі тези доктрини, представленої Тим'єнською, то варто почати з того, що авторка утверджує дійсність як цілісність, де один елемент всесвіту пов'язаний з іншим та водночас з усією сукупністю елементів загалом. Цю цілісність утілено у всеохопній мережі життя – ланцюзі усіх живих організмів, включно з людиною. Ця мережа є плодючою матрицею для взаємного розвитку всієї сукупності можливих характеристик і ознак. Розробляючи свою тезу, Тим'єнська розширює горизонт взаємодії людини і світу поза планетарні межі, сягаючи всесвіту. Згідно з нею, людські здібності і спроможності є еволюційним сенсом універсуму, а не лише індивідуальним здобутком людини. Водночас авторка пом'якшує радикальність своєї антропоцентричної настанови, кажучи, що людина не ізольована, вона перебуває у єдності з усім живим й засадничо залежить від космічних законів.

Одним із головних понять доктрини Тим'єнської є *imaginatio creatrix*, тобто творча сила само-індивідуалізації. Через *imaginatio creatrix* авторка пояснює «феноменологічний реалізм можливих світів», твердячи, що людину не пояснити у термінах наявного, адже вона повсякчас перебуває на вістрі дійсного й можливого. *Imaginatio creatrix* є конститутивною

рисом людини: зокрема, творча сила уяви є вихідною щодо інтенційності свідомості, а не навпаки. Ба більше: людська творча дія є сполучною ланкою між розумом і життям, теорією і практикою [3, р. 199–203].

Сьогодні феноменологія життя як окрема філософська течія, інспірована Анною-Терезою Тим'єнєцькою і розвинута авторами феноменологічного щорічника *Analecta Husserliana*, висуває та обстоює такі судження.

1. Наявність у людини свідомості свідчить про те, що існуючи, людина здійснює свою самоінтерпретацію і є співучасником життя, а її творча сила є засадничою для будь-яких дальших людських дій.

2. Творча сила у процедурі феноменологічного епохе «призупиняє» саму даність. Вона не проблематизує очевидності свідомості, утім, трансформує погляд на спільну для всіх істот динамічну дійсність, схоплену як потік життя.

3. У центрі уваги феноменології життя перебуває онтопоетична прогресія життя, а також рух самоіндивідуалізації та спонтанність самопродукування. Час і рух у них є нероздільними; вони лежать в основі продуктивного розвитку життя.

4. Людина є водночас як унікальним функційним комплексом, так і найвищою інтелектуальною та моральною метою у продуктивному розвитку життя [4, р. 5].

Особливість екофеноменології як екологічної етики

Узагальнюючи опис стрижневих проблем і понять феноменології життя, можна підсумувати: феноменологія життя запитує про сенс еволюції цілого всесвіту, про онтопоезис і логос життя, і це дає змогу по-новому окреслити місце людини в космосі. Крім того, ця феноменологія запитує про останній сенс еволюції – себто про людину, наділену розумом і моральним почуттям. Методологічно ця доктрина дотримується голістичного підходу.

У версії екофеноменології зазначена філософська програма набуває рис екологічної етики: зокрема, вона акцентує доко-нечність екологічної солідарності. Всюдисущість кліматичної кризи, яка загрожує Землі, посилює нагальність такої солідарності. Це спонукає екофеноменологів розробляти для опи-су стосунку «людина – світ» нові терміни, які б охоплювали індивідуальне й колективне, суб'єктивне та спільне. Зокрема, дослідники пояснюють «ми-свідомість» як акти творчої само-індивідуалізації у горизонті спільносвіту, або «ми-світу», а не лише як спільну інтенційність. На загал, вони наголошують на важливості нового екологічного праксису, де емпатія й аль-труїзм щодо природного довкілля знаходять своє місце.

Використані джерела та література:

1. Gardashuk T. Is Russian Aggression in Ukraine Ecocide? *Envigogika*. 2022. Vol. 17. № 1. P. 1–6. URL: <https://envigogika.cuni.cz/index.php/Envigogika/article/view/642/875>
2. Eco-Phenomenology: Life, Human Life, Post-Human Life in the Harmony of the Cosmos. *Analecta Husserliana*. Vol. CXXI / Smith W., Smith J., Verducci D. (eds). Springer, 2018. 579 p.
3. Cecilia Lafuente M.A. From Anna-Teresa Tymieniecka's Eco-Phenomenology to Paul Ricoeur's Hermeneutics. The Role of the Human Being in the Global Context of Cosmos, Chaos and Evil. *Eco-Phenomenology: Life, Human Life, Post-Human Life in the Harmony of the Cosmos*. *Analecta Husserliana*. Vol. CXXI / Smith W., Smith J., Verducci D. (eds). Springer, 2018. P. 126–191.
4. Küle M. The Importance of Eco-phenomenology in the Understanding of the Pandemic Crisis – New Turns and Concepts. *The Development of Eco-Phenomenology as An Interpretative Paradigm of The Living World*. *Analecta Husserliana*. Vol. 124 / Verducci D., Küle M. (eds). Springer, 2022. P. 3–24.

А.О. Кулик
аспірант

Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

ПОНЯТТЯ ОСОБИСТОСТІ У ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX ст.

Важливу роль у дослідженні поняття особистості людини належить саме феноменологічній філософії. Відоме протистояння феноменологів та позитивістів в першій половині XX ст., підштовхнуло до більшого розуміння і дослідження «життєвого світу» особистості. Адже, щоб зрозуміти і пояснити, що відбувається в суспільстві, потрібно, в першу чергу, зрозуміти, що діється на рівні особистості, в її свідомості. Засновник феноменології Е. Гуссерль не зміг завершити свій проєкт «трансцендентальної особистості», що, на його думку, є можливістю виправити, а також розширити попередні описи трансцендентальної суб'єктивності. Цей проєкт продовжили його учні Е. Штайн, М. Шелер, Д. фон Гільдебранд.

Ключові слова: феноменологія, антропологія, особистість, трансцендентальний суб'єкт, життєсвіт, персоналізм.

The Concept of Personality in the Phenomenology in the First Half of the 20th Century

Phenomenological philosophy plays an important role in the studied concepts of human personality. The well-known confrontation between phenomenologists and positivists in the first half of the 20th century led to greater understanding and research of the "Lebenswelt" of the individual. After all, in order to understand and explain what is happening in society, it is necessary, first of all, to understand what is happening at the level of the individual, in his consciousness. The founder of phenomenology, E. Husserl, could not complete his "transcendental personality" project, which in his opinion, is an opportunity to correct, as well as expand, previous descriptions of

transcendental subjectivity. But this project was continued by his students, such as: E. Stein, M. Scheler, and D. von Hildebrand.

Key words: *phenomenology, anthropology, personality, transcendental subject, life world, personalism.*

Як відомо, феноменологія не обмежується лише філософією Е. Гуссерля. Навколо нього створюються: певний «феноменологічний рух» зі своїми доробками і власними сформованими ідеями; феноменологічний метод як ключ до специфічного виховання мислення і чуттєвості. Мета методу, як його розуміли перші феноменологи – навчатися схоплювати ті феномени, які мають місце безпосередньо у свідомості, мисленні та діяльності або досвіді людини. Погоджуюся з сучасним українським філософом А. Богачовим, що «феноменологія є методом досвідного обґрунтування всього можливого знання» [1, с. 87].

Феноменологів цікавить сама свідомість, яка розглядається в якості основного предмета філософського аналізу поступового переходу від свідомості до досвіду. Ранні описи трансцендентальної феноменології свідомості відчинили сферу концепту особистості для подальших досліджень в філософії, соціології, психології, але глибинний вимір суб'єктивності спочатку не враховували. Особистість багатовимірна. Тому дослідження в цій царині нині продовжуються.

Е. Гуссерль намагався виправити цей недолік, починаючи з його генетичної фази. Він зрозумів, що існують серйозні обмеження для опису суб'єктивності в термінах Я-суб'єкта і ввів такі поняття як «особистість» та «монада», щоб описати історію життя «трансцендентального суб'єкта» і спільноти, в якій живе людина, і навіть її етичний та аксіологічний вимір. Ці розробки продовжили Д. фон Гільдебранд та М. Шелер.

Засновник феноменології пише: «Усе, що стосується мене самого, наскільки я знаю, стосується також усіх інших людей, яких я знаходжу наявними в моєму навколишньому світі. Досліджуючи їх як людей, я розумію і сприймаю їх як

Я-суб'єктів, що пов'язані з їхнім природним навколишнім світом і одним з яких є і я» [3, с. 64]. Тому існувати в світі в якості трансцендентального суб'єкта (а кожний трансцендентальний суб'єкт є особистістю), означає мати привілеї створювати власний світ, де я можу розсіювати або розповсюджувати свою суб'єктивність, тобто виникає можливість генерації я-ми-зв'язків в світ-особистостей. Інші Я існують для мене не тільки як суб'єкти в світі, але і такими, що я їх сприймаю як тіла аналогічно іншим речам навколо мене і «оселяю» в ці тіла деяку свідомість, яка буде сприйматися мною як особистість.

Для Е. Гуссерля, особистості як «монади», що створюють певні механізми комунікацій між собою і вправно живуть в спільному для усіх монад світі. Цей світ є інтерсуб'єктивним, існує для кожного та доступний для кожного в своїх межах. Слід згадати, що Е. Гуссерль був не першим мислителем, хто звернувся до теми інтерсуб'єктивності та Іншого. Раніше за нього це зробили: М. Бубер та Г. Марсель. Світ, в якому я живу, насамперед є й нашим спільним світом, де кожний існує для себе і водночас для іншого. Кожний трансцендентальний суб'єкт має власний досвід, свою унікальну індивідуальну особливість і свій «інтимний» спосіб існування. Тож «трансцендентальне життя» особистості в своїй унікальності сигналізує про наявність доступу до нового виду досвіду.

Трансцендентальна феноменологія Е. Гуссерля демонструє, що особистості за своєю природою і специфікою є раціональними на більш глибокому рівні. Сама структура особистісного досвіду побудована відповідно до норм раціональності. Ці норми становлять внутрішній обов'язок особистості прагнути саме раціонального і духовного здійснення свого життя.

Е. Штайн, учениця і асистентка Е. Гуссерля, наслідуючи трансцендентальну феноменологію свого вчителя, розмірковувала про особистість як «вільну духовну особу», що

наповнює своє життя цінностями. Саме цінності є орієнтиром для самовдосконалення людини, де можна «бути собою», зрілості особистості і усвідомлення відповідальності за своє життя. Людина є вільною тоді, коли вона наважилася на правдиве тут-буття, здійснила екзистенційний стрибок у тут-і-тепер. Німецька філософія розглядає людину як матеріальне тіло (зовні), і як духовну істоту, що має неповторний і унікальний внутрішній світ.

Філософію особи Е. Штайн можна розглядати як феноменологію душі і тіла, де головну роль відіграє ще й містичний аспект. За усіма діями людини, на думку Е. Штайн, спостерігає і верховодить Логос: «Людина є тільки через Бога, і являється тим, чим вона є, через Бога. Бо вона є духом, і як дух вона може пізнавати світлом розуму, тобто образом Божественного Логосу» [4, с. 7]. Людина належить до буття не тільки розумом, але й усім своїм єством. Людина постає не тільки істотою, але і творцем.

Для Е. Штайн і Д. фон Гільдебранда, особистість не є «монадою без вікон і дверей», а навпаки – особистість прагне і марить самореалізацією, трансцендує саму себе, щоб бути вільною і незалежною, народжується від Бога і має свій мікрокосм. «Ядром особи» є духовність, чим й виражається можливість безмежного трансцендування особистості. Життєсвіт особистості динамічний і реалізований, якому неможливо нав'язати щось безвідповідальне, хаотичне або неконтрольоване. Цінність життєсвіту полягає в тому, що він персональний, контрольований і відповідальний.

М. Шелер, йдучи іншим шляхом, розширює поле феноменології, застосовуючи метод до сфери етики, філософії релігії і філософії культури. Німецький філософ воліє не говорити про феноменологію суб'єктивності, а розвиває власну феноменологію особистісності, де на місце суб'єкта він ставить особистість. Для нього особистість – це самотня непроникна монада, реальність якої недосяжна сприйняттю іншого.

Людина є такою істотою, що постійно проводить межі, і водночас вона здібна виходити за окреслені межі. Особистість знаходиться у вищій царині самого буття, тобто в Бозі. Жити для Бога означає – боротися і перемогати в Ньому і разом з Ним для Його самоздійснення у світопорядку. Людина як «центр духа» є «місце» становлення Бога.

Релігійна свідомість завжди направлена на ідеальну цінність, яка пізнається лише апіорним методом. Будь-який досвід є лише частиною цілісного духовного світу. Особистість яка шукає зв'язок з божеством, вирішує етичні питання, пізнає світ і себе в ньому, набуває свій особистісний духовний світ, трансцендує, створює щось своє і нове, повинна здійснити «прорив». Тобто, мобілізувати всі свої життєві сили і скерувати у напрямок своїх трансцендентних цілей. «Кожне пізнавальне Я є водночас морально діючим Я, і те Я, яке повинно визначити своє відношення до цілого Всесвіту, його кінцевого походження та мету» [5, с. 302]. Особистість є єдиною сутністю у Всесвіті, завдяки якій світ отримує свою самосвідомість.

Мета людського життя не є гонитвою за матеріальними благами і душевним комфортом. Сенс життя людини направлений на святість, що і є найвищою цінністю. Для О. Фінка і М. Шелера святість саморозкривається в праці та освіті. Праця – оцивілізує людину, освіта – обдаровує дух не тільки пізнанням, але й «прищеплює» добро, красу, милосердя, любов і святість. Праця не повинна перетворювати людину в сіру матерію. Людина повинна залишатися господарем своєї праці. Створюється певний мікрокосмос, який взаємодіє із світом і Богом, а особистість є співучасником «життєвого світу» інших особистостей.

Д. фон Гільдебранд, розвиваючи реалістичну феноменологію А. Райнаха і метафізику аналізу сутностей М. Шелера, вважав, що саме любов пробуджує в людині найголовніше – людяність. Це той ціннісний орієнтир, що формує в людині

особистість. Людяність не просто риса характеру особистості, це повнота і здійснення співпереживання, милосердя і любові. Людина приречена любити. Саме любов є тим балансом духовності і волі особистості, що спонукає її до рішучості просто «бути». Особистість формується навколо «генератора» любові, належності до надособистого через творчість і віру.

Для Гільдебранда, людина яка увібрала в себе всі якісні цінності в світлі віри та смирення є «світом у собі». Слід зазначити, що феноменологічна традиція намагається відшукати і побудувати певні механізми прояснення природи людини як автономної істоти, яка сама (з)може реконструювати свою сутність, і тим самим, описати особистість як таку. Саме тому М. Шелер розглядав історію в людині, а не людину в історії, бо історичність буття людини відносна перед обличчям онтологічних вічних цінностей.

Персоналізм Д. фон Гільдебранда розкриває «певну роль у формуванні характеру особистості, що складається з впливів, яких людина зазнає ззовні. Ці впливи включають її освіту, оточення, в якому вона живе, любов, яку отримує, чи гніт, від якого страждає, осіб, які впливають на неї, книжки, які вона читає, світ, яким вона пересувається» [2, с. 329]. Особистість вільно трансцендує, мінає шляхи примусу об'єктивації в світ, стає вільною, і при цьому виникають певні «я-ми-зв'язки», що й формують світ-особистостей. У Е. Штайн, особистість – це «самоопановане бадьоре Я», і в такій особистості зростає знання про власне Я, а також – рішучість і мужність, зрілість і відповідальність. Зазначу, що Е. Штайн власним життям продемонструвала світові, що означає бути особистістю і Людиною.

Виявити власну реальність Я, через певний досвід себе, це особливий модус реальності як такої. Цей момент і досягається особистістю. Тобто, якщо конституювати будь-які вчинки людини (особистості), погані чи хороші, то модус реальності вказує на глибину самосприйняття Я, де всі вчинки переос-

мислюються і оцінюються. Досвід себе – це і пізнання себе. Особистість постійно займається самоосвітою, пізнає світ і себе в ньому, змінюється зовні і усередині, невимушено комунікує. Комунікація особливо важлива для особистості, бо в мовленні можна описати себе як Я-особистість, так і світ-особистостей. Творча особистість має своє покликання, а творчість – це безцінний дар. Вміння «почути» і усвідомити своє покликання є правильно здійснитися, віднайти «своє» місце в цій реальності.

Г. Марсель взагалі не ототожнював «Я» і особистість, вважаючи, що «Я» властиво лише самолюбванню, а особистості властиво поняття *la disponibilité*, тобто вміння почути заклик іншого і відповісти на нього творчою вірністю й швидкою самовіддачею. «Я» лише можливість особистості, ніби ще непрокинута особистість. Без певного «кличу», людина «глуха». Покликання і є тим внутрішнім «голосом», що бадьорить і пробуджує особистість. Реалізованість вирівнює буття. Пробудження особистості досягається ще й у вмінні почути заклик, що шепоче або вигукує інший. Таким чином, особистість для феноменологів це завжди відповідальні вчинки, власний особистий «підпис», зрілість, відкритість до закликів і здібність до «прориву».

Використані джерела та література:

1. Богачов А. Філософська герменевтика. Київ: Курс, 2006. 405 с.
2. Гільдебранд фон Д. Етика. Львів: УКУ, 2002. 445 с.
3. Гусерль Е. Ідеї чистої феноменології і феноменологічної філософії. Харків: Фоліо, 2021. 348 с.
4. Штайн Е. Будова людської особи. Лекція з філософської антропології. Жовква: Місіонер, 2011. 192 с.
5. Scheler M. Frühe Schriften. Gesammelte Werke. Band 1. Bern: Franke Verlag Bern und München, 1971. 434 s.

В.В. Богданова

аспірантка

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН
України

ВІЙСЬКОВІ ДІЇ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Враховуючи велике значення інституту звільнення від відповідальності та відсутність комплексних досліджень підстав звільнення від господарсько-правової відповідальності в умовах воєнного стану, юридична визначеність «форс-мажору», його особливостей, порядку засвідчення, документи за результатом такого засвідчення, інструментів доказування вказаних обставин у позасудовому та судовому порядках визнається актуальним та необхідним.

Ключові слова: звільнення від господарсько-правової відповідальності, військові дії, форс-мажор.

Military Actions as a Ground for Exemption from Economic and Legal Responsibility

Considering the great high priority of the institution of exemption from liability and the lack of comprehensive studies of the grounds for exemption from economic and legal responsibility under martial law, the legal definition of force majeure, its features, the certification procedure, documents based on the result of such certification, evidential tools of the specified circumstances in non-judicial and judicial procedures shall be declared as relevant and necessary.

Key words: exemption from economic and legal responsibility; military actions, force majeure.

У тлумаченні ст. 193 Господарського кодексу України, господарське законодавство містить загальні умови виконання зобов'язання, що полягають у його виконанні належним

чином відповідно до закону, інших правових актів, договору, а за відсутності конкретних вимог щодо виконання зобов'язання – відповідно до вимог, що у певних умовах звичайно ставляться. Це правило є універсальним і підлягає застосуванню до виконання як договірних, так і не договірних зобов'язань. Недотримання ж таких умов виконання призводить до порушення зобов'язання.

За змістом ч. 2 ст. 218 Господарського кодексу України, у разі якщо інше не передбачено законом або договором, суб'єкт господарювання за порушення господарського зобов'язання несе господарсько-правову відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин за даних умов здійснення господарської діяльності.

Відповідно до ч. 1 ст. 617 Цивільного кодексу України, особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили.

Детальне обґрунтування поняття форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) міститься у ч. 2 ст. 14–1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» відповідно до якої форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) є надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами, зокрема: загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна.

Введення на території України воєнного стану призвело до руйнації господарських відносин, внаслідок чого виконання зобов'язань суб'єктами господарювання стало неможливим або значно ускладненим. На практиці постало питання звіль-

нення суб'єктів господарювання за порушення договірних зобов'язань, що мало наслідком виникнення певних складнощів у тлумаченні ч. 2 ст. 218 Господарського кодексу України.

Торгово-промисловою палатою України було оприлюднено лист № у2024/02.0-7.1 від 28.02.2022 р., яким повідомлено, що військова агресія Російської Федерації проти України є форс-мажорною обставиною (обставиною непереборної сили). Для засвідчення форс-мажорних обставин Торгово-промислова палата України підтверджує, що зазначені обставини з 24.02.2022 р. до їх офіційного закінчення є надзвичайними, невідворотними та об'єктивними обставинами для суб'єктів господарської діяльності [1].

Таке рішення Торгово-промислової палати України значно спростило процедуру засвідчення форс-мажорних обставин та їх застосування на практиці у договірних відносинах. Водночас, форс мажорні обставини не мають преюдиціальний (заздалегідь встановлений) характер. При їх виникненні сторона, яка посилається на дію форс-мажорних обставин, повинна це довести. Сторона яка посилається на конкретні обставини повинна довести те, що вони є форс-мажорними, в тому числі, саме для конкретного випадку. Виходячи з ознак форс-мажорних обставин, необхідно також довести їх надзвичайність та невідворотність. Те, що форс-мажорні обставини необхідно довести, не виключає того, що наявність форс-мажорних обставин може бути засвідчено відповідним компетентним органом. Наведене кореспондується із правовим висновком у постанові Верховного Суду від 25.01.2022 р. у справі № 904/3886/21 [2].

На нашу думку, вказаний лист Торгово-промислової палати України не є єдиним та вирішальним доказом існування форс-мажорних обставин, які звільняють сторону договору від його виконання. Насамперед, тому, що вказаний лист не є сертифікатом, який складається відповідно ст. 14–1 Закону

України «Про торгово-промислові палати в Україні» та регламенту Торгово-промислової палати.

За змістом п. 6.2. регламенту Торгово-промислової палати, форс-мажорні обставини засвідчуються за зверненням суб'єктів господарської діяльності та фізичних осіб по кожному окремому договору, податковому та/чи іншому зобов'язанню/обов'язку, час виконання яких настав згідно з умовами договору, контракту, угоди, законодавчих чи інших нормативних актів і виконання яких стало неможливим через наявність зазначених обставин [3]. Тобто, обставини форс-мажору (непереборної сили), що зумовлені військовою агресією проти України, засвідчені Торгово-промисловою палатою у листі від 28.02.2022 р., не містять конкретизації впливу обставин форс-мажору на відповідне зобов'язання, а тому обов'язковим є доведення причинно-наслідкового зв'язку. Крім того, як свідчить чинна судова практика сертифікат Торгово-промислової палати України теж не буде достатнім для підтвердження настання форс-мажорних обставин.

Так, Верховний Суд у складі суддів об'єднаної палати Касаційного господарського суду у постанові від 19 серпня 2022 р. у справі № 908/2287/17 зазначає, що засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) може вважатися достатнім доказом про існування форс-мажорних обставин для сторін договору, якщо вони про це домовилися, але не пов'язує суд у випадку виникнення спору між сторонами щодо правової кваліфікації певних обставин як форс-мажорних. Сертифікат Торгово-промислової палати України, який підтверджує наявність форс-мажорних обставин, не може вважатися беззаперечним доказом про їх існування, а повинен критично оцінюватися судом з урахуванням встановлених обставин справи та у сукупності з іншими доказами [4]. Таким чином, визнання сертифіката Торгово-промислової палати беззаперечним та достатнім доказом про існування форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), без

надання судом оцінки іншим доказам, суперечить принципу змагальності сторін судового процесу.

Отже, детальне дослідження проблем господарсько-правової відповідальності в умовах воєнного стану має знайти відповідне закріплення у роз'ясненнях відповідних органів та законодавстві.

Використані джерела та література:

1. Лист Торгово-промислової палати України № 2024/02.0-7.1 від 28.02.2022. *Торгово-промислова України*. 2022. URL: <https://ucsi.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631.pdf>.
2. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 25.01.2022 у справі № 904/3886/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. 2022. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102797678>.
3. Регламент засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили). Рішення президії ТПП України 15.07.2014 № 40 (3). 2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0040571-14#top>.
4. Постанова Верховного Суду у складі суддів об'єднаної палати Касаційного господарського суду від 19 серпня 2022 року у справі №908/2287/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. 2022. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105837295>.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Анучіна Влада Вадимівна, аспірантка Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (м. Київ)

Афошина Діана Євгенівна, аспірантка Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (м. Київ)

Бачинська Юлія Вячеславівна, аспірантка Запорізького національного університету (м. Запоріжжя)

Біла Катерина Вікторівна, доктор філософії, молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Богданова Валерія Володимирівна, аспірантка Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України (м. Київ)

Вацик Юлія Русланівна, аспірантка Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (м. Київ)

Войтко Юлія Олександрівна, аспірантка Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Воробей Ольга Вадимівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Дронів Вікторія Вікторівна, магістр міжнародних економічних відносин, молодший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Іванов Денис Ігорович, магістр історії, молодший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Карачевцева Лариса Миколаївна, кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (м. Київ)

Клімчук Юрій Аркадійович, доктор філософії, вчитель історії в Кульчієвецькому ліцеї (Слобідсько-Кульчієвецька сільська рада Кам'янець-Подільського району Хмельницької області)

Котляр Олександра Аркадіївна, аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Кулик Андрій Олександрович, аспірант Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (м. Київ)

Лушак Віктор Володимирович, магістр історії, молодший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Моціяка Ольга Петрівна, аспірантка Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Мудрієвська Ірина Ігорівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Ніколайчук Дмитрій Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Павлик Наталія, аспірантка Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (м. Київ)

Петелько Ярослава Вадимівна, молодший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповіднику (м. Кам'янець-Подільський)

Підгірна Лариса Миколаївна, аспірантка Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський)

Процюк Антон Степанович, аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Савельєв Владислав Сергійович, аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Сафар'янс Євгеній Валерійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Сергійчук Тарас Ігорович, аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Сльозкін Максим Олександрович, молодший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника; аспірант Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський)

Срібняк Мілана Ігорівна, аспірантка Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Хоменко Павло Петрович, аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Чалий Андрій Олегович, аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Шатілов Євгеній Володимирович, аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Яблонська Діана Русланівна, доктор філософії, асистент кафедри всесвітньої історії, керівник відділу моніторингу якості підготовки фахівців та підвищення їх кваліфікації Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський)

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ,
ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА
У ДОСЛІДЖЕННЯХ МОЛОДИХ УЧЕНИХ**

**Збірник тез учасників
конференції молодих учених
13 грудня 2022 р.**

***Загальна редакція: к.і.н., доцент Солошенко В.В.
Відповідальні редактори: м.н.с. Луцак В.В.,
к.і.н., доцент Хойнацька Л.М.,
м.н.с. Іванов Д.І.***

Підписано до друку 24.10.2023 р. Формат 60х84/16.
Ум. друк. арк. 12,96. Обл. вид. арк. 11,13.
Наклад 300 прим. Зам. 35. 2023.

ПП «ПФ «Фоліант».
м. Київ, вул. Семенівська, 28.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.